

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 3

Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України
Протокол № 1 від 26 січня 2015 року.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії:** науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2015. – Вип. 3. – 214 с.

ISBN 978-617-7094-30-1

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

ISBN 978-617-7094-30-1

© Автори публікацій, 2015

НАШІ ЮВІЛЯРИ

МІСІНКЕВИЧ ЛЕОНІД ЛЕОНІДОВИЧ

*Блажевич Ю.І.,
Омельчук О.М.
м. Хмельницький*

ЖИТТЄВІ ТА ТВОРЧІ ШЛЯХИ ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА МІСІНКЕВИЧА

2 квітня 2015 року виповнюється 65 років першому проректору Хмельницького університету управління та права, доктору історичних наук, професору Леоніду Леонідовичу Місінкевичу.

Народився ювіляр у квітну неділю 1950 року в мальовничому селі Притулівка, що на Дунаєвеччині, історія якого тісно пов'язана з «Миньковецькою державою», проголошеною Ігнацієм Сцибором Мархоцьким. Зростав і виховувався у родині агрономів. Батьки з ранніх років прищепили йому працелюбність, повагу та шану до праці. З дитячих років ретельно виконував усі їхні завдання. Таке ставлення до праці сприяло формуванню в його характері цілеспрямованості, вміння доводити розпочаті справи до завершення, ставитись з повагою до рідних та близьких, до праці невтомних трудівників. У шкільні роки, коли залишився без батька, зумів стати надійною опорою для матері Ольги Станіславівни та молодшого брата Юрія. На ньому замкнулося чимало проблем господарського характеру з поєднанням навчання у школі. Як в народі кажуть, сільська дитина повинна знати все: пасти домашню живність, обробляти присадибну ділянку, доглядати молодших братів і сестер, рубати дрова, викидати гній, носити воду, щось майструвати тощо. Леонід, як старший в сім'ї, пройшов усі ці етапи, загартувався у щоденній праці, в нього сформувався потяг до сільського господарства.

Біографія Леоніда Леонідовича характерна для його ровесників, які народились, виховувалися за умов радянського суспільства і могли реалізуватися та знайти своє місце у житті, трудовій та громадській роботі. Виховання у хліборобській сім'ї вплинуло на вибір вищого навчального закладу. Після закінчення Дунаєвецької середньої школи № 2 у 1967 році Леонід успішно складає вступні екзамени і стає студентом зоотехнічного факультету Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. У студентські роки розпочалося становлення та формування громадянської позиції майбутнього фахівця. Прагнення до знань, вміння самоорганізуватися, обов'язковість у своїх діях стосовно своїх колег і бажання удосконалювати себе в освітньо-кваліфікаційному зростанні дозволили юнаку не тільки навчатися на відмінно, а й визначили високу довіру студентства через обрання Леоніда членом комітету комсомолу інституту, головою студентського наукового товариства факультету. Активна участь у громад-

ському житті навчального закладу, відмінні успіхи у навчанні були відзначено ректором у призначенні йому Ленінської стипендії [1, с 4]. Цілком закономірно, що навчальний заклад закінчив із відзнакою.

Після закінчення навчання працював за фахом у Дунаєвському районі, пройшов строкову військову службу в групі радянських військ у Німецькій Демократичній Республіці, а по завершенні служби повернувся у рідний район, де працював у районному управлінні сільського господарства. Ініціативність і вміння працювати з людьми були оцінені районним комітетом комсомолу. Леоніда Місінкевича у грудні 1973 року обрали позаштатним секретарем Дунаєвського райкому комсомолу, в подальшому – другим, а в лютому 1975 року спілчанська молодь довірила йому очолити районний комітет комсомолу.

Період його комсомольської роботи в Дунаєвському районі характеризувався активізацією діяльності комсомольських осередків, участю спілчан у вирішенні важливих завдань виробничого, соціального та виховного характеру. Про численні справи та успіхи очолюваної ним районної комсомольської організації стало відомо не тільки у Хмельницькій області, а й у республіці. Обрання Леоніда членом бюро райкому партії істотно підняло його авторитет у молодіжному середовищі. Під його керівництвом районна комсомольська організація досягла значних успіхів у вихованні молоді, визнана кращою у Всесоюзному огляді комсомольських організацій. Районний комітет комсомолу був нагороджений перехідним червоним прапором ЦК ВЛКСМ. Згодом комсомольці Дунаєвщини вибороли першість в обласному змаганні з шефства над громадським тваринництвом. За результатами змагання райком комсомолу нагородили автомобілем «УАЗ-469».

Леоніда Місінкевича як вмілого організатора, який заслужив авторитет у молоді, бюро обкому комсомолу рекомендувало для обрання секретарем Хмельницького обласного комітету комсомолу. З листопада 1977 року впродовж шести років він працював секретарем із пропаганди та агітації обласного комітету комсомолу. За роки роботи в обкомі комсомолу досвідчений комсомольський працівник заслужив визнання кваліфікованого ідеологічного працівника, який постійно приділяв увагу виховній роботі, прагнув вивчити та запровадити в комсомольських організаціях області передовий досвід у системі політичної освіти юнаків та дівчат, працював над удосконаленням стилю роботи з творчою молоддю, зокрема редакційного колективу обласної молодіжної газети «Корчагінець» та редакції обласного молодіжного радіомовлення.

Творчий характер молодіжного лідера завжди був направлений на практичну допомогу міським та районним комсомольським організаціям у питаннях виховання підростаючого покоління, на постійний пошук но-

вих форм та методів ідеологічної роботи. Пам'ятними подіями для цього часу стала участь у XXIII з'їзді комсомолу України, шефство над спорудженням Теофіпольського цукрового заводу, Хмельницької АЕС, шахтами Донбасу, будинку піонерів імені Валі Котика в місті Хмельницькому, шефство над військовими частинами, передусім над кораблями Чорноморського військово-морського флоту. Особливо відповідальним завданням стало будівництво музею Миколи Островського у місті Шепетівці, відкриття якого було приурочено до 60-річчя комсомолу України.

Увесь цей час Л. Місінкевич наполегливо працював над собою, систематично удосконалював свою кваліфікацію, розширюючи кругозір. Постійне прагнення бути в центрі комсомольського життя засвідчувало, що Леонід – високоавторитетна в комсомольському активі постать, підкреслювало його виняткову працездатність, вміння виділити основне у спілчанській роботі, активно продукувати різноманітні ініціативи, що слугували організації змістовних виховних заходів, роботі виїзної агітаційно-пропагандистської групи «Корчагінець». Він згуртував з молодих науковців області авторський колектив, який підготував нариси з історії обласної комсомольської організації. Знаменною віхою на цьому етапі стало відзначення комсомольського працівника знаком ЦК ВЛКСМ «За активну роботу в комсомолі».

Працездатність, компетентність та вміння організувати однодумців на виконання важливих проблем виховання молоді були відзначені ЦК ЛКСМУ та ЦК ВЛКСМ. Леоніду Леонідовичу поступали пропозиції щодо подальшої комсомольської кар'єри, зокрема, перейти на роботу в апарат ЦК ВЛКСМ. Проте він твердо вирішив працювати на рідній Хмельниччині. А в грудні 1983 року бюро Хмельницького обкому Компартії України затвердило його інструктором відділу пропаганди й агітації обкому партії. Так розпочався новий етап у трудовій діяльності Л. Місінкевича, пов'язаний з роботою в партійних органах області.

Працюючи в апараті обкому партії, він пройшов шлях становлення організатора партійної роботи в соціально-культурній сфері. Самовідданість справі, неабияка працездатність, вміння переконувати людей на особистому прикладі при виконанні тих чи інших доручень, молодіжне завзяття і набутий досвід роботи з людьми стали надійним фундаментом у його діяльності. Він користувався авторитетом серед ідеологічного активу області, був юбраний членом бюро партійної організації обкому партії. Наполегливість і працездатність Леоніда Леонідовича при розробці та запровадженні ефективних засобів наочної агітації з економії та бережливості у господарській діяльності трудових колективів відзначена дипломом ВДНГ УРСР першого ступеня. Одночасно він працює над собою, підвищуючи свій фаховий рівень ідеологічного працівника. Відтак без відри-

ву від виробництва у 1988 році закінчив Київську вищу партійну школу, отримавши спеціальність викладача наукового комунізму.

У квітні 1988 року Леоніда Леонідовича як досвідченого партійного працівника бюро Хмельницького обкому Компартії України направляє у Дунаєвецький райком партії на керівну партійну роботу. 9 квітня його обирають другим секретарем райкому Компартії України. Коло службових обов'язків значно розширилось. Перед ним постало чимало справ господарського та соціально-культурного характеру. За цими справами стояли численні зустрічі в трудових колективах, переконання і навіть спонукання до дій окремих керівників та повсякденний контроль Л. Місінкевича за виконанням прийнятих рішень щодо комплексного розв'язання господарських та соціально-культурних питань у трудових колективах району. Упродовж трьох скликань його обирають депутатом Дунаєвецької районної ради народних депутатів.

Перебудовні процеси, започатковані в суспільстві, та політичні зміни, які запроваджувалися у формуванні суспільних відносин, слугували поверненню Л. Л. Місінкевича в апарат обласного комітету партії на посаду консультанта новосформованого відділу по зв'язках з радами, політичними та громадськими організаціями. Його досвід організатора ідеологічної роботи, вміння вислухати нагальні потреби трудових колективів, вникнути у проблеми громадських організацій був витребуваний для досягнення порозуміння у новосформованих політичних осередках області не тільки в апараті обкому партії, але й під час роботи в інформаційно-політичній службі Хмельницької обласної державної адміністрації.

У вересні 1993 року керівництво утвореного вищого навчального закладу філіалу Одеського відкритого університету запросило його для організації навчального процесу на сформованому першому курсі. Організатор-методист Леонід Леонідович почав жити проблемами студентів, організовуючи навчальний процес. Працюючи над реалізацією навчального плану, завжди піклувався не тільки про його тематичне виконання, але й про організацію студентського дозвілля. Активно надавав допомогу ректорату вищого навчального закладу у вирішенні питань матеріально-технічного та методичного забезпечення навчального процесу.

Чуйне ставлення до науково-педагогічних та технічних працівників було оцінене трудовим колективом. Упродовж десяти років він очолював профспілкову організацію Хмельницького інституту регіонального управління та права. З 1995 року розпочав викладацьку роботу. Викладаючи соціологію, готує методологічні матеріали для студентів, проводить наукову, дослідницьку роботу, продовжуючи працювати організатором-методистом другого курсу.

Для написання кандидатської дисертації у вересні 1997 році прикріпився здобувачем відділу регіональних проблем історії України Інституту

історії України НАН України, яким керував талановитий державний і громадський діяч, відомий український вчений, академік П. Т. Тронько. Під керівництвом патріарха сучасної школи істориків-красзнавців у 2000 році в Інституті історії України успішно захистив дисертацію на тему: «Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. XX століття» [2] та отримав науковий ступінь кандидата історичних наук.

З 9 березня 2000 року впродовж двох років Л. Л. Місінкевич працював заступником директора Центру підвищення кваліфікації державних службовців обласної державної адміністрації. У 2000 році ним були підготовлені ліцензійні матеріали, які дозволили пройти ліцензування у Державній акредитаційній комісії, яка прийняла рішення про видання ліцензії на впровадження освітньої діяльності з підвищення кваліфікації державних службовців та керівного складу підприємств, установ та організацій з напрямку 1501 – «Державне управління», із встановленням обсягу річного ліцензованого прийому в кількості 1,9 тисяч осіб [3]. До речі, через Центр пройшли працівники сільських, районних та міських рад, місцевих адміністрацій, управлінь та відомств краю.

14 січня 2002 року Леоніда Леонідовича було переведено на посаду старшого викладача кафедри філософії та політології та призначено першим деканом юридичного факультету Хмельницького інституту регіонального управління та права. А далі була рутинна праця деканату в одній особі Л. Місінкевича, яка відображалася не тільки в повсякденній навчальній, виховній, науково-методичній роботі, а й у підготовці ліцензійних та акредитаційних справ щодо четвертого рівня акредитації вищого навчального закладу. У жовтні 2004 року йому присвоєно вчене звання доцента.

Незважаючи на завантаження адміністративною та викладацькою роботою, Л. Місінкевич приймає рішення розпочати підготовчу роботу з написання докторської дисертації. Із згоди свого наукового керівника академіка П. Т. Тронька він прикріплюється здобувачем відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України Національної академії наук України[4].

Об'єктом досліджень докторської дисертації Л. Л. Місінкевич обрав абсолютно нову проблематику, яка окреслювалася діяльністю вищого та місцевого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, виконавчих органів незалежної України, правоохоронних та судових органів у здійсненні процесу реабілітації жертв політичних репресій, враховуючи політичні, соціальні та історико-правові аспекти. Упродовж семи років він вивчав документальні матеріали, аналізував механізм відновлення в правах репресованих, особливості форм і методів організації реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій, визначаючи при цьому етапи

проведення суспільної реабілітації. Досліджував обставини формування нормативно-правової бази та практичні кроки владних структур у реалізації соціально-правового захисту реабілітованих, прагнув розкрити механізми та межі компетенції центральних та місцевих реабілітаційних комісій, аналізував діяльність органів прокуратури, суду, держбезпеки, МВС та органів місцевого самоврядування.

Аналіз Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року і практика його застосування дали йому можливість викрити недоліки та протиріччя, які мають місце у чинному законодавстві, внести конкретні пропозиції для майбутніх змін при формуванні нового вітчизняного законодавства для забезпечення реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій в Україні.

Наполеглива дослідницька робота увінчалася успіхом. 22 січні 2010 року Леонід Леонідович у спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича захистив докторську дисертацію на тему: «Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект»[5].

3 листопада 2010 року призначений на посаду першого проректора з наукової роботи. Під його керівництвом розширена діяльність аспірантури зі спеціальностей 08.00.10 – «Статистика» і 12.00.12 «Філософія права». Запрацювала університетська рада з науково-правових експертиз, які проводяться на запити та звернення державних органів, юридичних та приватних осіб. Під його керівництвом активізувалась діяльність навчального закладу з налагодження партнерських відносин із науковими та навчальними установами ближнього та далекого зарубіжжя, міжнародними організаціями та фондами. За участю 10 навчальних закладів Німеччини, Італії, Польщі, Латвії, Білорусії та України реалізується міжнародний проєкт за програмою TEMPUS, який передбачає запровадження спеціалізації «Міжнародне економічне право та альтернативні способи вирішення спорів» за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра зі спеціальності 8.030401001 Правознавство за денною формою навчання для 15 магістрів.

У 2012 році він створив музей університету та видав книгу «Сторінки історії Хмельницького університету управління та права», присвячену 20-річчю навчального закладу [6]. Рішенням Атестаційної колегії МОН України у червні 2014 року Л. Місінкевичу присвоєно вчене звання професора.

Постійний інтерес Л. Місінкевича до вивчення проблем історії Подільського краю сприяв пошквалюванню роботи оновленої редакційної колегії історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України» [7], зокрема його редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією». Упродовж остан-

ніх семи років ним підготовлено п'ять книг Хмельницького тому «Реабілітовані історією», загальним обсягом 431,44 умовних друкованих аркушів.

Створений доробок став підсумком великої роботи, здійсненої впродовж десяти років. На сторінках цих книг оприлюднені раніше невідомі таємні документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкриті широкі можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави. На підставі архівних документів, спогадів очевидців тих трагічних подій, історичних нарисів про необґрунтовані покарання, утиск прав і свобод уродженців та мешканців краю аналізуються причини, механізм та наслідки політичних репресій часів радянської доби, висвітлюється регіональна специфіка політики радянського керівництва.

У цьому дослідженні відображена репресивна політика на Хмельниччині, яка базувалася на геополітичному та національному факторі. Оприлюднені таємні документи розкривають політичні переслідування польської національної меншини та реалізацію «польського» оперативного наказу НКВС СРСР за № 00485. Такі матеріали дають можливість зрозуміти перебіг подій, пов'язаних з берієвською «відлигою» 1939 року, яка створювала видимість лібералізації політичної системи як суто пропагандистський захід. Леонід Леонідович вперше серед науковців Поділля розкрив суть репресивної політики щодо селян, розпочатої в 1948 році, з прийняттям безпрецедентного у правовій практиці Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антирадянський спосіб життя», з насильницькими методами підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських колективах Хмельниччини.

Тут також подана характеристика місць дислокації виправно-трудових таборів, які найчастіше згадуються в архівно-слідчих справах репресованих хмельничан. У них викладений історико-меморіальний мартиролог репресованих осіб, які стали жертвами беззаконня за «політичними» статтями Кримінальних кодексів РРФСР та УРСР, спрямованих проти громадян. Через скупі рядки біографічних даних прослідковуються найголовніші віхи життєвого шляху 46 346 політрепресантів області, що стали жертвами беззаконня тоталітарного режиму внаслідок необґрунтованих звинувачень, висунутих представниками державної влади, формально прикритими статтями кримінальних кодексів. Нині він працює над завершенням останньої книги цієї серії.

Леонід Леонідович підготував і опублікував три монографії, п'ять книг «Реабілітовані історією. Хмельницька область» та 6 книг із серії «Особистості в освіті та науці». Його особистий науковий внесок у створення

праць з історії Поділля та видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Хмельницька область» відзначено премією Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України у галузі історико-краєзнавчих досліджень імені академіка Іона Винокура.

У монографіях «Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. XX століття», яка вийшла у світ у 1999 році, та «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. XX століття)», опублікованій у 2001 році, Л. Місінкевич дослідив проблеми соціально-економічного і культурного розвитку етнічних меншин Поділля, хід коренізації державного апарату, роль Центральної комісії у справах національних меншин, її вплив на процес радянзації та формування національних сільських рад у регіоні. Проаналізував шляхи становлення і розвитку шкільної освіти серед євреїв і поляків, діяльність закладів культури. З'ясував основні етапи та особливості державної політики щодо переселення та землеоблаштування євреїв, хід колективізації в національних селах Подільського краю. Відстежив суспільно-політичні процеси 20 – 30 років, які привели до деформації та згорання національної політики [8].

Опублікована науковцем у 2009 році монографія «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні» дає можливість узагальнити політичні наслідки репресивної політики вищого партійно-державного керівництва проти українського народу продовж 1920–1950-х рр., дослідити реабілітаційні заходи так званої берієвської «відлиги», проаналізувати суспільно-політичне життя після смерті радянського диктатора. У ній відображене прагнення колективного керівництва КПРС демократизувати суспільні процеси, започатковуючи відновлення у правах жертв політичних процесів, викриваючи негативні наслідки культу особи Й. Сталіна. Уперше в українській історіографії досліджено процес реабілітації жертв терору радянської доби після хрущовської «відлиги» другої половини XX ст. та періоду діяльності уряду незалежної України. Розкрито механізм та межі компетенції діяльності центральних та місцевих реабілітаційних комісій, які сприяли започаткуванню реабілітаційних заходів у 1954 – 1956-х рр., відстежено хід реабілітації у другій половині 1950–1960-х рр., формування нормативно-правової бази та практичні кроки владних структур у реалізації соціально-правового захисту різних категорій реабілітованих, визначено позицію керівництва СРСР та УРСР щодо відновлення у правах репресованих громадян Західної України та народів Криму. Подані особливості процесу реабілітації кінця 1980–початку 1990-х рр., його вплив на громадсько-політичне життя, роль партійних і державних органів України, участь у них правоохоронних органів. Досліджуються особливості реабілітаційного процесу в незалежній Україні, окреслені його основні напрямки, розкриті межі компетенції, узагальнені основні причини неза-

вершеності реабілітаційного процесу в Україні, відмічена недосконалість вітчизняного законодавства в сучасних умовах розвитку суспільствах[9].

Монографічне дослідження «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні» в 2014 році відзначене першою премією імені Святого Володимира як краще науково-правниче видання в Україні в номінації історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Упродовж 20 років науково-педагогічної діяльності Леонід Леонідович узяв участь у понад 80 міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, симпозиумах, круглих столах, зокрема: «Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє» (Хмельницький, 2002 р.), «Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2002 р.), регіональному науковому симпозиумі «Репресії проти етнічних поляків Поділля в 20 – 30-ті роки ХХ ст.» (Хмельницький, 2002 р.), другому Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», першій, другій та третій міжнародних науково-практичних конференціях «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність» (Кам'янець-Подільський, 2003, 2005, та 2006-х рр.), XI Всеукраїнській науковій конференції «Велика Вітчизняна війна: нові сторінки історії, імена, події», присвяченій 60-річчю визволення України від фашистських загарбників (Хмельницький, 2004 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Громадсько-політичне та суспільно-культурне життя України на початку ХХ століття» (Хмельницький, 2005 р.), V Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (Чернівці, 2005 р.) та Міжнародній науковій конференції «Поляки в Україні у ХІХ – ХХ століттях» (Хмельницький, 2005 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Знищення опозиції в 20 – 30 рр. ХХ століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні» (Хмельницький, 2006 р.), у круглих столах «ХХ з'їзд КПРС і реабілітаційні процеси в Україні» (м. Київ, 23 травня 2006 р.) і «Великий терор» 1937 – 1938 рр. в Україні: регіональні особливості, механізми здійснення, наслідки» (м. Київ, 2 березня 2007 р.), проведених Інститутом історії України НАН України, круглому столі «Актуальні проблеми вивчення Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні» (Полтава, 2008 р.), науково-практичній конференції «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: історико-правові та соціально-економічні аспекти» (Хмельницький 2006 р.), VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої писемної згадки про Чернівці (Чернівці, 2007 р.), всеукраїнських науково-практичних конференціях «Проблеми становлення

і розвитку конституційної держави в Україні» (Хмельницький, 2008 р.), «Геноцид: Голодомор 1932 – 1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки» (Кам'янець-Подільський, 2008 р.), «Регіональний вимір між-конфесійних і державно-церковних відносин» (Хмельницький, 2010 р.), «Внесок учасників війни – трудівників тилу Хмельниччини в перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років (Хмельницький, 2012 р.), «Конституційні засади державного управління та місцевого самоврядування в Україні» (Хмельницький, 2011 р.), «Хмельниччина в контексті історії України» (Хмельницький, 2012 р.), «Духовні витоки Поділля: педагогі в історії краю» (Хмельницький, 2013 р.), та Всеукраїнській конференції, присвяченій 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників (Хмельницький, 2014 р.) та інших.

Леонід Леонідович – досвідчений викладач. Студенти з повагою відгукуються про його заняття, які характеризуються глибоким знанням навчального матеріалу, логічністю та якістю викладу, застосуванням мультимедійних засобів навчання. Ним підготовлено понад 20 навчально-методичних розробок з навчальних дисциплін «Соціологія», «Політологія» та «Історія держави і права України».

Зважаючи на його працездатність, він обраний членом ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України, заступником голови Хмельницької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», членом редакційної колегії часопису Хмельницького університету управління та права – «Університетські наукові записки».

Повсякденна праця Леоніда Леонідовича відзначена Грамотою Верховної ради України, знаком «Відмінник освіти України», почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв», подякою Кабінету Міністрів України за особистий внесок у розвиток краєзнавства. Правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців йому присвоєно звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців».

Секрет його успіху в тому, що він зумів виховати в собі чудову звичку ніколи не відступати перед труднощами, у своїх діях завжди бути відповідальною та обов'язковою особистістю, постійно працювати над удосконаленням своїх знань [10]. Це допомагає Леоніду Леонідовичу мобілізувати свій творчий та науковий потенціал на вирішення багатьох проблем організаційного, навчального та наукового характеру.

Водночас, у житті він є щирим та справжнім другом, хорошим сім'янином. Разом з дружиною Валентиною виростив і дав путівку в життя синові Андрієві і дочці Анні. Не забуває Леонід Леонідович про рідних, друзів та знайомих, постійно підтримує з ними дружні стосунки, допомагає добрим словом та ділом.

Джерела та література:

1. Петренко Г. Ленінський стипендіат /Г. Петренко // Ленінським шляхом. – 1971. – № 99. – 19 серпня. – С. 4.
2. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ століття: Авторефер. ... канд. іст. наук / Л. Л. Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.
3. Протокол Державної акредитаційної комісії № 30 від 12 грудні 2000 року.
4. Поточний архів Хмельницького університету управління та права. Протокол № 9 засідання Вченої ради від 26 травня 2003 р.
5. Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект. Авторефер. ... доктора іст. наук / Л. Л. Місінкевич. – Чернівці, 2009. – 32.
6. Сторінки історії Хмельницького університету управління та права – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 272 с. іл.
7. Поточний архів Хмельницької обласної державної адміністрації. Розпорядження голови адміністрації від 17 березня 2008 р. № 127/2008-р. «Про внесення змін до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 23 березня 1998 року № 1271-р. ».
8. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20 – 30-х рр. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич. К. : Рідний край, 1999. – 73с.; він же. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття) – К., 2001. – 254 с.
9. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) / Л. Л. Місінкевич. – Хмельницький : Вид-во ХУУП. 2009. – 426 с.
10. Стенько Б. Секрет успіху – вміння працювати з людьми /Б. Стенько // Подільські вісті. – 2010. – № 50. – 2 квітня. – С. 2.

Публікації про Л. Л. Місінкевича

1. Петренко Г. Ленінський стипендіат / Г. Петренко // Ленінським шляхом. – 1971. – № 99. – 19 серпня. – С. 4.
2. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). Упорядники: Т. Ф. Григор'єва, Г. А. Вербиленко, Р. В. Маньковська, І. В. Савченко, Л. В. Шевченко. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. Довідник Т. 1. – С. 143.
3. Омельчук О. М. Життєві дороги та творчі звершення Леоніда Леонідовича Місінкевича / О. М. Омельчук // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький, 2010. – № 1. – С. 323 – 328.
4. Стенько Б. Секрет успіху – вміння працювати з людьми / Б. Стенько // Подільські вісті. – 2010. – № 50. – 2 квітня. – С. 2
5. Каденюк О. Монографія Місінкевича Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX – початок XXI століття) / О. Каденюк. – Хмельницький: ХУУП, 2009. – 426 с. / Олександр Каденюк // Краєзнавець Хмельниччини: науково краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов] – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 65 – 66.
6. Урожай на докторів історичних наук // Краєзнавець Хмельниччини: науково краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов] – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 24.
7. Виговський Л. А. Рецензія на монографію Л. Л. Місінкевича «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)» (Хмельницький, 2009) / Л. А. Виговський // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький, 2010. – № 1. – С. 310 – 314.

*Привітання Вчителя, академіка НАН України П. Т. Тронька
з 90-річчям, 12 липня 2005 року*

*Нагородження краєзнавців Грамотою Верховної Ради України,
червень 2005 року*

*Привітання доньки після захисту кандидатської дисертації
у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка,
березень 2014 року*

*Обласна університетська олімпіада
«Я прагну творити майбутнє», квітень 2012 року*

*Всеукраїнська науково-практична конференція
«Велика Вітчизняна війна: уроки історії», жовтень 2014 року*

*Вручення Президентом Євразійської асоціації правничих шкіл
та правників О.М. Омельчуком Диплома лауреата премії
імені Святого Володимира за краще науково-правниче видання в Україні,
листопад 2014 року*

НАУКОВІ СТАТТІ

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

ПОДІЛЛЯ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.: ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД З ПОРОГУ 110-ЛІТТЯ З ЧАСУ ПОДІЙ

У статті розглядається в історіографічному плані стан досліджень науковцями і краєзнавцями подій революції 1905-1907 рр. на Поділлі від 20-х рр. ХХ - до початку ХХІ ст. під кутом зору доцільності їх нового історичного осмислення та необхідності належного відзначення 110-ої річниці з часу цих подій.

Ключові слова: *Поділля, революція 1905-1907 рр., історіографія, дослідження, праці*

110 років тому 9 (22) січня 1905 року в Петербурзі була розстріляна масова мирна демонстрація трудящих, яку під гаслами та червоними знаменами і стрічками привів піп Гапон до стін імператорського палацу. Демонстранти вимагали покласти кінець російсько-японській війні, ліквідувати безробіття, скорочення робочого дня до 8 годин на день, підвищення заробітної плати, рівне виборче право та інші демократичні свободи. Звіряча розправа над маніфестантами викликала загальне обурення в населення усіх регіонів Російської імперії й поклала початок демократичній революції, яка одразу ж набрала кривавого характеру й затяглася на три роки. Минуло з того часу 110 років, і вже в незалежній Україні громадяни стали учасниками та свідками двох революційних Майданів 2004-2005 та 2014-2015 рр. цієї держави. Ті ж сотні тисяч громадян, ті ж вимоги справедливого виборчого права, ліквідації безробіття, поліпшення добробуту народу, демократичні свободи.., та ж пролита кров борців у протистоянні владі.

Проте бурхливі події двох Майданів в Україні відволікли увагу широких кіл громадськості від широкого відзначення столітнього у 2005 р. та столітнього у 2015 р. ювілеїв революції 1905 р. Як пояснює сучасний дослідник революційного процесу 1905-1907 рр., професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича В.М. Ботушанський, „Певна неувага до цієї події столітньої давності пов'язана з тим, що вона була „приватизована” згодом керівництвом КПРС, подавалася лише як ви-

твір більшовиків на чолі з Володимиром Ульяновим (Леніним). А це зараз сприймається критично” [1]. З нинішнього погляду української історичної науки саме роль більшовиків у революції 1905-1907 років значно перебільшена і не відповідає дійсності. Применшена, сфальсифікована і розкритикована радянськими істориками діяльність демократичних партій у революції початку ХХ ст.: соціалістів-революціонерів, соціал-демократів (меншовиків), Української радикальної партії (УРП), кадетів, Бунду та інших. Тому, відзначаючи нині 110-річчя першої революції в Росії і Україні, важливим завданням для її дослідників впливає подати об’єктивне розуміння тих революційних подій, відновити історичну правду про них з тим, щоб вони зайняли належне достойне місце в історії України.

Старі і нові підходи до оцінок революції 1905 р. ми проілюструємо на прикладі висвітлення подій значного регіону України - Поділля, одного з епіцентрів боротьби населення за свої права і свободи. Розглянемо коротку хроніку подій 1905 р. в Подільській губернії. Вже 12-15 січня 1905 р. у повітах краю стали поширюватися листівки соціал-демократів про розстріл 9 січня маніфестантів у Петербурзі із закликами до населення до солідарності та виступів проти російського самодержавства. Почалися стихійні і організовані виступи і протести в більшості міст і сіл регіону. У відсталій економічно аграрній Подільській губернії, де було всього 36 тисяч робітників підприємств, у січні-квітні 1905 р. в економічних і політичних страйках під гаслами «Геть самодержавство!» взяло участь 15 тисяч чол. [2, с. 35-36; 3, с.184;4]. Водночас аграрний рух охопив усі повіти краю. На Поділлі відбулося 475 селянських страйків та виступів проти поміщиків та управителів маєтків [3, с.185]. Селяни нападали на панські садиби, розбирали збіжжя комор, здійснювали масові порубки у поміщицьких лісах, захоплювали пасовища, а під час страйків домагалися виконання економічних вимог. Прикладом може слугувати страйк 400 селян м. Городка та навколишніх сіл Кам’янецького повіту за свої права та підвищення зарплати проти місцевих поміщиків, який відбувся 3-4 квітня 1905 р. Проти страйкарів була кинута поліція, яка силою придушила цей виступ та арештувала 8 селян організаторів [5, арк. 9-12]. Загалом у цей час. у Кам’янецькому повіті відбулися заворушення проти власників маєтків 30 сіл (с. Кутківці, Івахнівці, Демківці, Яромирка і т.д.). Повітовий справник склав 30 квітня 1905 р. «Список осіб, яких притягли до відповідальності за протиправні дії, здійснені селянами в економіях землевласників, куди вніс 497 прізвищ селян [5, арк.317-327]. Загалом на Поділлі у 1905 р. відбули тюремне ув’язнення за участь у заворушеннях 1312 селян.[6, арк.1-72; 7, арк. 3-24]. Днем за днем революційні виступи у містах і селах хвилею прокочувалися по Поділлю. Після ж опублікування царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. уже на другий день прокотилися

багатотисячні демонстрації протесту під червоними знаменами у містах Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Вінниці, Могилів-Подільському. В жовтні-грудні 1905 р. революційні виступи набрали найвищого піднесення. Влада змушена була ввести військовий стан, кинути на придушення виступів населення поліцію, жандармів, регулярні війська, чинити розправи, йти на поступки, маневрувати. Влада відчула силу народу [8: 9].

У плані дослідження революції 1905 р. не повезло з самого початку. Зашкодили системному науковому інтересу до неї події Першої світової 1914-1918, наступної революції і громадянської воєн 1917-1920 рр. Перші спроби зібрати відомості про революцію початку ХХ ст. були викликані відзначенням її 20-ти річчя в 1925-1927 рр. У цей період була опублікована низка спогадів учасників цієї революції, а також стосовно Поділля статті і розвідки місцевих краєзнавців, в першу чергу працівників Кабінету виучування історії Поділля у Вінниці в 1925-1929 рр. Значним досягненням цього краєзнавчо-наукового закладу стало видання Аркадієм Зекцером у двох книгах дослідження „1905 рік на Поділлі” (1925) [2]. Перша книга, або частина 1, має підзаголовок „Аграрні заколоти та заворушення наймитів у 1904-1908 рр.”, а друга – відповідно „Робітничий рух та діяльність робітничих організацій у 1905-1906 рр.”. У цих книгах міститься загальний опис революційних подій і наведено низку документів з архівів, фрагменти спогадів учасників і свідків, які мають цінність дотепер. Автор видання ще не був цілком заангажований більшовизмом і прагнув більш-менш об'єктивно висвітлювати хід подій. Проте у книгах є чимало фактичних прогалин, хронологічні помилки (не має чітких меж революції 1905-1907 рр.).

Науковий інтерес до революції 1905 року на Поділлі поновився лише після закінчення Другої світової війни, у зв'язку з відзначенням її 40 і 50-річчя. В цей період уже панувала радянська концепція оцінки революційних подій, які були ідеологічно „приватизовані” КПРС. Під таким кутом зору була захищена 1948 р. в Києві І.О. Зозулею кандидатська дисертація „Селянський рух на Поділлі в революції 1905-1907 рр.”, а згодом через 20 років П.А. Новиковим така ж робота „Революційний рух в Подільській губернії в роки першої російської революції 1905-1907 рр.” (Новосибірськ, 1967). В обох дисертаціях головна увага акцентована на керівній ролі РСДРП (б), гостро критикувалися буржуазно-націоналістичні партії, матеріал подавався відсортований в дусі потреб існуючого режиму. Позитивною стороною дисертацій є введення значної кількості маловідомого архівного матеріалу, певна систематизація революційних подій. Наведений фактичний матеріал у роботах не втратив своєї актуальності й досі.

Своєрідним „зоряним часом” у дослідженні революції 1905-1907 рр. в Україні та її регіонах стали 50-60-70-ті роки ХХ ст., на які припали святку-

вання її 50-річчя і 60-річчя. У цей період з'явилася низка монографій під загальною назвою „Революція 1905-1907 рр. на Україні”, авторами яких виступили відомі вітчизняні історики того часу М.Н. Лещенко [8;9], П.М. Шморгун [10], Ф.Є. Лось [11] та ін. В їх виданнях висвітлювалися переважно робітничий і селянський рухи в революції рід впливом діяльності соціал-демократичних організацій більшовицького спрямування.

У цей період не менш активно досліджувались події 1905-1907 рр. на регіональному рівні. Зокрема, ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту І.С. Зеленюк оприлюднив капітальну статтю „Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. у Росії” (1956) [12], доценти Вінницького педагогічного інституту І.О. Пшук і С.Д. Плахотнюк відповідно опублікували статті „Поділля напередодні і в час революції 1905-1907 рр.” (1951) [13] і „Революційна діяльність більшовиків Поділля в період революції 1905-1907 р.” (1968) [14], доцент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту І.А. Забайрачній – „Поширення іскрівської літератури на Поділлі” (1957) [15] тощо. Важливою подією в плані розвитку досліджуваної проблеми стала підготовка і видання вінницькими істориками і археографами (І.О. Пшук, В.П. Воловик та ін.) збірника документів і матеріалів „Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі” (1956) [16], який зберігає джерелознавчу вартість і на початку ХХІ ст.

У 70-80-ті роки ХХ ст. „приватизація” більшовиками революції 1905 року на Поділлі знайшла повне відображення в колективних працях „Нариси історії Вінницької обласної партійної організації” (1980), „Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації” (1982), у томах „Історія міст і сіл УРСР” – Вінницька область (1972), Хмельницька область (1971) та в інших подібних виданнях. Не зважаючи на загальну тенденцію більшовизації революційних подій початку ХХ ст. на Поділлі, науковці і краєзнавці знаходили можливості для збагачення джерельної бази дослідження, цікавого компоненту фактичного матеріалу. Це стосується, насамперед, видання брошур хмельницького науковця С.К. Гуменюка „Поділля в революції 1905-1907 рр.” (1981), відомого краєзнавця І.А. Стасюка „Революція 1905-1907 рр. на Теофіпольщині” (1977), окремі нариси і публікації Є.Д. Назаренка (м. Хмельницький), І.В. Гарнаги (м. Кам'янець-Подільський), В.С. Прокопчука (м. Дунаївці), М.М. Євтушка (Старокостянтинівський р-н) та ін.

Притаманна заангажованість досліджень революції 1905-1907 рр. стала не прийнятна в добу державної незалежності України, функціонування багатопартійності, в часи ліквідації цензури, народження нового історичного мислення. З'явилась нова генерація допитливих дослідників, яка хоче бачити правдиву історію України, в тому числі об'єктивну істину про революційні

події 1905-1907 рр. на її теренах. На початку ХХІ ст. активно вивчають і публікують праці про діяльність політичних партій та їх програми в Україні і, зокрема, на Поділлі на початку ХХ ст. кам'янчанин О.М. Федьков, про методологічні проблеми цієї революції киянин О.П. Реснт, чернівчанин В.М. Ботушанський і хмельничанин Ю.С. Земський, про український національно-визвольний рух у той час В.В. Малий, С.В. Маркова, про роль УСДРП в революції 1905 р. в регіоні Ю.А. Фаргушняк, про місце в революційних подіях в краю Бунду О.С. Симчишин, про участь у боротьбі за права і демократичні свободи молоді Н.О. Гончарова, про російсько-українські відносини у контексті революції 1905-1907 рр. Є.Є. Мручко, про діяльність органів губернської адміністрації Поділля в добу революції А.Ю. Скрипник, про розвиток кооперативного руху на Поділлі на початку ХХ ст. В.П. Рекрут, Б.С. Кузіна, Ю.І. Демидас, про подільську „Просвіту” 1906-1907 рр. В.С. Лозовий, Л.В. Баженов, А.М. Трембіцький, Г.В. Кучеров, про громадсько-політичний рух у містечках на Поділлі О.Б. Комарніцький, про історіографічні аспекти дослідження революції 1905-1907 рр. А.Г. Філінюк тощо. Значним досягненням у дослідженні проблеми останніх років став захист дисертації та видання наукової монографії кам'янчанином А.Л. Глушковецьким «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії в Державних Думах Російської імперії» (2010), загальним обсягом 400 с. [17].

Більшість названих науковців оприлюднили свої погляди і оцінки на революцію 1905-1907 років в Україні і на Поділлі у доповідях, виголошених на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції „Громадсько-політичне та суспільно-культурне життя України на початку ХХ ст. (з нагоди 100-річчя демократичної революції 1905 р.)”, яка відбулася в м. Хмельницькому 25 лютого 2005 року [18]. Фактично з проведенням цього форуму в стінах Хмельницького інституту МАУП в Україні розпочалося відзначення ювілею 100-річчя даної революції, що є позитивним фактом.

Відзначаючи сьогодні ювілей 110-ї річниці демократичної революції 1905-1907 рр. в Україні та Подільському регіоні, мусимо констатувати, що досі стосовно Поділля не здійснено нового дисертаційного дослідження, не видано узагальнюючої монографії чи книги, не упорядковано сучасного збірника документів, які б демонстрували нинішнє історичне бачення всього спектру революційних подій, розширили джерельну базу і ввели б у науковий обіг чимало маловідомих фактів, свідчень, визначили на перспективу нові моделі, пошуки і напрями для найповнішого з'ясування цієї проблеми.

Сподіваємося, що відзначення 110-річчя демократичної революції 1905-1907 рр. стане поштовхом до реалізації названих наукових і краєзнавчих проєктів і утвердить поважне місце цих подій в історії України та в регіонах Поділля і Південно-Східної Волині, тобто на Хмельниччині, Вінниччині та сусідніх областях.

Джерела та література:

1. Ботушанський В.М. Революція 1905 року і Буковина //Громадсько-політичне та суспільно-культурне життя України на початку ХХ ст. (з нагоди 100-річчя демократичної революції 1905 р.): Зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-теорет. конф. – Хмельницький, 2005.
2. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – Ч. 1-2.
3. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю /авт.:Л.В. Баженов, І.С. Винокур та ін. – Хмельницький, 1990.
4. Хроніка подій революції 1905-1907 рр. на Поділлі. – Хмельницький, 1957.
5. Державний архів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.7409.
6. Там само, ф. 281, оп.1, спр.7857.
7. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 7858.
8. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.
9. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр./М.Н. Лещенко. – К., 1977.
10. Шморгун П.М. Більшовицькі організації України в революції 1905-1907 рр. – К., 1975.
11. Лось Ф.Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. – К., 1955;
12. Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: Секція історико-філологічна. – Хмельницький, 1956. – Т. 3. – С.3-50.
13. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту: Секція історико-філологічна. – Вінниця, 1951. – Вип. 2. - 3-28.
14. Український історичний журнал. – 1968. - № 5. – С.114-115;
15. Сб. трудов Каменец-Подольского сельхозинститута. – Каменец-Подольский, 1957. - С. 9-13.
16. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі: Зб. документів. – Вінниця, 1956. – 222 с.
17. Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії в Державних Думах Російської імперії»: монографія. –Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. - 400 с.
18. Див.: „Громадсько-політичне та суспільно-культурне життя України на початку ХХ ст. (з нагоди 100-річчя демократичної революції 1905 р.): Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 2005.

ЧУДОДІЙНІ ІКОНИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

В статті на основі документальних, історичних та архівних матеріалів, публікацій місцевих періодичних видань висвітлено історію створення і цілющу суть чудодійних ікон, які в часи існування різних державних утворень на теренах Подільської землі знаходились в храмах християнського віровчення, проявляли свої чудодійні властивості до хворих і немічних людей, інвалідів та калік тощо. Як показало вивчення вищезазначених матеріалів, на Поділлі споконвіків шанували і здійснювали молитви про зцілення перед образами Пресвятої Богородиці, її Сина Ісуса Христа, Миколая Чудотворця, інших святих покровителів та захисників людського життя.

Ключові слова: *Поділля, Хмельниччина, чудодійні ікони, молитва, християнське віровчення, зцілення, історія створення чудодійних ікон.*

Актуальність проблеми та стан її дослідження. Феномен чогось надзвичайного, феномен святості завжди притягував увагу людей. Чудодійні ікони, цілющі джерела і колодязі, нетлінні мощі святих угодників, частки хрестів та інших предметів завжди були й нині є в центрі помислів, надій і сподівань мільйонів віруючих різних релігійних конфесій. Вони захоплюються діяннями і духовними подвигами тих, хто пройшов через спокуси та муки і вийшов з Божою допомогою переможцем, щоб підтримувати та втішати немічних та страждальців, зміцнювати життєві і душевні сили, віру в краще майбуття. Тому на пошану і в честь таких праведників споруджувались різні культові споруди, писались ікони, малювались картини, складались пісні і музичні твори, здійснювались постійні молитовні поминання і прохання про заступництво перед Богом, Матір'ю Божою та святими угодниками щодо підтримки їх і їхніх сімей та родин в різних життєвих ситуаціях.

Як відомо VII Вселенський Собор (787 р.) остаточно підвів ризику під дискусіями щодо значення ікон, підкресливши, що християнський люд насамперед вшановує ікони «Господа і Бога і Спаса Нашого Ісуса Христа, непорочної Владичиці нашої Святої Богородиці, а також і чесних ангелів і всіх святих і преподобних мужів. Бо чим частіше через зображення на іконах вони бувають видимі, тим більше ті, що споглядають їх, спричиняються до спомину про самих первообразів і любові до них і до того, щоб вшановувати їх цілуванням та шанувальним поклонінням. Бо ж честь, що воздається образу, піднімається до первообразу, і вшановуючий ікону поклоняється іпостасі зображеного на ній» [31, с.54]. Таким чином ікона,

водночас із словом, співом, архітектурою церкви стала творити єдину літургійну цілісність, і в цьому ансамблі вона найповніше виражає осяяний внутрішнім божественним світлом і кольором стан святого зображення.

Дослідженням таких феноменів в свій час і тепер займалися і займаються вітчизняні та зарубіжні дослідники, вчені, краєзнавці, священнослужителі В.Антонович, М.Орловський, Є.Сіцінський, О.Прусевич, М.Яворовський, В.Гульдман, О.Павлович, П.Кондаков, І.Язикова, П.Михаліцин, Д.Степовик, В.Овсійчук, Д.Крвавич, А.Задорожнюк, О.Грабовський, І.Байдак, Д.Гостинна, О.Вознюк, О.Черешня, Н.Антонюк, О.Щегельська, Т.Слободянюк, В.Фурманчук, Д.Семенюк, автор цієї статті та ін.

Варто також додати, що ще у XVII ст. в літературі навіть з'явився особливий жанр – твори про ікони Богородиці і чудеса, з ними пов'язані. Це були перші дослідження богородичних ікон і осмислення іконографії. Водночас в тих сказаннях перепліталися реальні свідчення з напівфантастичними розповідями. У XIX ст. такі твори стали масовими і популярними серед народу. Численні «Сказання про життя Богородиці і чудеса, вчинені від її ікон» були улюбленими народними читаннями [5, с.94].

Виклад основного матеріалу. Хмельниччина – це край більше трьох тисяч річок, трьох природних кліматичних зон, декілька десятків родовищ та джерел цілющої води, біля 300 родовищ корисних копалин, лісових масивів, подільських чорноземів тощо. Водночас Подільський край здавна славиться своїм глибоким історичним і духовним корінням, знаходячись на перехресті різних релігій і культур. Ця земля багата, не тільки своєю природою, унікальними історико-архітектурними пам'ятками і корисними копалинами, але й є багатонаціональним і поліконфесійним регіоном. Нині на теренах області проживає 1,3 млн. осіб 93-х національностей і народностей. Станом на 1 січня 2014 р. на Хмельниччині статусу юридичної особи набули 1907 релігійних організацій 41-ої конфесії, діють 5 єпархіальних православних управлінь, одна дієцезія римсько-католицької церкви, 4 обласних об'єднання протестантських церков, одне духовне управління «Родове вогнище рідної православної віри», 25 монастирів, 7 духовних навчальних закладів, 6 братств, 15 місій, 81 бібліотека (філія) духовної літератури, 455 недільних шкіл, виходить 14 періодичних духовних видань (газети, інформаційні бюлетні, вісники), діють 5 духовних православних просвітницьких центрів. Найбільш розповсюдженим на території регіону є православ'я, яке нараховує 1304 релігійні організації, потім ідуть протестантські об'єднання – 326 організацій та римсько-католицька церква – 154 [1, с.2-4, 34-62]. На території регіону є унікальні християнські культові споруди (храми, собори, костьоли, каплиці) XVII – XX ст., які збереглися від усяких лихоліть та розорень. Це, насамперед, дерев'яні православні церкви в Деражнянському, Вінковецькому, Ізяс-

лавському, Красилівському, Летичівському, Старокостянтинівському та ін. районах, у місті Кам'янці-Подільському тощо.

Окремо необхідно виділити монастирські комплекси на території краю. Це, наприклад, Головчинецький жіночий монастир з прекрасним храмом і джерелом цілющої води, Городищенський чоловічий монастир на Шепетівщині, жіночий монастир в Славуті, Бернардинський монастир в Ізяславі, жіноча чернеча обитель в с. Завалійки Волочиського району з сімома цілющими джерелами, Коржівецький чоловічий монастир на Деражнянщині, Свято-Троїцький жіночий монастир в Сатанові, залишки Бакотського скельно-печерного монастиря на Кам'янецьчині тощо [2, с. 31-38, 62, 103, 130]. Люди із зацікавленням, а деколи й із здивуванням, дізнаються, як це вже зазначалось, про те, що в нашому регіоні відроджені і діють 25 монастирів православного і католицького віросповідання, про зміст і форми їх діяльності, використання їх впливу на формування духовних і громадських цінностей, морально-етичних принципів і норм підростаючого покоління та дорослого населення, адже при монастирях збудовані або будуються культові споруди, які можуть відвідувати мешканці-віряни навколишніх населених пунктів.

В деяких монастирях і храмах краю зберігаються чудотворні ікони. Фактично для людей розповіді про ці рукотворні дива є справжнім відкриттям, яке вони сприймають з неприхованим недовір'ям. Однак після детальної інформації щодо їхніх чудотворних властивостей ця недовіра поступається бажанню глибше пізнати це явище, на свої очі переконатися у цілющій силі цих ікон. Більшість прихожан із захопленням слухають, наприклад, розповідь про ікону Святого Онуфрія, що з початку XIX ст. знаходилась в Головчинецькому монастирі (час її створення загубився у віках), потім, після закриття монастиря вона безслідно зникла в 1923 р. Тільки у 1996 р. монастир знову відродився і до нього повернулася ця чудотворна ікона, яку місцеві жителі переховували в себе. Нині на території Головчинецького Свято-Преображенського монастиря знаходиться цілюще джерело, а в храмі знаходиться чудотворний образ преподобного Онуфрія Великого, який за переказами є покровителем обителі та вигнання злих духів з тих, хто до нього молиться [3, с.5].

Цікавою є історія щодо чудотворної ікони Летичівської Божої Матері, яка була написана на початку XVII ст. в Римі і привезена в Летичів ченцями-домініканцями. З того часу ця ікона стала оберегом, чудотворним образом для багатьох віруючих Поділля і Волині. Після революційних подій початку XX ст. у 1920 р. її вивезли до Польщі і нині вона знаходиться у Любліні, а її копія – в Летичеві Хмельницької області. Папа Римський Іоанн Павло II оголосив 6 липня Днем Святої Матері Божої Летичівської і щороку тисячі паломників з України та Польщі приходять сюди, щоб

вшанувати чудотворний образ, зцілитись душею і тілом, адже даремно цю ікону називають Королевою або Царицею Поділля і Волині [3, с.9].

Свою трагічну історію має чудотворна ікона Іверської Божої Матері, що нині знаходиться в Коржівецькому монастирі на Деражнянщині, яку повернув до життя талановитий художник Леонід Шерстенюк, заслужений художник України, доцент кафедри теорії і методики мистецтв Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Буквально із залишків цієї ікони митець також створив чудо і повернув образу первозданий вигляд, творчо попрацювавши майже рік. Нині ця цілюща ікона знаходиться в чернечій обителі і сюди приходять чимало відвідувачів, щоб помолитись і попросити допомоги в Богородиці [4, с.7].

Близько 400 років перебуває ікона Святого Антонія Падуанського в костюлі римсько-католицької церкви в Городку. Спочатку вона знаходилася в Кам'янці-Подільському, однак турки і татари, переконавшись у чудотворних властивостях ікони й перелякавшись її сили, змусили вивезти її до Городка. Тут її також чекала нелегка доля, ікону не раз переховували за часів радянської влади, а в період незалежності її відреставрували і нині 13 червня кожного року сюди приходять і приїжджають люди із багатьох регіонів України, різних національностей і вірувань, щоб помолитись і попросити зцілення від недуг, деколи й смертельних [3, с.21].

Чудотворні властивості ікони Святого Миколая, як це свідчить церковний архів, відомі більше 500 років. Зі слів народного передання ікона ця з'явилась в давні часи на дереві в лісі, звідти була вирізана і перенесена в древню дерев'яну церкву в с. Западинці Красилівського району. На поклоніння до цього святого образу сходились і сходяться богомольці з різних сіл і містечок нашого краю, особливо 22 травня кожного року, на свято весняного Миколая. На цій іконі, по її двох сторонах розташовано біля 120 підвісок, а також з десяток військових знаків і медалей, на частині яких написані імена людей, які отримали зцілення від різних недуг після молитов біля чудодійного образу [3, с. 18]

Необхідно також згадати чудодійні властивості кам'янецької ікони Божої Матері (вірменської), детальний опис якої подавали ще Є.Сіцінський та О.Прусевич [8, с.38-39]. Ця ікона належить до типу «Одигітрія» (Марія з поставою цариці, дитина сидить у неї на руках, як на троні). Назва «Одигітрія» перекладається з грецької мови як «Провідниця», що виражає концепцію богородичних ікон в цілому, оскільки Матір Божа вела до Христа, а життя християнина являло собою шлях до Бога. Богородиця була ніби мостом, для переходу у світ Спасителя, а також провідницею віруючих на шляху до Христа. Дослідники стверджували, що ікона візантійського зразка, була написана у X столітті на кипарисовій дошці і зображала Богородицю із дитям на лівій руці. Голова Богородиці покрита чорною

пов'язкою, на грудях риза того ж кольору. Боже дитятко на лівій руці Богоматері, правою рукою благословляє її за православним звичаєм, тобто трьома пальцями. На іконі срібна риза, прикрашена дорогоцінними каміннями і обвішана різними підвісками, які ще називали «вотумами». За переказами вона потрапила до Кам'янця у 1398 р., коли вірмени рятуючись від переслідування мусульман прибули до міста із Созополя [6, с.] Згідно легенд ікона неодноразово розділяла долю міста. Під час набігів турок на Поділля, вона була забрана із Вірменської церкви і слугувала столом для замісу тіста. Саме в такому вигляді вірмени віднайшли її в Македонії, в одній турецькій родині. Вірмени викупили християнську святиню, проте при поверненні на Поділля вони зазнали нападу турецьких галер. Багато суден було потоплено, однак корабель, на якому знаходилась ікона, благополучно досягнув берега.

Під час турецької окупації Кам'янця (1672-1700 рр. – авт.) вірмени вивезли ікону з собою до м. Созополя (Болгарія), потім до Львова. Після закінчення турецького перебування на Поділлі вірмени у 1700 р. привезли ікону до Кам'янця, де помістили її в першому ярусі дзвінці собору, де була влаштована каплиця святого Стефана, оскільки головний храм вірмен, Собор Святого Миколая, був майже повністю зруйнований. Після відбудови собору, в 1767 р. ікона була перенесена до нього. Ікона залишалася в храмі до початку 20-х рр. ХХ ст., коли була вивезена до Харкова, потім знаходилась в музеї м. Рівного, а зараз, за інформацією польського дослідника Я. Хшонцевського, зберігається у фондах Національного музею Східного і Західного мистецтв у м. Києві (інв.№168). У 1995 р., за інформацією того ж автора, ікона була реставрована в майстернях Українського реставраційного центру в Києві, проте її походження не було встановлено [3, с.1].

Тиннинська ікона Богородиці відома ще з XIV ст., коли Томаш Гумецький, подільський ловчий та володар Тинної, збудував кам'яний костел та «поклав там здавна славний образ Божої Матері». З того часу здебільшого воїнство зверталося за покровительством до цього образу. Марцин Калиновський, після вдалого походу проти татар, в подяку за опіку пожертвував до Чудотворного образу 50 тис. злотих. У 1665 р., коли Тинна перебувала у руках козаків, власниця містечка Христина Гумецька забрала ікону до Кам'янця, де її встановили у кафедральному костелі. Проте вже у 1672 р. Кам'янець захопили турки, які пограбували кафедральний костел і перетворили його на мечеть. Побожна Ізабелла Гумецька викупила з рук загарбників Чудотворний Образ і встановила його у кафедральному костелі Львова У 1717 р. коштом Стефана Гумецького був відбудований костел в Тинні і повернуто до нього зі Львова ікону Божої Матері.

Образ Тиннинської Богородиці був написаний на кипарисовій дошці, на зразок відомої Ченстоховської Диви Марії. Ікона була оздоблена бага-

тою рамою та золотими коронами і містилася у головному вівтарі храму. Щорічно, в день 2 липня, в Тиннинський храм збиралося безліч людей з околиць на поклоні іконі Божої Матері, названої в народі «Ягідною». Наприкінці XIX – на початку XX ст. ікона перебувала у православної церкви Різдва Богородиці с. Тинни, службу у якій 2 липня проводив подільський єпископ [7, с.29].

Цікавою і водночас трагічною є доля чорноострівської Богоматері з вишеньками. Особливість цієї ікони полягає в тому, що перед нею з давніх-давен возносили свої молитви за невинно убієних діток (від абортів). На жаль, датування і точне місце її написання, поки що залишаються до кінця не відомими. Хоча є версія, що вона була написана в Почаєві. Перша з історичних згадок сягає аж до пізнього середньовіччя, а саме до 1648 р., коли під час козацько-польської війни, в бою під Пилявою, ікона, євангеліє, чаша, а також інші церковні речі були врятовані з палаючої маленької церкви на одному з хуторів, неподалік містечка, двома монахами францисканцями. Козаки ікону та речі забрали, а монахів відпустили. В 1653 р. з козацького табору, що стояв під Чорним островом, ікона була подарована сотником Созонтом із Збрижа до місцевої церкви в подяку за зцілення від хвороби його дочки Павліни, яка скупавшись в місцевому джерелі, одужала.

В 1660 р. було встановлено відпуст, тобто святкування в честь ікони в десяту п'ятницю після Великодня. При цьому слід зазначити, що саме з цього року починається прочанське масове відвідування ікони. В 1680 р. чудесно з'являються вишеньки в руці Младенця Христа. Місцевий настоятель о. Віталій Масловський, розповів бувальщину про цей епізод. Група прочан йшла через Чорноострів на Почаїв, ввечері прочани зайшли до церкви, в якій правила вечірня. Одна з прочанок поставила перед іконою завернуті у хусточку вишеньки і довго молилась. На ранок вишеньки з'явилися в руках малого Ісусака.

В 1700 р. під час відпусту був сплетений вінок з вишень, ним прикрасили Ікону. Під час водосвятного молебня листя на вінку почервоніло і стало як ягоди – червоне. У подальші роки образ був прикрашений ризою і з особливими урочистостями перенесений до новозбудованого храму. З 1860-х рр. ікона закрита ризами, адже вишивка не влаштувала російську владу, а царські війська не пускали людей на відпусту в десяту п'ятницю після Воскресіння Господнього.

В 1936 р. під час гонінь на віру Христову і закриття церкви ікона ще з декількома іншими була врятована від знищення селянином села Мар'янівки Йосипом Петровичем Ліпницьким, який на той час був старостою церкви. У 1941 році під час німецької окупації, коли храм було відкрито, святиню повернули в храм, де вона перебуває й до нині. У 2003 р.

під час ремонту купола і реставрації ікони на ній була виявлена вишивка художником міста Хмельницького Олександром Островським. Нині цей образ у всій своїй первозданній красі зайняв своє місце в Свято-Преображенській церкві в Чорному Острові. Її чудотворні властивості не втратили своєї цілющої сили й понині [9, с.18].

В одному з найдавніших містечок Поділля Сатанові, що знаходилося в Проскурівському повіті, на кордоні з Австрією, біля річки Збруч, здавна була відома чудодійна ікона Спасителя. Її доля також була нелегкою. Сатанів колись був багатим містечком, яке вело широку торгівлю й за кордоном. Однак, часті вторгнення турків і татар та війна з козаками привели до його розорення. Особливо закарбувалося в пам'яті спустошення турками 22 квітня 1676 р., коли їм належала частина Поділля. «Сини» ісламу напали на Сатанів, пограбували будинки і церкви, спалили це містечко і при цьому була ними згнєблена ікона Спасителя, яку вони посікли мечем у трьох місцях: на очах Спасителя, на устах і на грудях. Яким чудом вона вціліла ніхто не знає, але відомо, що тривалий час вона знаходилась у місцевій Георгієвській церкві. Її опис залишив Ю.Сіцінський: «Ця дорожчійна пам'ятка подільської старовини збереглась до нашого часу (XIX ст. – авт.) і знаходиться тепер в Сатанівській Георгієвській церкві. Живопис зберігся, і тільки по бокам з'явилися тріщини у фарбах. Спаситель зображений до пояса. Права рука складена для благословіння, а у лівій – відкрите Євангеліє із словами «Азь єсм свет миру». На іконі два написи: вгорі – «Образ Спасителя турками изсечений 1676 року апреля 22 дня. Поновлен року 1774. Поновлен року 1849»

Місцеві жителі ставились до ікони з великим благоговінням і визнавали її чудотворною. А коли було святкування 900-річчя хрещення Русі, то 15 липня 1888 р. до Сатанова прибув вікарний єпископ Балтський Дмитрій. У святкуванні взяла участь близько 15 тисяч осіб, попереду хресного ходу «несли святиню Сатанова – ікону Спасителя, посічену турками; 1858 р. прихожани зробили на ікону нову мідну ризу, місцями з позолотою». В 20-х рр. XX ст. з початком церковних гонінь, ця ікона була втрачена. Нещодавно мешканець Санкт-Петербургу повідомив, що бачив цю ікону в одному з храмів цього міста. Нині йде перевірка цього повідомлення, залишається сподіватись, що Ікона Спасителя скоро знайдеться [10, с.4].

До речі, в Проскурівському повіті в інших населених пунктах і парафіях також знаходились ікони, які мешканці краю знали як чудодійні. Серед них ікони Божої Матері в селах Баламутівка, Ружична, Шарівка, Аркадіївці, Пашківці, Рідкодуби (тут також була чудодійна ікона Миколи Чудотворця), Осташки (чудотворна ікона св. Великомученика Пантелеймона). В містечку Чорний Острів, окрім ікони Богоматері у вишиванці, була ще ікона Божої Матері – копія Почаївської чудодійної ікони Божої Матері, яка та-

кож мала цілющі властивості. Село Олексинець-Повний здавна славилось чудодійною іконою св. Миколая. В повітовому місті Проскурові священним вважався іконостас з чудодійною іконою Пресвятої Богородиці «Озерянська», старовинна, у срібно-золоченій ризи. Цей образ лишився цілим і неушкодженим після того, як стара дерев'яна церква згоріла під час великої пожежі у 1822 р., коли вогнем було охоплене майже все місто. На місці дерев'яної церкви в 1837 р. було збудовано новий кам'яний храм Різдва Пресвятої Богородиці, який більше ста років був соборним. Іконостас з іконою Божої Матері зайняв своє місце в новій церкві. Необхідно зазначити, що на цій чудодійній іконі були численні привіски – пластинки срібла різноманітної форми. Це були пожертви богомольців з нагоди зцілення від недуги. Одна з них була у формі квадрата із зображенням дитини. Це була жертва по обігниці 1855 р., зроблена рядовим Проскурівської інвалідної команди М.Зубковим за зцілення його дитини [10, с.4].

Майже 260 років в с. Криничани Дунаєвського р-ну знаходиться чудодійна ікона Пресвятої Богородиці, яка є списком з Белзької (Ченстоховської) ікони Божої Матері (через темний відтінок обличчя її ще на заході називають «Чорна Мадонна»). Чудотворна Ікона Пресвятої Богородиці, яка знаходиться в Криничанах, належить до взірця засмученої Діви Марії, яка тяжко переживає видіння майбутніх страстей свого Сина Ісуса Христа. Латиною ці ікони страдницької Марії називали «Матер Долороса» (страдальна мати). На іконі Діва Марія змальована з маленьким Ісусом на руках дуже сумною, зі слідами переживань на обличчі, ніби в сльозах. Усі ці почуття так сильно й майстерно передані, що святий образ мимохідь навіє глибокі, тривожні та співчутливі думки глядачам. За силою психологічного впливу, це – виняткова, пронизана драматизмом ікона. Вона не може не привернути на себе увагу й тих, хто шанує ікони, і тих, хто, може, й не визнає їх. Наукові дослідження з використанням стереоскопічних спостережень і хімічного аналізу дерева і фарб показали, що оригінал ікони – один із найдавніших Богородичних образів. Список Криничанської ікони, виконаний на полотні, дуже давній, це неймовірно точне змалювання оригіналу образу Богородиці. Ікона високо шанується православними, римо-католиками: колишня візантійська, потім українська, а тепер польська ікона стала правдивим символом єдності східних і західних християн, ця ікона нагадує і православним і католикам, що колись вони були єдині, – і цю єдність належить відновити [11, с.5].

В деяких населених пунктах Дунаєвщини, за історичними і церковними даними, споконвіків в храмах зберігалися чудодійні образи. Так, 8 липня кожного року в с. Морозові відбувалася хресна хода і церковне свято в честь чудодійної ікони Божої Матері. В цьому ж селі, окрім цієї священної ікони, особливо шанувалася храмова ікона св. Семена Стовпника.

У Христо-Вознесенській церкві села Зеленче зберігалася ікона Скорботної Божої Матері. До неї зверталися парафіяни в години життєвих труднощів. Вони ж залишали біля неї десятки металевих підвісок у вигляді сердець, рук, ніг, людських облич, що вказували на хвороби тих, хто молився за видужання. У церковному літописі с. Рахнівки навіть описано декілька випадків зцілення, які сталися перед Боголюбською іконою Божої Матері. Місцева ікона була досить давньою. За переказами, вона потрапила в село з монастиря, де і раніше цінувалася як чудодійна.

Іколи чудодійні ікони ставали причиною міжрелігійних суперечок, як у випадку з дем'янкевецькою. Після передачі католиками православної церкві приміщення сільської церкви з неї зникли два дзвони та ікона. На вимогу дем'янківчан дзвони повернули, а ікона якою гордилося село, безслідно зникла. Подейкували, що її вивіз до Австрії нібито вікарій Дунаєвецького костьолу. Щоб підтримати традицію, місцеві селяни звернулися до наступника престолу, згодом імператора Олександра, з проханням подарувати їм копію чудотворної Володимирської ікони Божої Матері. Невдовзі її отримали і встановили над церковними царськими воротами. Щороку 26 серпня біля неї проводилась урочиста служба.

У ранг чудодійних потрапляли і зображення інших святих. У Малій Побіянці та окрузі славилась ікона великомученика Димитрія. У Великій Кужелеві – Святителя Миколи. На честь останнього місцевий поміщик звів навіть капличку [12, с.6].

В православному храмі с. Ставичани Славутського р-ну вже майже 150 років знаходиться рідкісна чудодійна ікона Божої Матері «Кукузелісса», на зворотньому боці якої зазначено, що натуральна художня копія ікони виготовлена на святій горі Афон (Греція). Своє ім'я ця ікона Богоматері отримала із-за явлення Небесної Володарки святому Іоанну Кукузелю, який жив у XII ст. Після багатьох мандрів цей юнак покинув патріарший хор в Константинополі і знайшов своє місце в Лаврі Святого Афанасія на горі Афон – спочатку ніс послухання пастухом кіз, а пізніше – співаком на криласі. У сні йому явилась Пречиста Діва, оточена сяйвом неземного світла і повеліла йому продовжувати оспівувати Вседержителя і її – Пресвяту Богородицю. В честь цього подвижника й була названа ікона Божої Матері – «Кукузелісса». Пресвята Богородиця зображена на ній з предковічним Немовлям, яке тримає в правій руці згорток, а в лівій – земну кулю. Перед Пречистим образом Богородиці в Ставичанському храмі вже багато років горять три незгасаючі лампадки, а сюди приходять миряни, щоб помолитись і зцілитись біля цієї ікони [14, с.7].

У с. Шмирки Волочиського р-ну й до нині збереглися будівлі панського маєтку і старовинна дерев'яна церква, побудована у 1754 р. За історичними відомостями тут довгий час зберігалася чудодійна ікона Пресвятої

Богоматері, яка була втрачена в радянські часи. Ї понині є перекази, що після молитви біля цього образу люди цілювались навіть від важких недуг [14, с.6].

Наявність на Поділлі значної кількості фортифікаційних споруд є свідченням складної, бурхливої й деколи трагічної історії краю. На цю благодатну землю здавна зазіхали чужоземні поневолювачі, тому місцеві жителі широко займались оборонним будівництвом. Однак певною особливістю Подільського регіону було й те, що для оборони від ворогів використовувались не лише замки і фортеці, а й культові споруди (монастирі, церкви, костьоли, синагоги тощо). Саме до таких належить церква-замок, церква-фортеця у селі Сутківці Ярмолинецького р-ну. Сутковецька церква-замок, що збереглась до наших днів, – одна з найоригінальніших церковних споруд на Поділлі, унікальний пам'ятник архітектури минулого, що виникла і діяла як православний храм на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Побудована на рубежі XV-XVI ст. на гористому березі річки Ушиці, церква вражає своїм виглядом старовинного замку з сірого каменю з шпильастими баштами, амбразурами і бійницями. Відомий подільський дослідник В.К.Гульдман у 1901 році писав, що ця споруда немала собі подібних не лише на Поділлі, а й на Волині, де на той час збереглись церкви, що належали до досить давніх часів [16, с.341,346,349].

Є.Й.Сіцинський у 1901 р. писав, що у церкві іконостас звичайний, простий, виготовлений ще 1829 року. Дві ікони вважались чудотворними: Божа Матір з немовлям Ісусом на руках і Святий Миколай. Церква володіла значною кількістю землі (понад 29 десятин орної, понад 13 десятин сіножатей з лісом, хутір тощо [17, с.49-51]). Як бачимо, місцевий люд і священнослужителі успішно використовували цей оригінальний храм для богослужінь і захисту від ворожих набігів.

Один із зачинателів і фундаторів подільського церковно-історичного краєзнавства священник, протоієрей М.Орловський, який більше 50 років священствував в с. Глядки Проскурівського повіту (нині Волочиського району), водночас досліджував історію і духовне життя багатьох населених пунктів і парафій, написав статтю «Відомості про чудодійну ікону Божої Матері, що знаходиться в церкві с. Глядок Проскурівського повіту Подільської губернії». Як свідчить автор, на зворотній стороні ікони зберігся напис про те, що ікона була написана 17 липня 1688 р. і цей образ з давніх часів користувався особливою увагою і пошануванням у мешканців парафії і навколишніх сіл. Хворі, німічні і каліки приходили сюди щоденно і священник весь час тримав церкву відкритою для богомольців. Як відзначав М.Орловський серед відвідувачів-прохачів були люди з Поділля, Волині, Галіції, Бессарабії тощо. Автор наводить численні приклади цілень після молитов-звернень прихожан до чудотворної ікони Божої Матері [18, с.127-129].

Історія села Колісець Теофіпольського р-ну досить багата на різноманітні події. Проте серед них є випадки, які вирізняються своєю незвичністю, однак деякі з них пов'язані з місцевою церквою, вірніше із чудодійною іконою Святого Миколая. Ось як в церковних документах описується один з випадків. 16 червня 1835 року дружину місцевого селянина Сави Квадирчука Катерину, яка тікала від грози, вразила блискавка. Бідна жінка не проявляла ніяких ознак життя і родина вирішила, що вона померла. За звичаєм, на третій день перед похованням її перевезли до церкви, де священник відправив заупокійну службу. Однак чоловік покійної наполіг на тому, щоб відслужили ще й акафіст Святому Миколаю, ікона якого у церкві вважалася чудотворною. Присутнім на похороні така забаганка овдовілого чоловіка здалася дивною, але священник послухав згорьованого чоловіка. Коли ж служба підходила до завершення, жінка ожила і підвелася. Більше того, вона почувалася абсолютно здоровою, ніби й не пережила удару блискавки. Письмові джерела не повідомляють, як довго Катерині ще довелося топтати ряст, але на думку місцевих селян, чудо це відбулося завдяки іконі Святого Миколая, яку, за сільськими переказами, якийсь Іван Злий 1248 року знайшов на згарищі церкви, спаленої татарами, зовсім не зачеплену вогнем. З того часу ікона зберігалася у церквах Колісця. Не постраждала ця ікона і 3 червня 1785 року, коли грім вдарив у саму церкву. Блискавка обпалали лише край ікони, але не завдала їй ніякої шкоди [19, с.6].

На жаль лихоліття, які супроводжували подолян, як і всіх українців, протягом віків (а це війни, епідемії, пожежі, набіги татар і турок тощо), були причиною втрат цих чудодійних зображень небесних і земних сил. Однак цінні відомості про наявність чудодійних ікон в храмах Подільської та Волинської єпархій, парафії і церкви яких нині є в складі Хмельниччини, ми знаходимо в фундаментальних працях Є.Сіцінського «Парафії і церкви Подільської єпархії» [32] і М. Теодоровича «Парафії і церкви Волинської єпархії» [33].

Так, за Є.Сіцінським, у Балті, повітовому місті, в Миколаївській церкві зберігалася давня чудодійна ікона святого Миколая. Такі ж образи знаходилися в селах Тридуби і Людвинівка (Юзефполь). Чудодійні ікони Божої Матері – в населених пунктах Березівці та Осичках. У Брацлавському повіті такі ікони Богоматері зберігалися у храмах сіл Самгородки і Селище, чудодійний образ святого Миколая – в Копіївцях. На теренах Вінницького повіту чудодійні ікони Пресвятої Богородиці були відомі в Кропивній, Кутищах Малих, Москалівці і на Кривошеїнських хуторах. В тій же Москалівці також знаходилась чудодійна ікона Іоана – Воїна. Гайсинський повіт славився чудодійними образами Божої Матері в містечку Кунів і в селі Червертинівка. Ікона Розп'яття Спасителя – в містечку Райгород.

В Кам'янецькому повіті чудодійні ікони Розп'яття Ісуса Христа знаходилися в церквах містечка Купин і в селі Голосків, Вірменської Божої Матері – в Миколаївській церкві (м. Кам'янець) і в селі Криничани, а в селі Ляшківці – святого Миколая.

Досить насиченими чудодійними зображеннями в Подільській єпархії були населені пункти Летичівського і Літинського повітів. Так, на Летичівщині, в селах Кудинка, Рожни, Богданівці, Шумівці, Лисогірка, Гнатівці, Гредчинці, Паньківці, Терешівці, Галузинці та в містечку Меджибіж були святі зображення Богоматері, а в с. Карачинці – ікона Спасителя в терновому вінку, у містечку Зіньків – ікона великомучениці Варвари. До речі, на деяких образах Божої Матері були металеві, золоті та срібні підвіски (в Меджибожі – з багатьма підвісками, серед яких були дві бойові медалі за перемогу над турками, пожертвовані двома козаками за зцілення від ран). У Літинському повіті чудодійні ікони Пресвятої Богородиці знаходилися в православних храмах сіл Вінниківці, Дяківці, Новоселиця – Залужна, Слобідка Медирівська, Зіновинці, Лозове, Терешполь; Розп'яття Спасителя із 14 підвісками в с. Березівка – Польова і в с. Дашківці, а також в селах Торчин і Кожухів; ікони святого Миколая Чудотворця – в селах Голодьки і Куманівці [32].

В повітовому місті Могильові була чудодійна ікона св. Миколая, а в містечку Ялтушків – складаний образ Миколая Чудотворця (зверху – Бог Отець, з правої сторони – апостолів Петра і Павла, зліва – великомучениці Катерини).

Чудодійні зображення Божої Матері з підвісками були в селах Сучаки, Слобода-Шаргородська, Обухів, а без підвісок – в селах Садківці, Кацмазів, Чемериси-Барські, Чемериси-Волоські, Курашівці, в містечку Бар. В цьому ж містечку знаходилась чудодійна ікона св. Миколая, в с. Лядава – ікона Усікнення голови Іоана Предтечі [32].

В Ольгопільському повіті славилися своїми чудодійними властивостями ікони Богоматері в селах Каташин, Зеленянка та Студене, Миколая Чудотворця в с. Івашків. В населених пунктах Ушицького повіту були відомі такі чудодійні образи: Пресвятої Богородиці – в селах Іванківці, Рахнівка, Рудківці; св. Миколая з підвісками в селі Ставчани, а також в с. Перекоринці (без підвісок); Димитрія Солунського – в с. Побіанька. Ямпільський р-н також мав чудодійну ікону Божої Матері «Всіх скорбних радість» в с. Боровки та ікони св. Миколая в селах Вила-Ярузькі та Стіна [32].

В північно-східних районах Хмельниччини, які в ті часи входили до складу Волинської єпархії (а це Заславський і Старокостянтинівський повіти) чудодійних образів було набагато менше. Так, в Заславському повіті чудодійні ікони Пресвятої Богородиці знаходилися в селах Волиця Польова, Двірець, Криворудка, Лашки, Мирутин, Миколая Чудотворця – в місті

Заславі і в селах Белево і Малі Юначенці. Окрім цього в с. Підлісці була чудодійна ікона Антона Падунського, в с. Капустин – Онуфрія Великого [33].

В Старокостянтинівському повіті чудодійна ікона Розп'яття Христа-Спасителя була тільки в м. Старокостянтиніві, Богоматері – в Печеськах, Писарівці, Війтовецькій, Цецинівці і Яворівцях, св. Миколая – в с. Западинцях [34].

Необхідно також зазначити, що крім офіційно визнаних спеціальною комісією єпархіальної духовної консисторії чудодійних ікон, про які йшлося вище, в багатьох церквах Поділля були образи, що не пройшли такої перевірки, однак віряни на місцях пошановували в певні дні такі ікони, вважаючи їх наділеними зцілювальною силою. За нашими підрахунками в 89 селах знаходилися ікони Божої Матері, в 22 населених пунктах – ікона св. Миколая, в 13-ти – Розп'яття Спасителя, в 8 – великомученика Пантелеймона, в 6 – Марії Магдаліни і Онуфрія Великого, в 4-ьох – великомучениці Варвари, по одному селу – Іоана Хрестителя, Іоана – Воїна, Собору Бесплотних Сил, Архангелів, Дмитрія, Апостола Іоана Богослова [32]. В північних районах краю таких ікон було лише дві – в с. Ожигівці Старокостянтинівського повіту (образ Божої Матері) і в с. Семеренки Заславського повіту [33-34].

До речі, необхідно зазначити, що в XIX – на початку XX ст. православна церква ретельно стежила за внутрішнім оздобленням храмів (іконостаси, ікони, картини на біблійські теми, церковне начиння тощо), звертала й увагу на випадки, коли, наприклад, ікони проголошувалися чудодійними і тоді єпархіальна духовна консисторія та духовні правління на місцях створювали спеціальні комісії із залученням представників державних органів, поліції, богословів і ретельно провірялись подібні факти. Якщо «чудо» не підтверджувалось, то покарання духовної влади були суворими і безапеляційними. Так, після перевірки таких ікон, як свідчать архівні дані, у селах Вовківці Проскурівського повіту [20, арк. 1-5], Пиково Вінницького повіту [21, арк. 1-8], Залужжя Гайсинського повіту [22, арк. 1-28], Митинці Літинського повіту [23, арк. 1-4], було встановлено, що ніяких чудес і зцілень не відбувалося і винні особи понесли відповідне покарання. Це ж стосувалося фальшивих «цілющих» джерел і колодязів, чаклунів, юродивих, ворожок тощо. Духовна консисторія своїм указом зобов'язала духовні правління двічі на рік доповідати правлячому архієрею про проведену в парафіях роботу, щоб не «... виникали будь-які забобони і марновірства, прояви лихослів'я при іконах святих, фальшиві чудеса, а також при колодязях і джерелах подібні речі, чи не з'являються де фальшиві нав'язені, юродиві і чаклуни» [24, арк. 1-55].

Необхідно також зазначити, що й на сучасному етапі на теренах краю є чимало таких чудодійних образів. Так, будівництво і діяльність жіночого

монастиря на честь ікони Божої Матері «Живоносне джерело», розташованого у Завалійках Волочиського району супроводжувалось і супроводжується багатьма дивами і чудесами, а цілюща води з кількох джерел зцілює від недуг і хвороб. Про це знали давно, однак лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з ініціативи місцевого протоієрея В.Герасимчука, трьох черниць з Чернігівського монастиря, які вилікувалися біля цілющих джерел і залишилися тут жити, та особливо за діяльної матеріальної і духовної підтримки Високопреосвященішого Антонія, митрополита Хмельницького і Старокостянтинівського, керуючого Хмельницькою єпархією УПЦ, тут розпочалися необхідні підготовчі будівельні роботи по спорудженню монастиря і облаштуванню всієї навколишньої території та облагородженню живоносних цілющих джерел. А нову церкву будували, спираючись на свідчення старожилів, які ще пам'ятали старий храм на цьому місці, 26 жовтня 2009 р. митрополитом Антонієм було освячено нижній храм на честь ікони Божої Матері «Живоносне джерело», яку привезли з Чернігівського монастиря, яка є чудодійною. Також тут знаходиться і чудодійна ікона Божої Матері «Троєручниця». Ця дата і освячення стали храмовим святом, яке відзначається тепер щорічно. Про Завалійки, її чудотворну ікону і цілющі джерела тепер знають не тільки в нашому краї й Україні, але й у Білорусії, Росії та в інших сусідніх країнах. Сюди їдуть, пишуть, дзвонять, щоб вилікувати душевні рани, позбутися недугів, хвороб тощо [25, с. 26-32].

Радість, з якою мешканці с. Дашківці Вільковецького р-ну очікували в серпні 2013 р. свята великомученика Пантелеймона, була особлива і пов'язана з прибуттям із Афону чудодійної ікони «Скоропослушниця». Шлях у Дашківці був непростим. Цьому передувала паломницька поїздка отця Василя – настоятеля Свято-Успенського храму села Дашківці, на гору Афон у Греції, яка є одним із центрів православ'я. На горі Афон зберігається чимало святинь, серед яких чудотворна ікона Божої Матері «Скоропослушниця», яка перебуває в монастирі «Дохіар». Поїздка відбулася за благословення митрополита Хмельницького та Старокостянтинівського Антонія. Сталося так, що до самого Дохіарського монастиря паломницька група дісталася саме в той час, коли доступ до ікони був закритий, і вони поклонитися омріяній святині не могли. Проте, помолившись до Матері Божої, отець Василій раптом побачив настоятеля монастиря, який вийшов у двір, де в цей час перебувала група паломників. Він і дозволив їм поклонитися святині. Протягом багатьох років отець Василій мріяв мати лик цієї ікони в своєму храмі. Після повернення з Афону про свою мрію розповів одному київському благодійнику Олександру, який пообіцяв своє сприяння. І вже під час наступної поїздки на гору Афон було замовлено чудотворну ікону Матері Божої «Скоропослушниця». За тре-

тім разом, повертаючись з Афону разом із благодійником, отець Василій вже віз святиню, яка була написана та освячена на горі Афон, в Україну. З церковних архівів і народних переказів відомо, що першу свою чудодійну силу ікона явила в 1664 р.

За період з 1664 р. тут звершилось чимало чудес і зцілень. Багатьом сліпим вона дарувала прозріння, калікам знову повертала можливість ходити. У молитвах до цієї ікони мореходи рятували кораблі від затоплення. До цього часу перед іконою моляться за духовне прозріння, під час різних хвороб, при онкозахворюваннях, а також за дітей і сиріт. Моляться «Скоропослушниці» й тоді, коли не знають, як краще діяти у тій чи іншій життєвій ситуації. Просять на все, що є добре і блага, яке принесе користь ближньому [26, с. 4].

Всього в семи кілометрах від Шепетівки розташоване невеличке село Городище. Дух давньої історії, легенд і переказів, які, без перебільшення живуть ледь не на кожній вуличці цього населеного пункту. Навіть сама назва не є випадковою. Ще за часів Київської Русі на цих мальовничих пагорбах розташувалося багатолюдне слов'янське місто. Одним з найважливіших об'єктів селища є Свято-Різдво-Богородицький монастир. Ще при в'їзді в Городище відкривається чудова панорама величної культової споруди, розташованої на височині, схили якої вкриті яблуневими садами, а пониззя омивається мальовничими озерами. Доля цього монастирського комплексу також була нелегкою, а деколи й трагічною. Відомо, що він був заснований у 1538 р., не раз руйнувався, перебудовувався і змінював свою релігійну приналежність, однак час все-таки розставив на свої місця і нині чернеча обитель відновлюється, реставрується і стає духовною обітницею для ченців і мешканців навколишніх сіл і областей. Це прекрасний туристичний об'єкт і серед різноманітних культових речей є головна реліквія монастиря – чудодійна ікона Божої Матері Почаївської. Багато років священний образ пролежав на горищі одного із сільських будинків, допоки жителька с. Пашуки Ганна Хмиз не передала його в Божу обитель. Коли ікону, на якій майже не було видно зображення, встановили в церкві, запалили лампадку і почали читати молитви, почали проявлятися святі образи. Чудеса у храмі продовжують відбуватися й сьогодні. На окремих фрескових іконах, над зображеннями Ісуса Христа та Богоматері з'являються німби тощо. Все притягує прихожан і богомольців звідусіль [27, с. 37,43].

28 січня 2015 р. насельники і парафіяни Свято-Різдво-Богородичного чоловічого монастиря отримали в дарунок ікону Божої Матері «Благодатне небо» від голови правління корпорації «Сварог Вест Груп», депутата Хмельницької обласної ради Андрія Гордійчука. Ікону, яка сягає більше шести метрів, розмістили на сорокаметровій висоті фасаду собору, де раніше висіла її попередниця, що за радянських часів зазнала непоправних руйнувань.

Нині перед образом Пресвятої Богородиці «Благодатне небо» вірячи з багатьох населених пунктів області та України моляться про наставництво на шлях, що веде до спасіння і Царства Небесного. Відтепер образ Богоматері оберігатиме чернечу обитель від лиха і бід, а вірячи знаходитимуть тут прилисток та зцілення душевних і тілесних ран [35, с. 1].

Ікони надають цінності не коштовне каміння чи золото, а людська молитва, – переконаний городоцький художник Петро Байталюк. У доробку митця – кілька сотень картин, близько двохсот ікон. Майже з десяток українських храмів (і католицьких, і православних) прикрашають образи цього художника. Є його картини у приватних колекціях України, Росії, країн Прибалтики. Деякі ікони Петра Байталюка чинять «дива» і «чудеса»: є кілька випадків, коли після молитов перед іконами, які створив городоцький художник, жінки зцілювалися від безпліддя. А одна з таких жінок навіть запросила Байталюка стати хрещеним батьком. Домашній іконостас у нього невеликий, всього шість образів: Богородиця, Спаситель, Святий Миколай, святий Петро і свята Ольга, а також монахиня Фаустина. Основні з них, перші три, проявляють чудодійні властивості [4, с. 526-527].

Ще однією з особливостей чудодійних ікон є мироточення і кровоточення. Християнський світ не раз ставав свідком багатьох чудес, особливо від ікон Богородиці, які мироточать, вкриваються благодатною рососою, сльозами, оновлюються. Дива відбуваються як з образами, що написані руками майстрів, так і з їх копіями. Вчені до цих пір не можуть дати наукового пояснення цим унікальним явищам, як і, наприклад, Благодатному вогню, лише підтверджують в результаті проведених експертиз, що на полотнах, пластинах чи дошках дійсно є пахуче миро, що невідомо яким чином там з'являється. Віруючі сприймають це як прояви Божої благодаті. В останні роки усе частіше чуємо про лики, які не лише мироточать, а й кровоточать. Є такі приклади й на Хмельниччині.

У серпні 2013 р. спочатку замироточив, а потім закровоточив образ Пречистої Богородиці і замироточив – преподобного Серафима Саровського у простій селянській хатині Надії, жительки віддаленої Чабанівки, регента церковною хору храму, що знаходиться у селі Вербка Кам'янець-Подільського району. Набожна жінка відразу ж повідомила про це настоятеля храму отця Михайла. Ікони були перевезені до церкви, в якій через кілька днів дива стали відбуватися також з «Іерусалимською» – храмовою іконою. До церкви почали стікатися парафіяни не лише Вербки, а й навколишніх сіл. Настоятель усі ці факти довів до відома єпископа Кам'янець-Подільського і Городоцького Федора, і скоро про надзвичайну подію дізналася вся Хмельницька митрополія, яку очолює владика Антоній. На прохання настоятеля церкви Казанської Божої Матері, що в мікрорайоні Гречани, владика благословив привезти ікони для поклоніння саме до цього храму.

У домі Божому за два дні чудодійні ікони вшанували тисячі людей.

У Свято-Георгіївському храмі уже спостерігали чудеса мироточення від двох ікон Богородиці, які знаходилися тут, а от з кровоточивими образами досі не служили. Справа в тому, що привозили чудотворні ікони з села Вербка, охороняли їх під час богослужінь у Хмельницькому і відвозили назад козаки Хмельницької обласної паланки міжнародної громадської організації «Козацтво Запорозьке». Церква великомученика Георгія Побідоносця, розташована в мікрорайоні Дубове, зараз, як і багато років тому, є козачим храмом, духовним центром захисників рідної землі, які одночасно завжди були й воїнами Христовими (недарма у них на лацканах дві сяючі букви – ВХ). Коли козаки мали вирушати з Вербки назад до Хмельницького, а це було 8 листопада, після святкової служби на честь храмового свята великомученика Димитрія Солунського, їм подарували, вірніше, благословили три копії тих ікон, які явили чудо. Дарунки були звичайними з вигляду. Та не встигли козаки дістатися Кам'янця-Подільського, як на образах Пречистої, які везли з собою, проступили перші крапельки крові. Ікони «Аз єсмь з вами і ніхто на ви» та «Іерусалимська» уже так сильно закровоточили, що сумнівів у новому диві від ікон уже не залишалося – їх повезли до церкви. Зараз у храмі великомученика Георгія Побідоносця відбуваються спеціальні богослужіння, з суботи на неділю [28, с. 9].

Храм Івана Богослова, що у Міжгір'ї Білогірського району – один із найстаріших на Білогірщині. Однак у 2012 р. про нього заговорили у всіх куточках району і області. Ікона Спасителя, що на іконостасі праворуч у храмі Івана Богослова, замироточила. Священнослужителі запевняють, що це вияв Божої присутності у нашому житті. Віряни навіть не мають сумніву, що це чудо, а не справа рук людських. «Ми помітили, що на іконі проступає миро, ще минулого року, – каже отець Василій. – Я передзвонив Благочинному, а він – Владиці. Приїхали і підтвердили, що дійсно сталося диво». Миро починає проступати у верхній частині ікони Спасителя, на рівні лику святого, і тоненькими струмочками стікає вниз та на землю краплини не капають. Зрозуміло, що в такому давньому храмі вже і стіни, і ікони, і картини, повітря намолені, а дерево, яке давно висохло, пропускає миро і ікона Спасителя проявила свою чудодійну силу [29, с. 1].

Жителі с. Іванківці Хмельницького р-ну відновили занедбану церкву, після чого в їхньому храмі замироточила ікона Володимирської Вишгородської Божої Матері, датована 1785 р. До речі, в цьому храмі є частки мощів преподобного Афанасія Афонського, святого великомученика цілителя Пантелеймона, святого Спиридона Тримифунтського, преподобних угодників Меркурія Бригинецького, Амвросія Оптинського, Блаженої Матрони, святителя Дмитрія Ростовського, Амфілохія Почаївського. Окрім того є частинка пояса Божої Матері – маленька ниточка, закачана у віск. До

незвичайних зцілень людей в храмі Григорія Богослова люди вже звикли. «Головне – міцна непохитна віра і щира молитва», – переконаний отець Василь Беринда [30, с. 10].

Висновки. Таким чином автором висвітлено значну частину тих історичних, документальних і архівних матеріалів щодо історії і сьогодення такого феноменального явища в нашому житті, як чудодійні ікони. Зрозуміло, що попереду ще будуть пошуки нової інформації щодо зазначеної теми.

Адже дуже мало інформації є, наприклад, щодо ікони Божої Матері «Утоли мои печали» в Свято-Різдво-Богородичному храмі м. Старокостянтинова, Зиновинської чудотворної ікони Божої Матері (Західне Поділля), святинь із католицьких костьолів, музеїв, приватних колекцій тощо.

Матеріали цієї статті можна використовувати в курсах релігієзнавства, історії і географії релігій, історії України, етнографії, історії світової і української культури, мистецтвознавстві, краєзнавстві, народознавстві, при проведенні різноманітних виховних заходів, у дослідженнях членів МАН.

Джерела та література:

1. Поточний архів управління культури, національностей і релігій Хмельницької ОДА. – Папка №2 «Звіти, інформації, статистичні та довідкові дані щодо релігійної мережі Хмельницької області». – 94 с.

2. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник // Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2013. – 174 с.

3. Семенюк Д. Календар паломника – 2013. – Чудотворні ікони Хмельниччини / Д.Семенюк // Хмельницький. – Без вид-ва, 2013. – 24 с.

4. Блажевич Ю.І. Релігійна тематика в творчості самобутніх майстрів і умільців Хмельниччини: сучасний етап / Ю.І.Блажевич // Хмельниччина в контексті історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід.ред.) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – С. 522-527.

5. Языкова И. Богословские иконы / И.Языкова. – М.: Изд. «Со-Действие», 1995. – 212 с.

6. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский / Е.Сецинский // К.: Без вид-ва, 1895. – 250 с.

7. Задорожнюк А. Чудотворні ікони Богородиці на Поділлі / А. Задорожнюк // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2009. – №3. – С. 23-31.

8. Prusiewich A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / A.Prusiewich // – Kijow – Warszawa, 1915. – 130 s.

9. Олійник І. Хмельницьким мандрує Богородиця у вишиванці / І. Олійник // – Поділля. – 1 березня 2012. – №9.

10. Грабовський А. Чудотворные иконы Подольской Губернии / А. Грабовский // Всім. – 29 июня 2000. – №37.

11. Вознюк О. Про Криничанську чудотворну ікону Пресвятої Богородиці / О. Вознюк // Дунаєвський вісник. – 30 серпня 2012 р. – №№ 69-70.
12. Черешня О. Чудодійні ікони Дунаєвеччини / О.Черешня // Дунаєвський вісник. – 20 серпня 2009. – №№ 65-66.
13. Бондарук П. Свята «Кукузеліса» / П. Бондарук // Трудівник Полісся. – 27 квітня 2014. – №13.
14. Щегельська О. Панський подарунок служить досі / О. Щегельська // Є Поділля. – 2 липня 2009. – №27.
15. Луцюк Л. «Рятуй мене, Тихомельська Божа Мати, я дам 100 рублів» / Л. Луцюк // Подільські вісті. – 16 серпня 2011р. – №№ 122-123.
16. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии / В.К. Гульдман // Каменец-Подольский: Губерн.тип., 1901. – 642 с.
17. Сецинский Е.. Церковь – замок в с. Сутковцах Летичевского уезда / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. – №2. – С.49-51.
18. Орловский М.Я. Сведение об чудотворной иконе Божей Матери, находящейся в церкви с. Глядок Проскуровского уезда / М.Я. Орловский // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін / – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О.В., 2007. – Ч.1. – 276 с.
19. Тарасюк О. Дідок помер, а жінка ожила... / О. Тарасюк // Подільські вісті. – 30 липня 2013 р. – №№ 113-114.
20. Держархів Хмельницької обл. (далі – ДАХМО). – Ф.315. – Оп.1. – Спр.2364. – 6 арк.
21. ДАХМО.– Ф.315. – Оп.1. – Спр.20. – 8 арк.
22. ДАХМО.– Ф.315. – Оп.1. – Спр.1147. – 28 арк.
23. ДАХМО.– Ф.315. – Оп.1. – Спр.1385. – 4 арк.
24. ДАХМО.– Ф.315. – Оп.1. – Спр.35. – 55 арк.
25. Островна А. Дорога до храму / Островна А. // Полтава: без вид-ва, 2012. – 92 с.
26. Фурманчук В. Чудотворна «Скоропослушниця» у Дашківцях / В. Фурманчук // – Подільські вісті. – 1 серпня 2013 р. – №№ 115-116.
27. Байрак І. Городище – село під куполами / І. Байрак // Стежками рідного краю: Історико-архітектурні пам'ятки Хмельниччини. – Хмельницький: Видавець Цюпак А.А., 2008. – С. 37-44.
28. Рудковська Л. У Хмельницькому храмі Георгія Побідоносця «оселилися» чудотворні ікони / Л. Рудковська // – Проскурівський телеграф. – вересень 2013р. – №41.
29. Дзицюк А. У Міжгір'ї замироточила ікона / А. Дзицюк // – Газета Поділля. – 14 червня 2012р. – №24.
30. Захарук Т. Храм, що постав із попелу / Т. Захарук // – Газета Поділля.– 22 серпня 2013р. – №34.
31. Карташев А.В. Вселенские соборы / А.В. Карташев // М.: «Республика», 1994. – 358 с.
32. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священни-

ка Евфимия Сецинского // Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2009. – 994 с.

33. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии (составил преподаватель Волынской духовной семинарии Н.И.Теодорович). – Т.3. – Заславский уезд. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1899. – 684 с.

34. Теодорович Н.И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях / Н.И. Теодорович– Т.IV. – Староконстантиновский уезд. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1899. – 928 с.

Рудюк О. Оберіг монастиря / О.Рудюк//Подільські вісті. – 10 лютого 2015 р. – №16.

ПОЧАТОК «НЕОГОЛОШЕНОЇ ВІЙНИ» РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР

В статті висвітлюється початок збройного протистояння радянської Росії із Українською Народною Республікою наприкінці 1917 р., яке визначається терміном «неоголошена війна».

Ключові слова: *неоголошена війна, УНР, радянська Росія, більшовики, С. Петлюра.*

Зважаючи на останні трагічні події в Україні виникла потреба перегляду взаємовідносин із Російською Федерацією. Настав час проведення досліджень, які би об'єктивно показали історичний досвід справжнього ставлення так званого «старшого брата». Допомогти в цьому може висвітлення початку збройної боротьби між радянською Росією та УНР, методи та перебіг якої частково збігається і з сьогодишньою агресією. З огляду на вищевказане запропонована тема є достатньо актуальною.

Деякі аспекти проблеми частково висвітлювались в працях В.Савченко¹, В.Вериги² та ін. Проте комплексно питанню початку «неоголошеної війни» приділялось мало уваги.

Рішення про війну з Центральною Радою Раднарком розглянув 5 грудня 1917 р. В ухвалі йшлося про незадовільну відповідь на висунутий ультиматум, створення комісії по відносинах із ставкою, а головне про рішення вважати Центральну Раду в стані війни із Раднаркомом. Командувачем військами Раднаркому був затверджений нарком військових справ В.Антонов-Овсієнко. Йому дозволили поїздку до Могильова, більшовицької ставки, для узгодження всіх питань, пов'язаних з організацією війни проти УНР, зняття з фронту військ для цієї мети, розмежування функцій між ним і М.Криленко³.

Раднарком прагнув розгрому Центральної Ради, хоча офіційно війну їй так і не оголосив. На кінець листопада припали перші спроби встановлення радянської влади в Україні. За наказом ставки, М.Криленко, військово-революційні комітети Південно-Західного і Румунського фронтів 1 грудня приступили до відправки частин на Київ. У відповідь С.Петлюра розіслав

¹ Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну. Время и судьбы / А. В. Савченко. – Харьков: Фолио, 2005. – 414 с.

² Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914 - 1923 рр. / В. Верига. – Львів: Б.в., 1998. – Т. 1. – 524 с. + іл.; Т. 2. – 502 с. + іл.

³ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсієнко. – В 3 х т. – М.: б. в., 1924. – Т.1. – С. 195.

телеграми всім штабам і ревкомам фронтів не посилати війська на Київ «для розправи з українцями». По його розпорядженню подача ешелонів для пересування військ без дозволу українського командування заборонялася.

1 грудня 1917 р. фронтові частини Мінського революційного загону з Гомеля почали похід до вузлової станції Бахмач. Авангард загону (стрілецький полк під командуванням Волобуєва) у ст.Бахмач натрапив на рішучий опір 622-го українського полку і не захотів зав'язувати з ним в бій, відступивши до ст.Сновскої. На допомогу йому Берзін направив з Гомеля 60-й піхотний Сибірський полк з артилерійською батареєю, 3-ю колону балтійських матросів під командуванням Яковлева (400 чол.), бронепоезд і 2 броньовики. Ударний батальйон українців зруйнував залізничну колію між Бахмачем і станцією Чесноковка. Не бажаючи вступати в бій і відновлювати шлях російські ешелони повернулися до Гомеля⁴.

Після повернення червоногвардійців і солдат до Харкова на початку грудня українське командування Харківського гарнізону пред'явило їм ультиматум про роззброєння. Обидві сторони готувалися до вуличних боїв, знаходилися в постійній бойовій готовності. Але перевагу в силах в Харкові, як і в Києві, мала Українська Центральна Рада⁵.

Початок російсько-української війни був доволі млявий. Ще до половини грудня 1917 р. він навіть не сприймався як війна між двома країнами, а як сутичка політичних сил усередині однієї держави. До надання такого характеру російсько-українському конфлікту найбільше прагнули більшовики. Його міждержавний характер усвідомлювала лише частина українського політичного проводу, особливо військового, який першим на собі відчув всю реальність війни. Власне С.Петлюра взявся до спроб координатії загальних оперативних бойових дій. Сам факт організації оборони УНР від зовнішньої агресії мав важливе значення як для консолідації самого військового руху і створення регулярної національної армії, так і для долі самої української державності.

В перших числах грудня С.Петлюра видав наказ комісару Північного фронту вжити рішучих заходів для мобілізації дислокованих там українських частин для організації відсічі більшовикам біля самого Петрограда⁶. Відразу ж після отримання ультиматуму він оголосив мобілізацію Вільного козацтва на території України⁷.

Пасивність військових операцій більшовицької Росії проти УНР на початку грудня 1917 р. пояснювалася і тим, що формально вона все ще

⁴ Там само. – С. 191.

⁵ Там само. – С. 192.

⁶ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – С.136.

⁷ Киевская мысль. – 1917. – 6 декабря.

перебувала у стані війни з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Незважаючи на те, що на даний момент на німецько-австрійському фронті було оголошено перемир'я, Раднарком побоювався зняти фронтві частини і кинути їх проти УНР. Лише після того, як 9 грудня більшовики розпочали у Брест-Литовську мирні переговори з країнами Четверного блоку, це розв'язало їм руки в активізації військових операцій проти УНР. Колишній Південно-Західний фронт згідно з наказом М.Криленка тимчасово підпорядковувався командувачеві Західного фронту прапорщику О.М'ясникову. Більшовицькому комісарові Південно-Західного фронту Г.Чудновському доручалося діяти в контакт з військово-революційними комітетами Окремої, 7-ї і 9-ї армій, сформувати новий штаб, який керуватиме військовими операціями проти УНР⁸.

Усе це свідчило, що російсько-український конфлікт переріс у справжню війну. Якщо визначити характер самої війни, то з боку УНР вона мала безперечно оборонний характер. Російсько-українську війну кінця 1917 не можна розглядати з погляду класичних воєн між двома державами з притаманними їм розробками і веденням військових операцій великими регулярними арміями, наявністю чітко окреслених театрів воєнних дій, фронтів і т.д. Все це мало значною мірою імпровізований характер. Війна починалася справді з окремих збройних сутичок, хаотично і лише з розширенням військових акцій поступово набирала до певної міри класичного вигляду. Із боку радянської Росії війна носила загарбницький характер.

Момент вибуху війни з радянською Росією для УНР виявився несприятливим. Український уряд та військове командування змушені були враховувати те, що всю територію країни заповнили частини колишньої царської армії. Крім того, більшовицький переворот у Росії витіснив до України значну кількість російських офіцерів.

У другій половині грудня 1917 р. за даними, якими володів Генеральний Секретаріат, їх налічувалося до 30 тис.⁹. Попри свої антибільшовицькі настрої вони у своїй масі не сприймали й українського державного відродження, а тим паче створення національної армії. Шовіністичні настрої в їхньому середовищі були настільки значні, що у кращому разі можна було сподіватися хіба на їх нейтралітет у російсько-українській війні.

Одним із перших дійових заходів щодо організації оборони УНР стало рішення Генерального Секретаріату про припинення продовольчого постачання з України іншим фронтам за її межами. З 7 грудня продовольством забезпечувався лише Український фронт⁹. Цим заходом українське керівництво хотіло викликати дестабілізацію на інших фронтах і не до-

⁸ Голубко В. Вказана праця. – С. 138.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1076, оп. 3, спр. 1, арк. 51.

пустити можливості більшовикам залучити наявні сили на свій бік. З цього приводу Генеральний Секретаріат на своєму засіданні 14 грудня навіть ухвалив постанову звернутися до армії, щоб та вплинула на Раднарком і змусила його припинити війну проти УНР, а також відновити поставку в Україну необхідної кількості банкнот, яких бракувало для нормального функціонування державних установ, у тому й військових. Однак реалізувати це рішення виявилось вкрай важко. Українська сторона змушена була враховувати те, що на Західному, Північному фронтах і Балтійському флоті служили сотні тисяч українців, які б не лише потерпали від вжитих нею санкцій, а й легко піддавались на агітацію більшовиків проти політики українського уряду. Це підтверджували телеграми, що стали надходити до Києва. З телеграмою протесту проти даного рішення Генерального Секретаріату 16 грудня звернулися представники Північного фронту та Балтійського флоту¹⁰. Зважаючи на це, Генеральний Секретаріат на засіданні 30 грудня скасував своє попереднє рішення.

Другим важливим заходом оборонного характеру стало розпорядження С.Петлюри про незаконність більшовицьких наказів на території УНР. Тут чи не вперше від імені високопоставленої офіційної особи вказувалося на тимчасовий статус перебування російських військ на території України, а отже, і перспективу їхнього цілковитого виведення як чужоземних за її межі.

Розглядаючи хід російсько-українських бойових дій, можна виділити три стратегічні райони України, на території яких точилися найзапекліші бої: 1 – на заході УНР – колишній Південно-Західний та Румунський фронти, у частинах яких зосереджувалися ще значні російські сили. Цей фронт проходив через усю територію країни з півночі аж до Чорного моря на півдні; 2 – Східний фронт, що простягався з району Харкова по Донецько-Криворізький басейн. На початку грудня 1917 р. більшовики надавали йому особливого значення: ізолювати Область Війська Донського від проникнення сюди козачих частин, розгромити її, а потім повернути свої сили на північ проти України; 3 – Північний фронт – проходив по північно-східних кордонах України в районі Чернігівщини. Більшовики звідси готувалися завдати удару в напрямку Бахмач-Київ. Нарешті, з півдня – з узбережжя Чорного моря – проти військ УНР розгорнули бойові дії окремі десантні загони чорноморських матросів, які йшли за більшовиками, та місцеві червоноармійці. В ході війни значення і активність бойових дій на вказаних напрямках змінювалась. Це залежало від наявних в обох сторін сил¹¹.

Воєнні дії між більшовицькими та українськими формуваннями не

¹⁰ Голубко В. Вказана праця. – С. 139.

¹¹ Там само.

були позиційні. Вони відзначалися високою мобільністю, частою зміною характеру бойових дій, тому простежити їх цілісну картину важко. Часто бувало так, що навіть саме командування (як українське, так і російське) не мало ніяких конкретних даних про розташування військ суперника, на прямок їх просування і змушене було користуватися різними чутками, що кружляли серед населення¹².

8 грудня 1917 р. перші ешелони із революційними загонами з Росії прибули до Харкова. Загін Р.Сіверса нараховував близько 1500 чол., загін Н.Ховріна – 300 чол. Український гарнізон міста значно переважав їх по чисельності. Однак не зважаючи на такі умови, Сіверс, приславши пильність українських військових, говорячи, що їх військо направляється для боротьби з Каледіним, приступив до рішучих дій. На 9 грудня Харків був під його контролем. У місто, 12 грудня прибув В.Антонов-Овсієнко¹³.

11-12 грудня у Харкові відбувся з'їзд рад, який оголосив про створення радянської УНР. Ця подія стала серйозною перемогою російських більшовиків. Її проголошення стало прикриттям для агресії радянської Росії. Відтоді Центральна Рада не могла висувати Раднаркому претензії про втручання у її внутрішні права. За підступним методом проти УНР діяла радянська УНР. Отримавши таку базу для розгортання агресії Раднарком розпочав нарощувати присутність російських більшовицьких військ на Лівобережній Україні. Особливо хвилювала більшовицьке керівництво ситуація у Харкові. Це місто було не лише важливим стратегічним вузлом, через який більшовики перекидали свої війська проти Дону, а й відігравало роль центру нібито легітимної української радянської влади. За вказівкою В.Леніна сюди скеровували збройні загонами з гарнізонів Петрограда, Москви, Твері, Орла та інших російських міст. 12 грудня з Петрограда до Харкова вирушив загін у складі 900 осіб; через кілька днів звідти ж приїхав новий загін чисельністю у 1000 бійців. В середині грудня з Твері прибув черговий зведений загін із 500 солдатів¹⁴. Загальна кількість посланих радянською Росією військ становила 32 тис. вояків. З них 20 тис. спочатку оперували на фронті проти генерала О.Каледіна, відтак повернули проти УНР, а 12 тис. відразу включилися у боротьбу проти українських військ. В січні 1918 р. їх кількість зросла до 150 тис¹⁵.

Значна перевага більшовицьких військ спричинилася до остаточної окупації ними 13 грудня Харкова. Раднарком для підтримки маріонеткового українського радянського уряду в Харкові лише в середині грудня

¹² Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О. І. – К.: Видавничий дім „ІН Юре”, 2001. – С. 88.

¹³ Савченко В.А. Вказана праця. – С. 18.

¹⁴ Гарчав П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад / П. І. Гарчав. – Харків: Вид-во Харківського університету, 1969. – С. 67.

¹⁵ Там само. – С.68.

асигнував 1 млн. крб., крім коштів, що їх переводили безпосередньо на рахунок Харківського відділення Державного банку¹⁶.

Щоб надати законності перебуванню російських частин на території УНР, формально їх було підпорядковано більшовицькому народному секретаріату, хоча насправді реального впливу він на них не мав¹⁷.

Домігшись військової переваги, більшовики провели остаточне роззброєння українізованих частин Харківського гарнізону. Штаб В.Антонова-Овсієнка, намагався встановити зв'язки з Донецько-Криворізьким районом. Тут місцеві більшовики також спішно формували червоногвардійські загони. Їх озброювала більшовицька Росія¹⁸.

Із середини грудня 1917 р. український уряд став перекидати частини армії на Лівобережжя, щоб узяти під охорону найважливіші залізничні вузли: Полтаву, Суми, Куп'янськ, Ізюм, Слов'янськ, Лозову, Синельникове, Олександрівськ, Ясинувату. Внаслідок того виникла загроза для більшовиків у Харкові. Розпочалися численні сутички між українськими та більшовицькими військами.

17 грудня харківським червоногвардійцям вдалось захопити станцію «Лозова». Прибувши до Харкова загін Єгорова (500 бійців), посилений харківськими більшовиками і бронепоездом був направлений на південь. 15 грудня цей підрозділ з боєм здобув Павлоград, 19 грудня – станцію «Синельниково». Шлях на Катеринослав і Полтаву був відкритий. 25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ проти УНР. Першим під ударами більшовиків попав Катеринослав (29 грудня)¹⁹.

У другій половині грудня більшовицькі частини зайняли найважливіші залізниці, що вели на Донбас. З'єднавшись із місцевою Червоною гвардією, вони продовжували наступ на Дон. Так як боротьба проходила в містах і вздовж залізних доріг, українське селянство було в більшості своїй нейтральними. Радянські війська, сформовані переважно в Росії, вели себе в Україні як завойовники.

Оскільки більшість червоногвардійських загонів перебувала на Лівобережжі й порівняно з українізованими частинами була боездатніша, то й протягом другої половини місяця і особливо на початку січня 1918 р. встановила тут свій контроль. Вільне козацтво, хоч не поступалося своєю боездатністю Червоній гвардії, не могло оборонити великих промислових центрів не лише тому, що ті являли собою осередки російського населення в Україні і не підтримували українського національно-визвольного руху,

¹⁶ Голубко В. Вказана праця. – С.154.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Гарчав П. І. Вказана праця. – С. 68.

¹⁹ Антонов-Овсієнко В. А. Вказана праця. – С. 72-73; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 років) / Я. Тинченко. – К. : Альтернативи. – С. 87-90.

а й через свою розпорошеність по сільській місцевості. Для мобілізації Вільного козацтва потрібен був час²⁰.

Під контролем Вільного козацтва перебували Полтавщина, переважна більшість районів Чернігівщини, повністю під його впливом була Черкащина. Черкаський полк Вільних козаків налічував 10 тис. осіб. Українські селяни масово вступали до вільнокозачих формувань. Вільне козацтво таким чином уособлювало собою суто український військовий рух, що виявляв тенденцію до переростання у національно-визвольну боротьбу проти російсько-більшовицької агресії. Обурювало населення й те, що у день кожному червоногвардійцю ставка платила по 30 крб. за участь у війні проти України²¹.

Протягом грудня 1917 р. найактивніші бойові дії між українськими та російськими більшовицькими військами велися на Правобережжі. Більшовики, спираючись на фронтові і тилові частини старої армії, які їм співчували, намагалися завдати удару по Києву і повалити владу Центральної Ради. Однак завдяки тому, що Військовий секретаріат до того часу зумів організувати чималі сили та зосередити їх на Українському фронті і у прифронтовій смузі, тут бої набрали затяжного характеру. Наступ російських фронтових частин на Київ розпочався ще на початку грудня. Паралельно з ним у промислових центрах України місцеві організації більшовиків, спираючись на агітовані гарнізони, створені загони Червоної гвардії, вдалися до численних спроб захоплення влади на місцях, зокрема в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Проскуріві, Житомирі, Києві. Однак поки що українському уряду вдалося без значних зусиль роззброїти збільшовизовані частини гарнізонів та ліквідувати заколоти. Надалі військові дії продовжували тільки збільшовизовані частини колишнього Південно-Західного та Румунського фронтів. Найбільшою та найнебезпечнішою з них був 2-й гвардійський корпус, що налічував 20 тисяч солдатів²². Оскільки Військовий секретаріат розпорошив свої сили для роззброєння заколотників, то не мав чим загородити західну лінію фронту, звідки просувалася лава анархізованого та збільшовизованого війська, тому для захисту доводилося розбирати залізничні колії, по яких вони просувалися.

На початку грудня більшовицькі частини 7-ї армії вирушили з Волочеська й оточили Жмеринку. Особливою агресивністю відзначався 2-й гвардійський корпус, яким керувала Є.Бош. Через відсутність на станції достатньої кількості українських військ захисники перекрили залізничний шлях вагонами. 6 грудня відбулася сутичка між українськими та ро-

²⁰ Голубко В. Вказана праця. – С.154.

²¹ Там само.

²² Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії / М. Стахів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – Кн. 1. – С. 77.

сійськими частинами за Шепетівку. Українці зайняли місто й організували його оборону. Більшовики, щоб спонукати до наступу фронтові частини, вдалися до безпрецедентного обману, розпустивши чутки про те, що нібито серед українських частин є сам генерал Л.Корнілов, якими він командує. Українській стороні вдалося спростувати більшовицькі наклепи, внаслідок чого у ворожому таборі виник розкол²³.

8 грудня більшовизований Вітебський полк вирушив із Проскурова в напрямку Шепетівки. По дорозі його вдалося затримати, бо була розібрана колія. Усе ж більшовицькі частини зайняли Проскурів та Жмеринку²⁴.

Після перших невдач більшовиків у сутичках з українськими частинами бойові дії на Правобережжі на якийсь час вщухли. Це зумовлювалося як невідповідністю до наступу більшовицьких сил, так і тим, що саме на території Правобережжя на той час уже існували формації армії УНР. Їх створення відбувалося доволі легко та швидко, бо в наявності були як кадри, так і матеріальне забезпечення старої армії. Наприклад, під час роззброєння більшовицького гарнізону Здолбунова українці вилучили 100 гармат, 400 кулеметів і 14 тис. гвинтівок²⁵.

Незважаючи на успішне роззброєння українськими військами більшовизованих частин на Правобережжі, становище УНР залишалося невизначеним. Генеральний Секретаріат і надалі не вірив у реальність подальшого розгортання війни між УНР і радянською Росією. На засіданні 15 грудня він спеціально обговорював становище республіки, у тому числі й питання про наявні в неї військові сили. С.Петлюра повідомив про те, що оперативне керівництво українськими частинами бере на себе Генеральний Штаб. Своє головне завдання він вбачав у підготовці удару по Харкову – оплоту більшовизму в Україні. Однак для ведення широкомасштабних воєнних дій проти Росії Генеральний Секретаріат повинен визначити – чи воює УНР з радянською Росією²⁶.

Оволодівши основними промисловими центрами Донецько-Криворізької області і впоравшись з генералом О.Каледініним, більшовицьке командування вирішило зосередити основний удар по УНР. При тому воно знову заходилося готувати наступ із західного напрямку фронтовими частинами.

Для кращої організації оборони країни український Генеральний Штаб розділив її територію на дві частини: Правобережну на чолі з головнокомандувачем генералом П. Скоропадським та Лівобережну під орудою підполковника Ю.Капкана. Існування двох головнокомандувачів під час війни було, безперечно, явищем ненормальним. Проте, як уже відзна-

²³ ЦДАВО України, ф.1076, оп.1, спр.1, арк.14, 15, 20.

²⁴ Там само, арк. 53.

²⁵ Там само, арк. 64.

²⁶ Голубко В. Вказана праця. – С. 142.

чено, російсько-українська війна не могла проводитися традиційними методами. Наявність навіть двох головнокомандувачів, позбавлених військових резервів, не гарантувала успіху ефективної оборони України. Ситуація, що склалася, змусила начальника Генерального Штабу генерала Б.Бобровського видати 12 грудня розпорядження для двох головнокомандувачів негайно почати формування мобільного загону, що складався б з надійного особового складу. Загін, озброєний кулеметами, легкими гарматами, мав розміститися на спеціальному поїзді й виконувати функції постійного рухомого резерву для ведення операцій на фронті. Проте його так і не вдалося створити. Та й навряд чи зміг би він врятувати становище всієї України. Лише на Правобережжі генерал П. Скоропадський зумів організувати боєздатні маневрені групи переважно з вояків свого корпусу і взяти під охорону найважливіші залізничні колії. Тим самим він зупинив просування збільшовизованих фронтових частин на схід і врятував Київ від удару із заходу.

Агресія радянської Росії проти України поставила її уряд перед фактом зміни дотеперішньої військової політики. Вона проходила досить болісно, бо соціалістична більшість Центральної Ради та Генеральний Секретаріат не могли позбутися своїх антимілітаристських настроїв, що ґрунтувалися на ідеологічних установах партійних програм і лише шкодили й так слабкій обороноздатності країни. Поряд із тиском власних урядових чинників Військовий секретаріат змушений був зважати й на більшовицьку військову політику, суть якої полягала в тому, щоб будь-яким чином залучити на свій бік рештки старої армії та дезорганізувати українські частини. Тому поряд із звичайними бойовими діями між українською і російською сторонами почалася справжня ідеологічна війна за вплив на солдатські маси. Більшовики вирішили застосувати випробувану вже зброю: кинути в солдатське середовище нові популістські гасла. Зі свого боку Військовий секретаріат не міг їх ігнорувати, а водночас запроваджувати в українській армії нововведення, аналогічні більшовицьким. Опинившись під тиском Центральної Ради, що вважала запровадження регулярної армії зрадою соціалістичних постулатів і більшовицькою демагогією, Військовий секретаріат потрапив у скрутне становище. До того ж становище погіршувалося особистою ворожнечею між В.Винниченком та С.Петлюрою, який не поділяв його поглядів щодо військової політики. Проте якийсь час С. Петлюрі вдавалося балансувати і не доводити справи до відкритого конфлікту та заодно нейтралізувати більшовицький вплив на українізовані частини.

Із середини грудня 1917 р. знову активізувалися бойові дії на Правобережжі. Тимчасове затишшя, викликане арештом більшовицьких армійських ревкомів та зайняттям українцями фронтових штабів, не ліквідувало загрози наступу із заходу збільшовизованих фронтових частин. 15 грудня

більшовики підняли на боротьбу проти військ УНР полки 19-ї дивізії 12-го гвардійського корпусу в районі Кам'янця-Подільського. Вони захопили штаб корпусу, заарештували його командира – генерала Аржієва, а також Подільського губерньського комісара – Г.Степуру.

Роль інструмента агресивних дій радянської Росії проти УНР відіграло Червоне козацтво, воно мало лише прикрити агресію російської армії²⁷. Навіть попри бажання українського радянського уряду воно так і не стало ядром його регулярних збройних сил, залишилося неповноцінною структурою.

Таким чином, в грудні 1917 р. розпочалася «неоголошена війна» радянської Росії проти УНР. Причинами військових успіхів більшовиків були не лише помилки Центральної Ради в галузі військового та державного будівництва, а й розширення агресивних акцій проти УНР на всіх фронтах. Зрозумівши безперспективність повалення влади Центральної Ради з допомогою фронтових частин старої армії, більшовики розпочали скоординовані удари із середини України, спираючись на свої місцеві організації, а також на військові сили Радянської Росії, участь яких у війні врешті-решт відіграла вирішальну роль. УНР виявилась не підготовленою до війни з радянською Росією. Початковий етап війни показав усі прорахунки, зроблені УЦР в військовому питанні. Рішучі активні дії російських більшовицьких загонів, яким вдалось взяти під контроль Харків, дозволили їм створити плацдарм для наступу. Демагогічна політика більшовиків далась взнаки. Значна частина військових підрозділів або зайняла нейтралітет, або перейшла на їх бік. Наполегливість, завзятість, мужність військових частин, вірних українській ідеї розбивалась об перевагу ворога. Нажаль майже через століття ми спостерігаємо чергову хвилю російської агресії, що продовжує застосовувати низку підлих методів, які уже використовувалися проти України. Прикро, що трагічний історичний досвід та всі прорахунки були знову допущені.²⁸

²⁷ Антонов-Овсієнко В. А. Вказана праця. – С. 64.

²⁸ Антонов-Овсієнко В. А. Вказана праця. – С. 64.

**ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ ВИДАТНОГО
ПРЕДСТАВНИКА НАУКОВОЇ ЕЛІТИ І ОРГАНІЗАТОРА
ВИЩОЇ ОСВІТИ РЕКТОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДОКТОРА
ТЕХНІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.Є. СКИБИ**

Розвиток людського суспільства переконливо засвідчує, що в доленосні часи в історії кожного народу з`являються постаті, роль і значення яких у становленні його державності, формуванні національної самосвідомості, зародженні величі душі та стійкості духу виходять далеко за межі історичного бачення, соціального тлумачення і політичних амбіцій не лише сучасників, а й багатьох прийдешніх поколінь.

Пріоритетним у розбудові незалежної молодої Української держави є наявність особистостей високого інтелекту, які володіють сучасними знаннями, досвідом, постійно аналізують динаміку вітчизняних та світових подій як в соціальному, так і в економічному напрямках, здатні випереджати і прогнозувати розвиток, акумулювати можливості і сили, підпорядковані колективи на найважливіших ділянках для досягнення мети. Існує відомий вислів: «Історію творять особистості». Він містить у собі велику долю істини. Бо ж історія – це не що інше, як біографія, це – біографія предків, колективів, особистостей. Досвід свідчить, що навіть, якщо всі необхідні історичні умови наявні, велику роль відіграють особисті якості керівника: його кваліфікація, світогляд, масштаб мислення, вміння працювати з людьми і вести їх за собою, воля, розум, цілеспрямованість. З початку ХХІ сторіччя в розвитку вищої освіти впевнено заявив про себе Хмельницький національний університет, який успішно переживає процес трансформації з периферійного ВНЗ в один з провідних університетів України і Європи. В значній мірі це зв`язано з безприкладною титанічною діяльністю автора багатьох монографічних узагальнень, підручників, посібників, доктора технічних наук, професора, члена-кореспондента НАПН України, заслуженого працівника освіти України, відмінника освіти України, академіка Української технологічної академії, Міжнародної академії інформатизації, Української академії економічної кібернетики, вченого з світовим іменем, технічного генія, орденоносця, державотворця, педагога-новатора, гуманіста, громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча, людини з енциклопедичним характером знань, високого благородства, душі і серця видатного представника наукової еліти нашої країни Миколи Єгоровича Скиби.

Бог, природа і батьки наділили цю людину особливими здібностями – вмінням налагоджувати спільну діяльність, гуртувати людські колективи. Він вміє підшукати кожному його місце в загальній справі, зацікавити нею інших. З ним легко і приємно працювати. Він ніколи не підвищує голос, не намагається вивершитися над іншими своєю посадою, а створює навколо себе атмосферу доброзичливості, розуміння необхідності діяти саме таким чином, при цьому зробити більше, якісніше. Його не роз'їдає адміністративна сверблячка, а висловлені міркування і пропозиції завжди конструктивні й компетентні. Характерно, що такий керівник не боїться й не соромиться сказати в певних ситуаціях „я цього не знаю», майже ніколи не відмовляє у проханнях підлеглих, а сказане «ні» — обгрунтоване, доречне, переконливе. Він не боїться визнати й власні помилки, чесно й відверто говорить про них, вживає заходів, щоб їх позбутися.

Ці та інші риси вмілого керівника притаманні професору М.Є. Скибі. Саме завдяки його вмінню згуртувати навколо себе однодумців, визначити кожному з них найсприятливіше місце для самореалізації, утвердити атмосферу творчості і взаємодопомоги дали можливість закласти міцний фундамент сучасного вищого навчального закладу, який з великою відповідальністю несе нині наданий йому статус національного.

На думку провідного українського філософа М.Поповича, еліта формується з найбільш обдарованих і сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам.

В новітній історії України професор М.Є. Скиба з усією відповідальністю усвідомлює, що сучасна українська освіта переживає складні і разом з тим необхідні трансформаційні процеси, які мають на меті посилити її внутрішній потенціал, зробити її самодостатньою щодо вирішення організаційних, кадрових, методичних, фінансових, матеріально-технічних питань, надати їй відповідної гнучкості, здатності оперативного реагувати на виклики часу, засвоювати передовий педагогічний досвід Європи і світу. З його повсякденної діяльності не сходять з порядку денного проблеми модернізації вищої школи України, покликаної готувати для економіки, політики, науки, освіти, культури високоосвічених, професійно майстерних працівників, наділених не лише найновішими знаннями і вміннями, а й високими гуманними якостями, гідними людини ХХІ століття. Адже випускники українських університетів, які увійдуть до національної еліти, відповідатимуть за долю країни, її стандарти, просування цивілізаційним шляхом. Микола Єгорович належить до тієї когорти українських вчених, які своєю довголітньою сумлінною й подвижницькою працею заслужили щире любов серед колег-науковців і численних учнів та повагу серед наукового загалу і громадськості. Душевність і доброта, справжня інтелі-

гентність і високі моральні чесноти вченого поєднуються у цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення. Професор М.Є. Скиба, без сумніву, є особистістю, глибоко зануреною у свою роботу й повністю відданою науці, і водночас – це вимогливий педагог і керівник найвищого ґатунку, який ніколи не знає втоми й наполегливий у всіх своїх устремліннях.

Особистість професора М.Є. Скиби як непересічної постаті сучасної історії нашої країни вже не раз згадувалась в різноманітних науково-технічних виданнях, словниках, енциклопедіях. Посилання на його дослідження можна зустріти як у працях вітчизняних, так і в зарубіжних авторів. Серія праць про професора М.Є. Скиби як науковця, педагога, патріота, громадського і культурно-освітнього діяча і багаторічного ректора Хмельницького національного університету опублікована в історичній літературі. Метою даної публікації є спроба хоча б в деякій мірі узагальнити життєвий і науковий шлях цієї видатної постаті, яка слугує моральним прикладом для молодого покоління як взірць непохитної мужності в досягненні поставленої мети, наполегливості, цілеспрямованості, безмежної відданості своїй Батьківщині і на цій основі привернути увагу дослідників до створення повноцінної праці про видатних сучасних науковців країни.

Життєва доля доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби є цілковитим підтвердженням слів одного з найславетніших вчених світу – шведського біолога Карла Ліннея, який підкреслював, що походить із простої родини, і писав: ”З маленької хатинки може вийти велика людина”[1,с.2]. Народився майбутній ректор 1950 р. в селі Камінь Кролевецького району Сумської області в сім’ї, котра належала до суцвіття сільської інтелігенції – тогочасної берегині кращих достоїнств і чеснот українства, його невмирущого духу та слугувала взірцем для всієї округи. З цього мальовничого куточка української землі, від порога батьківської хати, від стежки, що вела до рідної школи починав своє сходження М.Є.Скиба у великий світ.

Роки навчання в школі є завжди важливим періодом становлення молоді людини. Середню школу М.Є.Скиба закінчив із срібною медаллю. Далі було навчання в Київському технологічному інституті легкої промисловості. Маючи блискучий розум вже з першого курсу М.Є.Скиба був активним членом студентського наукового товариства. У співавторстві з викладачами опублікував ряд наукових робіт. Його наукові здобутки були помічені і вчена рада рекомендувала його для вступу до аспірантури на кафедру машин і апаратів рідного інституту. Працюючи над темою дисертації “Динаміка гідравлічного приводу машин легкої промисловості” молодий дослідник все більше відчував прагнення до педагогічної діяльності, зрозумів, що це його покликання, його Божий дар. Маючи можливість продовжувати наукову кар’єру в столиці він без вагань у 1975 р. дає

згоду на призначення на посаду асистента Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування.

В середині 1970-х років ХТІПО був уже відомим в усьому Радянському Союзі. З 1978 р. інститут став готувати інженерні кадри для кількох десятків зарубіжних країн. Це була дуже важлива і відповідальна ділянка роботи вищого навчального закладу. Крім суто професійних завдань, підготовки висококваліфікованого спеціаліста, потрібно було донести до свідомості зарубіжних студентів об'єктивну правду про Україну, на території якої вони навчалися, прищепити їм хоча б в певній мірі знання про її історію, традиції, культуру. Адже для цього контингенту студентів сам термін "Україна" був невідомий. Вони знали країну, в якій навчалися, під назвою Радянський Союз. Десять років (1985-1995) доктор технічних наук, професор М.Є.Скиба керував деканатом по роботі з іноземними студентами[2,с.5]. Його ім'я з вдячністю згадують випускники на різних континентах світу. Індієць Санджив Кумар Шарма, зокрема, зазначає: «Сьогоднішній ректор, професор Микола Скиба, опікувався тоді іноземними студентами. Ми завжди отримували від нього підтримку та розуміння. Він дуже уважно вислуховував наші проблеми, прохання і був завжди готовий допомогти»[3,с.13]. На цій посаді він зробив неоцінний внесок для утвердження авторитету на міжнародній арені молодій Українській державі, зміцнення її позицій в світовому співтоваристві. Значна частина його вихованців зайняли чільні місця в урядах своїх країн і тепер прагнуть зміцнювати всебічне співробітництво з нашою державою. У травні 1997 року йому присвоєно вчене звання професора.

Розбудова молодій незалежній державі владно диктувала здійснити докорінне реформування концептуальних, структурних і організаційних засад вищої освіти. Особливо вагомим зусиллям доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби у справі організації в 1996 р. і функціонуванні гуманітарно-педагогічного факультету [4, с.48-51]. На користь відкриття в університеті гуманітарно-педагогічного факультету професор М.Є.Скиба детально обґрунтував спочатку на засіданні ректорату, а згодом на вечній раді. Він став і його першим деканом. В квітні 1999 р. професора М.Є.Скибу призначають проректором з навчальної роботи. На той час він мав великий досвід організаторської і педагогічної роботи у вищій школі. Його незаперечний авторитет серед студентів і співробітників університету, керівництва Міністерства освіти і науки України, як керівника нової генерації, був настільки вагомим і переконливим, що в жовтні 2001 р. його обирають ректором університету [5, с.11-13]. На цій посаді він з усією повнотою розкриває талант вченого і видатного організатора вищої освіти. У грудні 2003 р. Технологічний університет Поділля було реорганізовано в Хмельницький державний університет.

В даний час підготовка фахівців ведеться з 43 спеціальностей за 37 напрямками [6, с.9]. Мудра і далекоглядна позиція доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби у питанні відкриття і матеріальної підтримки розвитку перспективних спеціальностей, пов'язаних насамперед з сучасними комп'ютерними технологіями, менеджментом, аудитом, фінансами, міжнародними відносинами, а також іншими економічними, технічними і гуманітарними спеціальностями, дозволяє університету і сьогодні не тільки підтримувати імідж сучасного закладу вищої освіти України, але й розвиватися в напрямку, який властивий найкращим університетам світу. Це підтверджується в першу чергу фактами високого професіоналізму випускників, які працюють нині на відповідальних посадах як на підприємствах України державної і недержавної форм власності, так і в численних фірмах за кордоном. Університет неодноразово відзначався на колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, на багатьох конференціях з проблем вищої освіти як один з визнаних лідерів з впровадження інноваційних освітніх технологій, методичного забезпечення та управління навчально-виховним процесом.

Під керівництвом ректора доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби відзначається позитивна динаміка якісних і кількісних показників розвитку всіх основних напрямків діяльності університету. Саме завдяки високому інтелекту Миколи Єгоровича, його унікальним організаторським здібностям, надзвичайній працездатності і наполегливості, незаперечному авторитету в наукових колах країни в значній мірі стало підставою для клопотання про надання Хмельницькому державному університету статусу національного. 21 липня 2004 р. Президент України підписав Указ, в якому зазначалося: “Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Хмельницького державного університету у розвиток національної освіти і науки постановляю: надати Хмельницькому державному університету статус національного” [7, с.1].

В процесі багаторічної наукової діяльності в університеті сформовано 17 потужних наукових шкіл, які очолюють провідні науковці, знані в Україні і за кордоном.

Чільне місце серед наукових шкіл займає наукова школа ректора університету, доктора технічних наук, професора М.Є. Скиби «Наукові та практичні основи переробки відходів виробництва у легкій промисловості». Наукові дослідження в школі проводяться в кількох напрямках: теоретичні і практичні основи дезінтеграції відходів полімерних та текстильних матеріалів; створення обладнання і технології для їх вторинної переробки; наукові основи проектування високоефективних механізмів і пристроїв для машин легкої промисловості; автоматизація процесів складання плоских багатшарових виробів легкої промисловості; науко-

ві основи проектування енергозберігаючих приладів машин легкої промисловості. Науковцями школи захищені 3 докторські і 16 кандидатських дисертацій, видано 6 монографій, 3 підручники, опубліковано понад 250 статей, одержано 40 авторських свідоцтв і патентів.

Наукова діяльність викладачів і співробітників університету передбачає їх активне спілкування з своїми колегами в різних країнах світу. Ректор Хмельницького національного університету доктор технічних наук, професор М.Є. Скиба переконаний, що «кожна міжнародна конференція – це ще один крок на шляху до утвердження університету в світовому освітньому і науковому просторі; це – не лише обмін набутим досвідом, напрацюваннями, але й можливість закласти підґрунтя для пошуку нових партнерів» [8,с.53]. Саме з цією метою в університеті щорічно проводиться більше десятка міжнародних і республіканських конференцій, де науковці спілкуються, обмінюються думками та ідеями, виносять на широкий загал результати своїх досліджень, проводять апробацію своїх ідей. На базі університету створені і активно діють такі міжнародні наукові організації, як Національний комітет України з машинознавства світової організації IFToMM, філіал Міжнародної академії інформаціології, асоціація «ТИСОЛ-Україна».

Як кожний справжній вчений М.Є.Скиба пройшов тривалий і справжній шлях свого професійного зростання. У 1980 р. захистив кандидатську дисертацію. В ході захисту виникла досить активна дискусія, що засвідчила про його високу ерудицію, аналітичний підхід до важливих концептуальних проблем розвитку технічної науки. У 1985 р. М.Є. Скибі було присвоєно вчене звання доцента. У вересні 2004 року в спеціалізованій вченій раді Київського національного університету технологій та дизайну М.Є. Скиба успішно захистив докторську дисертацію на тему “Наукові основи ресурсозберігаючих технологій переробки відходів натуральних шкір у матеріали та вироби взуттєвого виробництва”. Це дослідження, яке дістало схвальну оцінку наукової громадськості, присвячено розробці теоретичних основ проектування ресурсозберігаючих технологій для переробки відходів натуральних шкір. З цією метою дослідник розробив модель волокнистої структури шкіри на основі якої розроблені теоретичні основи технологій переробки шкіряних відходів. В результаті дослідження одержані аналітичні залежності, які зв’язують основні технологічні параметри операції розволокнення структури з конструктивними параметрами технологічного обладнання. Вченим удосконалена модель гідродинамічного розволокнення, на основі якої розроблений метод інтенсифікації гідродинамічного розволокнення шкіряних виробів. Експериментальна перевірка основних положень теорії технологічних процесів розволокнення волокнистої структури шкіри підтвердила їх правомірність. Проведені експери-

ментальні дослідження експлуатаційних можливостей підошов, взуттєвих картонів, виготовлених з добавками шкіряних волокон, підтвердили високі якісні показники отриманих виробів і ефективність запропонованих технологій розволокнення [9, с.42]. Один із офіційних опонентів доктор технічних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, Президент Української технологічної академії В.П.Несторов, оцінюючи дисертаційне дослідження зазначив: “М.Є.Скибі належить пріоритет в постановці ідей та теми дисертації, вирішенні основних теоретичних та експериментальних задач. Виконання цієї роботи стало можливим завдяки системному аналізу наукових досягнень багатьох формацій вчених у галузі технології взуттєвих і шкіряних матеріалів, фізико-хімії та фізико-механіки полімерів. Дане дисертаційне дослідження має надзвичайно велике значення в багатьох аспектах, в тому числі і для розвитку наукових досліджень нових галузей знань”.

Як визнаного науковця, праці якого високо цінують в наукових колах країни, професора М.Є.Скибу систематично запрошуюють виступити офіційним опонентом спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій, а також з проханням здійснити рецензії наукових досліджень. Наукова діяльність професора М.Є. Скиби гідна подивування. Його науковий авторитет стрімко зростає з роками напруженої праці. За останні роки ним підготовлено понад 450 наукових праць, 8 монографій, 6 навчальних посібників. Професор М.Є. Скиба має майже 400 публікацій наукового та навчально-методичного спрямування. За результатами наукових досліджень він отримав багато авторських свідоцтв та 25 патентів на винаходи. За його участю виконано та впроваджено у виробництво 38 госпдоговірних і держбюджетних науководослідних тем. Як педагог, професор М.Є. Скиба володіє глибокими знаннями, які талановито передає студентам. Йому властиві витончений педагогічний такт, почуття нового, висока вимогливість до себе та підлеглих, він невпинно та твердо впроваджує у щоденну практику все сучасне, передове, вмiло керує науковою роботою аспірантів та здобувачів, підготував багато кандидатів наук за спеціальністю “Машини і апарати легкої промисловості”. На черзі ще добрий десяток аспірантів із написаними дисертаціями, які дочекалися завдяки зусиллям ректора відкриття в Хмельницькому національному університеті спеціалізованої вченої ради зі спеціальності 70.052.03 – технологія текстильного, швейного і трикотажного виробництва, а також технологія взуття, виробів із шкіри і хутра, де М.Є. Скиба займає посаду голови спеціалізованої вченої ради.

Ректору університету доктору технічних наук, професору М.Є. Скибі притаманне глибоке знання справи, висока культура в роботі, вміння масштабно мислити. Держава високо оцінила науково-педагогічні заслуги свого славного сина. Він удостоєний багатьох державних, урядових, га-

лузевих нагород, а також закордонних відзнак. 1 жовтня 2008 р. Президент України нагородив орденом “За заслуги” III ступеня ректора Хмельницького національного університету доктора технічних наук, професора М.Є. Скибу “за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної освіти, підготовку кваліфікованих кадрів, багаторічну сумлінну працю”. Висока професійна підготовка, широкий науковий кругозір, багаторічна творча науково-дослідна робота сприяли присудженню професору М.Є. Скибі у 2014 р. Державної премії України в галузі науки і техніки [10, с.86].

У 2010 р. вчена рада університету висунула кандидатуру свого ректора на обрання членом-кореспондентом НАПН України як вченого, який здійснив вагомий внесок в розробку теоретичних і практичних основ вищої освіти, широке впровадження у навчальний процес принципів Болонської декларації та дистанційних технологій навчання, розвиток міжнародних відносин університету з провідними навчальними закладами світу. Процедура вибору членів-кореспондентів має кілька рівнів. На першому етапі вивчаються особові справи претендентів та заслуховуються їхні публічні виступи перед експертною комісією відповідного відділення НАПН України. В тому році серед претендентів були відомі на ниві вітчизняної освіти ректори - Житомирського державного університету, Дрогобицького державного педагогічного університету, проректори – Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка, Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова та інші. Усього – 19 претендентів.

Професор М.Є. Скиба виступив з доповіддю «Складові якості навчального процесу у вищому закладі освіти та їх моніторинг». Виступ ректора Хмельницького національного університету відрізнявся конкретністю та практичною спрямованістю і був вислуханий з великою увагою та зацікавленістю. Усе це дозволило Миколі Єгоровичу здобути гідну перемогу у конкурсному відборі, де на одне місце претендували 4 кандидати.

Другий етап процедури обрання членів-кореспондентів відбувся шляхом таємного голосування у відділенні вищої освіти, а заключний етап – на загальних зборах НАПН України. Звістка про обрання ректора університету доктора технічних наук, професора М.Є. Скиби членом-кореспондентом НАПН України була схвально зустрінута в колективі університету і в педагогічній спільноті краю [11, с.3].

Науково-педагогічну діяльність доктор технічних наук, професор М.Є. Скиба поєднує з громадською роботою і як депутат Хмельницької обласної ради очолює постійну комісію з питань розвитку науки, освіти, культури, молоді, спорту і туризму. Як річка в час весняної повені вбирає в себе потужні потоки води і наповнює своє русло могутньою енергією, так і ректор М.Є.Скиба сповнений творчими планами, реалізація яких сприятиме зміцненню молоді України держави.

Працелюбність, високий інтелектуальний рівень, щедра людяність доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби викликають до нього повагу колективу співробітників та студентів університету. Під його керівництвом Хмельницький національний університет не лише активно розширює горизонти вітчизняної освіти і науки, а й наполегливо здобуває світове визнання, плідно працює у різних напрямках міжнародного співробітництва, бере активну участь у різноманітних міжнародних проектах, конференціях, програмах обміну студентами, викладачами та науковцями.

Доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, академік, ректор Хмельницького національного університету М.Є.Скиба уособлює собою кращі риси педагога, вченого, ректора, державотворця, людини, якою може пишатися українська земля. Оптимізм, розуміння проблем сьогодення, прогресивне мислення, невтомна результативна праця є головними рисами життя видатного організатора вищої школи країни, ректора Хмельницького національного університету доктора технічних наук, професора М.Є.Скиби.

У вересні 2012 р. урочисто відзначено 50-річний ювілей з часу заснування Хмельницького національного університету. За особливі заслуги перед українським народом у розвитку вищої освіти і педагогічної науки НАПН України нагородила ректора університету доктора технічних наук, професора М.Є. Скибу медаллю «Григорій Сковорода», а колегія Хмельницької обласної державної адміністрації відзнакою «За заслуги перед Хмельниччиною» [12].

Керувати багатотисячним колективом, бути завжди на висоті, слугувати за приклад для викладачів і студентів нелегко. Досвіду людині з таким солідним і багатим керівним стажем не позичати. Люди знають, що до такого керівника можна звернутися з самим найпотаємнішим: вислухає, порадить. Ось лише одна з багатьох життєвих ситуацій, яка стала відома автору даної статті абсолютно випадково, яку допоміг вирішити ректор. Це було наприкінці 2005 року. Микола Єгорович повернувся з відпустки практично наприкінці навчального семестру. Робочий графік в цей період завжди дуже напружений. Коли ректор вже збирався додому, помічник повідомив, що з ним дуже хоче зустрітися одна жінка, мати другокурсниці. Повернувшись знову в кабінет, запросив відвідувачку до розмови. Жінка була в розпачі, замість слів, схиливши голову додолу, вона почала гірко плакати. Микола Єгорович тактовно перечекав ці непрості хвилини. Оговтавшись, вона розповіла про те, як несприятливо в останні роки складається її життєва доля. Після важкої, тривалої хвороби помер чоловік, опора і надія її великої сім'ї. Крім дочки, студентки університету, є ще четверо малолітніх дітей. Кошти які були зібрані для оплати за навчання, були витрачені на лікування і поховання чоловіка. Все, що можна було спродано,

взято в борг, але потрібної суми для оплати за навчання назбирати ніяк не вдалося. Єдиним, що залишилося для того, щоб зібрати необхідні кошти, це продати житло в районному центрі і перебраться з дітьми на проживання в сільську місцевість, де хатину можна купити досить дешево. Але тоді втратить роботу, і як тоді ставити на ноги ще малих дітей, вона і не уявляє. Уважно слухаючи, вдивляючись на її згорьоване і змарніле обличчя, натруджені руки, ректор згадав своє післявоєнне дитинство. До батька, знаного в окрузі столяра і теслі, часто зверталися односельці з проханням зробити необхідну річ. І він нікому не відмовляв, не брав на відміну від інших плати, а часто було і так, що для вдів і багатодітних виготовляв конче необхідні для сільського житла і побуту необхідні вироби з власного матеріалу. Його мати, сільська вчителька, дуже часто забирала в свою хату дітей свого класу з навколишніх сіл, які добиралися до школи в село Камінь. В осінній період в цій слобожанській місцевості, де народився ректор, дороги перетворювалися на непролазну багнюку. В помешканні розходився неприємний запах висушених онуч, дітям варився великий баняк борщу, каструля вареників, на бутерброди витрачалися домашні запаси. Як завжди, де збираються діти, зчинявся гамір, безлад. Але ніхто з членів сім'ї навіть і не думав вчинити щось супроти дій дружини і матері. І Микола Єгорович, вихований на таких глибоко гуманістичних традиціях своїх батьків, не міг вчинити інакше, як заспокоїти відвідувачку. Попросив ні в якому разі житло не продавати, потурбуватися про своє здоров'я. Запевнив жінку, що за цей навчальний рік він заплатить за навчання її дочки кошти із своєї порівняно скромної бюджетної заробітної плати. При першій же нагоді вона буде переведена на бюджетну форму навчання. І все це було виконано.

Так і йде він цією праведною християнською дорогою все своє свідоме життя: чесно, принципово, непохитно, абсолютно без будь-якої пихи і піару, незважаючи на будь-які обставини і перешкоди, підпорядковуючись тільки одним непереборним силам: правді і Заповідям Божим.

Ректор Хмельницького університету доктор технічних наук, професор М.Є. Скиба зробив для популяризації у світовому співтоваристві України та міста Хмельницького стільки, що заслужив глибоку пошану у його мешканців як талановитий вчений, педагог і патріот. Великий життєвий досвід, професіоналізм та прекрасні якості цієї людини ще довго слугуватимуть добрим справам на благо України. Його життя і діяльність є і залишатимуться надалі гарною школою формування яскравої особистості, потужного освітнього менеджера, визначного вченого і патріота, неперевершеного наставника студентської молоді, а також державно-політичного служіння народів. Волею долі і провидінням Божим Миколі Єгоровичу судилося стати ректором в такий доленосний для молоді Української

держави період. Час показав, що з поставленим перед ним завданням він успішно справляється. Багатотисячний колектив Хмельницького національного університету пов'язує з цією непересічною постаттю новітньої історії України свій успішний розвиток принаймні на найближче десятиріччя.

Джерела та література:

1. Вервес Ю. Карл Лінней. Король систематики // Україна молода. – 2007. – 7 червня. – С.2.
2. Скиба Микола Єгорович. До 30-річчя наукової та педагогічної діяльності.-Хмельницький, 2007. – С.5.
3. Санджив Кумар Шарма. Зі згадкою про найкращі свої роки // Університет (газета Хмельницького національного університету). – 2010. - №2. – С.13.
4. Скиба М.Є. Гуманітарно-педагогічний факультет // Ректор Радомир Сілін.- Хмельницький, 2001. – С.48-51.
5. Григоренко О.П. Ректори Хмельницького національного університету // Актуальні проблеми розвитку фізичного виховання, спорту та фізичної реабілітації. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 40-річчю кафедри здоров'я людини та фізичного виховання, 11-12 вересня 2008 р. – Хмельницький, 2008. – С. 11-13.
6. Біжучий архів ХНУ, папка “Навчальна робота у 2014-2015 навчальному році”. – С.9.
7. Університет (газета Хмельницького національного університету). – 2004. – №6. – С.1.
8. Йохна М.А. Міжнародне визнання університету // Скиба Микола Єгорович. Ректор Хмельницького національного університету. Літопис творчих звершень. – Хмельницький, 2009. – С.53.
9. Скиба М.Є. Наукові основи ресурсозберігаючих технологій переробки відходів натуральних шкір у матеріали та вироби взуттєвого виробництва. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора технічних наук.-К.,2004. – С.42.
10. Войнаренко М. Від асистента до ректора // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік. – Хмельницький, 2014. – С.86.
11. Красильникова Г.В. Наш перший член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України // Університет (газета Хмельницького національного університету). – 2010. – №6. – С.3.
12. З сімейного архіву професора М.Є. Скиби.

*Григоренко О.П.
Захар'єв В.А.
м. Хмельницький*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РЕФОРМАТОРА РУБЕЖУ ХІХ СТ. ІГНАЦІЯ МАРХОЦЬКОГО

У статті розглядається зв'язок життя та діяльності реформатора рубежу ХІХ ст. Ігнація Мархоцького з Кам'янцем-Подільським. Виділено три основних етапи. Для цього детально проаналізовано твори дослідників ХІХ-початку ХХІ століть з України, Польщі та Ізраїлю.

Ігнацій Сцібор Мархоцький (1749-1827 рр.) був тісно пов'язане з тогочасною столицею Подільського краю Кам'янцем. І не лише тому, що це місто було адміністративним центром з головними службами воеводства, а згодом, губернії. Бурхлива діяльність цього неспокійного поляка часто-густо призводила до несподіваних результатів. Особливо, у найскладніші життєві періоди. Це підтверджують Йосип Ролле [22], а за ним російські автори Є.Євтіх'єв [14], А.Копилов [17], А.Г. [19], науковці О. і П. Білі [12], письменники радянської доби Б.Гришук [13], В.Сутковецький [24, 25], С.Оліневич [21] та ін. [1-10, 15, 16, 23, 26].

Народжений у Тарноруді Кам'янецького повіту, Ігнацій Мархоцький з дитинства і думати не міг, які довгі дороги доведеться пізнати з малолітства. Але вмшався фатум. Батько Ігнація Міхал Мархоцький та мама Катерина Міхалевська раптово померли у 1860 р. і хлопець, його три сестри – Юстина, Юліана, Людвика та звідний брат Адам потрапили під опіку дядька Войцеха. На той час дядько використовував на права заставної оренди волинські маєтки Радзивілів та Вишневецьких. Далі – перебрався за триста кілометрів південніше – у наддністрянський Рашків, що належав князю Любомирському. І лише 1767 року після його одруження з вдовою теребовлянського підчашого Юзефа Баворовського сімейство переїхало на Поділлі – в околиці Гусятин.

1772 року В.Мархоцький придбав ярмолицецький ключ за 60 км від Кам'янця і осів у селі Маліївці теперішнього Дунаєвського району. Що-

правда, про останнє Ігнацій дізнався далеко від рідної землі: 1770 року на вимогу дядька його забрали на службу до пруської армії. І був би він у Берліні досить довго, якби 1774 року Войцех Мархоцький не захворів і, маючи дуже піддатливий до навіювання характер та надумавши, що буде вмирати, не відкликав його додому. Однак, очікувана смерть не спіткала старого. Хворий виздоровів. Племінник виявився не дуже й потрібним у маєтку, до того ж часто відстоював свою позицію у розмовах з дядьком, що призводило до частих суперечок та відвертих сварок. Врешті-решт йому нічого не залишалося як тимчасово покинути двір.

Ролле та ті, хто як головне джерело використовували його твір, стверджують, що наприкінці 70-х років молодий Мархоцький виїхав у Варшаву. Втім, Р.Афтаназі [1, с. 256], а з ним і науковець з Опольського університету Томаш Цесельський мають іншу думку. Зокрема, він пише: *«Ігнацій не був в стані порозумітися з дядьком та осінню 1778 р. записався як полковий інтендант в ранзі капітана до розквартированого в Кам'яниці-Подільському пішого полку польової коронної булави. Прослужив в ньому неповні чотири роки і після конфлікту з кам'янецьким комендантом ген. Яном Вітте отримав 14 VI. 1782 р. відставку разом з підвищенням у званні майором»* [26, с. 18].

А вже після цього шляхи Ігнація Мархоцького простелилися до столиці Польщі. На жаль, поки що не вдалося установити справжню причину конфлікту, однак, за легендою, якими оповите життя Ігнація, вони нібито не дійшли згоди щодо красивої кам'янчанки, в яку були закохані. Зважаючи, що останній вийшов у відставку та ще й з підвищенням, очевидно, він отримав своєрідне відкупне від сановитішого візаві.

За такого викладу фактів стають цілком логічними повідомлення про те, що у Варшаві він – вже як людина цивільна, викладав музику [1, с. 255-265], адже військовий за статусом не мав права тим займатися.

Цей період біографії І. Мархоцького ми виділяємо як перший кам'янецький.

Невдовзі одружившись на «римській патриціанці» Еві Руфф і користуючись прихильністю дядька, для якого через друзів, що служили при королівському дворі, добився ордена Святого Станіслава, він повернувся на Поділля. Та Войцех Мархоцький, дізнавшись про не надто шляхетне походження невістки, не виявив належної поштивості до молоді сім'ї, а Еву ігнорував. Як пише Ролле: *«Роздратування дійшло до того, що каштелян сердився кожного разу, коли коли племінник з'являвся йому на очі...»* [22, с. 12]. Відтак, молодятам довелося покинути Маліівці і баражувати між Варшавою та Кам'янцем, а коли дядько придбав Миньковецький ключ і переселився у Побійну, не часто бувати у новому маєтку. Натомість Войцех Мархоцький неприязно відзивався про племінника у заповіті і вніс цей документ до міських кам'янецьких книг.

Зі свого боку Ігнацій 17 грудня 1787 року публічно висловив у Кам'янецькій міській управі скаргу *«проти нестерпних знущань з безневинного заплямованого законного спадкоємця, вдаючись до прикрих висловлень поганблення, щоб засвідчити свою образливість»* [22, с.12]. Тобто, особистий виступ серед суворої зими є беззаперечним свідченням проживання молодого сім'ї в самому Кам'янці або в одному з близьких до міста маєтків, що було традиційною практикою того часу. У березні 1788 року (за старим стилем) Войцех Мархоцький помер. Пожиттєве право на майно чоловіка отримала його дружина. Російські дослідники стверджують, що экс-майор *«залагодив справи з нею»* [11, 14, 22] і став одноосібним володарем дядькового спадку. Р.Афтанази і Т.Цесельський пишуть, що він *«силою захотів миньковецькі володіння»* [1, 26]. (До речі, такий варіант не був чимось ганебним для вирішення майнових спорів у тогочасному польському суспільстві). Отже, з 1788 року Ігнацій Мархоцький став повноправним подільцем і до кінця свого віку полишав Миньковецький ключ хіба що у дуже важливих випадках. Один з таких припав на початок 90-х років XVIII ст. і його можна назвати другим кам'янецьким періодом І.Мархоцького.

1791 року перспективного землевласника обрали цивільно-військовим комісаром Подільського повіту, що свідчить про його значний авторитет у воеводстві. На цій посаді він запропонував оригінальний проект загального перепису населення, який спрощував систему обліку. Той базувався на щорічний поданнях до статистичних бюро виписок з метрик хрещення, свідоцтв про шлюб та похорон із зазначенням воеводств, повітів та обряду. В такий спосіб мали реєструвати християн. А для представників інших віросповідань дані подавали б магістрати міст або дідачі чи орендарі сіл [22, с.24]. Не оминула його і політика. Е.Рабович повідомляв: *«І.Мархоцький був політично активним під час Чотирирічного Сейму... З невеликим ентузіазмом відносився до доробку сейму, визнаючи Конституцію 3 Травня за малоприсадну для польських реалій, а навіть висміював ідею побудовання святини Божого З'явлення. Ідею побудови останньої прокоментував, що «слід було найперш помурувати каплицю Увазі і Рефлексії (Роздумам)»* [7, с.551].

Ролле трактував позицію І.Мархоцького так: *«Наслідки скликання у той період торговицької коференції дуже швидко розперезалися на Поділлі; певно, що наш комісар спочатку протистояв конфедератам, але врешті задля забезпечення спокою у краї приєднався до них і як багато інших став на бік короля, бо неухильно поділяв переконання тієї горстки шляхти, яка приєдналася до торговицької конфедерації з метою оборони постанов Великого Сейму»* [22, с.25].

Останньою краплиною терпіння для І.Мархоцького стало притягання його до суду за критичні висловлення в бік банкірів під час Дубненських

контрактів у січні 1793 року. «Члена консіліуму конфедерації Подільського воеводства», радника цієї конфедерації волинські «брати-однодумці» ледве не посадили на рік у буцигарню. Відтак, переживши таке потрясіння і не побачивши перспектив подальшої незалежності Польщі, І.Мархоцький повернувся до Кам'янка і написав план загальної оборони країни, який надіслав королю. Цей нібито дивакуватий, на перший погляд, документ, передбачав якнайдостойнішим виходом зі складної для нації та держави ситуації – загальнопольську пожегтву життям.

Однак, коли сталося поглинання частин колишнього беззаперечно-го європейського лідера – сильнішими на той час противниками Росією, Австрією та Прусією, і Поділля потрапило під російський протекторат, Мархоцький беззаперечно присягнув Катерині II і... остаточно зійшов з місцевої політичної арени. Відтоді відставний офіцер сповна присвятив себе іншій важливій для нього справі, про що і згодом наголошував у спогадах: *«Приступивши до володіння спадковими володіннями, я вирішив вести уособлений, тихий трудовий спосіб життя, що відповідає цілям і видам правлячих монархів»* [12,13, 21, 22, 24, 26].

Виходячи з цього принципу, він і став керувати у спадковому ключі і невдовзі проголосив його «Миньковецькою державою», установив прикордонні стовпи з одіозними написами «Кордон Миньковецької держави від Російської імперії» на сході та «Кордон Миньковецької держави від Австрійської імперії» з протилежного, відмінив панщину, заснував місцевий дворівневий суд, заборонив називати селян образливими словами, друкував власні гроші, запровадив три «загальнодержавні» свята – 1 січня (Свято міського права), 15 травня (Гайове) та 15 серпня – Обжинки або Свято Церери. Останнє і стало причиною третього – найскладнішого – кам'янецького періоду Ігнація Мархоцького. Майже двадцять років владу Подільської губернії практично не турбували реформи і не звичні для інших маєтків регіону обряди, які практикувалися у Миньківцях. Хоча, безперечно, це подобалося далеко не всім, адже свободи, які надав Мархоцький селянам і міщанам, були негативним прикладом для доволі багатих поміщиків. Поширювані ним роздруківки прогресивних законів, які він запровадив, спалювали, як книги еретиків. Однак, Імператор Павло I та його наступник Олександр I вели досить толерантну політику стосовно вельмож і землеволodarів польського походження. Зі свого боку Ігнацій Мархоцький сумлінно виконував усі зобов'язання перед державою. Більше того, за словами Є.Свтіхієва: *«... после поражения войск Наполеона, Высочайший указ обязал дворянство юго-западного края доставить в Варшаву для надобностей русской армии, значительное количество провианта. Заказ был заготовлен и оставалось доставить его в Варшаву.*

Дворяне решили возложить это нелёгкое и ответственное поручение на гр. Мархоцкого. Последний, хотя и считал это результатом недоброжелательного к нему отношения дворян, не отказался от поручения и доставил транспорт, стоимость которого составляла около миллиона рублей в Варшаву. Сдав транспорт, он потребовал от стоявшего во главе управления польских областей Императорского комиссара сенатора Ланского удостоверение в том, что исполнил возложенное на него поручение, причём настоял на том, чтобы в бумагах его называли «Дих Редих» Мархоцкий. Комиссар исполнил его желание и с тех пор назывался в официальных бумагах не иначе, как начальник экспедиции, возвратившийся домой, или просто Редукс» [14, с.45].

На Поділлі спочатку змушені були дотримуватися тої вимоги. З іншого боку, це додало йому і певної вседозволеності. Священик Юліан Лотоцький, чия сестра була одружена за священником с.Побійна, де Юліан неодноразово бував, коли навчався у семінарії, у своїх спогадах, наприклад, зауважував: *«Мархоцкий был в замечании у начальства так как он не хотел подойти под уровень с прочими помещиками... И многое подобное Мархоцкий творил, неумесное и своенравное. Где не заходил, пасквилил всех своими стихами... И вообще везде, где он ни посещал что-нибудь, никогда ничего не оставалось без его критики и острот, которые заключали в себе не редко едкость и злую насмешку. Зная это, все чиновники его боялись и мало кто осмеивался ему противоречить в чем-нибудь» [20, с. 114-115].*

Критична маса назріваючого конфлікту досягала апогею. Врешті-решт він допустився такої помилки, яка згодом добряче попсувала йому нерви і здоров'я, а у стратегічному сенсі дозволила недругам посилити нападки.

Після смерті у 1810 році Еви Руффо, шістдесятирічний Ігнацій Мархоцький раптом закохався у сироту-шляхтянку Бону Тржинську, яка виховувалася спільно з його доньками у Притулії. Та коли вона невдовзі таємно повінчалася з його сином Карлом, невдалий коханець не на жарт розізлився – наказав віддати невістку до монастиря, а сина довів до спроби порішити з життям самогубством. Дісталася і ксьондзу. Поміщик забрав з костелу все ритуально-обрядове начиння, мотивуючи, що то його власність, і не віддав «ті клейноди» для проведення богослужінь. Ксьонз, у свою чергу, пожалівся Єпископу Мацкевичу, заодно, висловивши в листі сумнів щодо його частих виступів у костелі та церквах. Це вже був вагомий прецедент. Мацкевич написав Мархоцькому *«запит, на якій підставі він перебирає на себе обов'язки, яких не будучи висвяченим, немає права виконувати і в кінці просив аби той припинив свої ідоло-поклонські кривляння перед віруючими, позаяк, свято Церери до християнських урочистостей не належить» [22, с.64].*

Можливо, якби Мархоцький зреагував на це менш емоційно, то все владналося б невдовзі. Але з притаманними йому настирністю та емоційністю, він став доводити свою правоту, при цьому ображаючи духовенство. І так розпочалася війна, яка тривала аж 6 років. Згодом до єпископа долучилася губернська влада, православний архієпископ. Та якщо у 1814-15 роках Мархоцькому ще вдалося і свято провести, і не понести за це покарання, то ось як описує Є. Євтіхєєв наступні події: *«15 августа 1816 года, когда в Миньковцах по обыкновению проходили праздничества в честь Цереры и процессия должна была двинуться в поля, неожиданно явился исправник в сопровождении полиции и потребовал от графа прекращения торжества. Граф ответил гордо, что, наоборот, он считает своим долгом продолжать шествие, чтобы правительственные чиновники могли убедиться, что в нём ничего нет предосудительного.*

Видя, что ему не удастся ничего добиться от графа, исправник стал убеждать людей разойтись по домам. Крестьяне ответили самым спокойным образом, что они пришли в церковь молиться и по окончании богослужения отправятся в поле, где барин скажет подходящее случаю слово. В этом обряде нет ничего дурного или богопротивного, так как он практикуется уже много лет, и с тех пор, как существует этот обычай, не было ни неурожая, ни градобития.

Исправник вынужден был удалиться, праздничество состоялось, хотя на этот раз в нём не принимали участия ни православные священники, ни ксендзы. На следующий день исправник явился вновь, но на этот раз в сопровождении сотни казаков. Граф был арестован и под эскортом силы отправлен в Каменец-Подольский. Он пробыл там две недели. Власти удовлетворились взятием с него подписки о невыезде и не заключили его под стражу» [14, с. 49].

Втім, застрашливий захід, не зіграв належної ролі. Мархоцький *«гулял свободно по городу в своей тоге, с жезлом, с длинной бородой и волосами. Народ почитал его, как святого, и оказывал ему очень высокое уважение. Женщины приводили своих детей к нему и просили благословить их. Граф держался с большим достоинством и с полным успехом разыгрывал роль мученика иудей, пророка... Дело кончилось тем, что Мархоцькому было приказано ехать в имение»* [14, с. 49].

Одначе і після цього інциденту обидві сторони залиши-лися на своїй позиціях. 1817 року влада вирішила за будь-яку ціну заборонити Мархоцькому проведення святкування. Усі по-пи та ксьоздзи краю були попереджені про неучасть у обряді. Тоді роль священника взяв на себе сам Граф. Після цього, викликавши Мархоцького до Кам'яця, його знову арештували.

Той же Є. Євтіхєєв повідомив: *«Предание гласит, что гр. Мархоцкий дождался в Каменце Императора Александра I исходотайствовал себе*

аудиєнцію. Імператор долго беседовал со стариком и повелел оставить чудака в покое. С тех пор власти уже не препятствовали ни праздничествам Цереры, ни сатурналиям» [14, с.50], а Й.Ролле написав таке: «Не стверджуємо, що було це насправді, бо в паперах Мархоцького ніде про це не згадується» [22, с.70]. Натомість Т.Цесельський відшукав у Варшавській народній бібліотеці «Спогади» правнука графа – Юрія Сцибор-Мархоцького, в яких той написав, що «остаточний спокій забезпечило йому особисте втручання імператора» [26, с.23].

В деяких пізніших дослідженнях згадано ув'язнення І.Мархоцького і у 1819 році. Однак, це очевидно, помилка. До того ж, навряд чи тоді знайшовся б сміливець, який не дотримався би наказу імператора, приїзд котрого до Кам'янця в квітні 1818 року ще був досить свіжим у пам'яті.

Втретє І.Мархоцький потрапив до кам'янецької фортеці-в'язниці 1821 року. Про те, що передувало цьому, описав Є.Свтіхiev: «Последние годы Редукса были омрачены неприятностями, которые причинил ему сосед по имени Граф Стадницкий. Он вёл с графом Мархоцким какой-то процесс, тянувшийся несколько десятилетий. Граф Стадницкий отличался литературным талантом и сочинял злые сатиры и пасквили в стихотворной форме, в которых осмеивал и клеймил чудачества Мархоцкого. Между прочим, он утверждал, что, как кажется ему, зазнавшемся потому и весьма возможно, что Сцибор-Мархоцкий, даже не дворянин.

Это переполнило чашу терпения Редукса. Однажды, возвращаясь домой из какой-то поездки, в сопровождении «чинов» своего государства и многочисленной дворни, граф Мархоцкий встретился на постоялом дворе с гр. Стадниckим...

В конце концов Стадницкий выиграл процесс и в его пользу была присуждена большая сумма. Редукс отказался уплатить её. Истец обратил взыскание на недвижимое имущество графа и, по решению суда, овладел несколькими деревнями ответчика. Выждав некоторое время, граф Мархоцкий прогнал управляющих своего противника и вернул себе вновь свои имения. По жалобе потерпевшего была командирована на место пришествия комиссия. Редукс попросту арестовал чиновников. Дело приняло печальный для Миньковецкого повелителя оборот. Он был заключён под стражу и предан суду, который приговорил его к крупному денежному штрафу и нескольким годам тюрьмы» [14, 50-51].

На захист свого покровителя стали жителі «Миньковецької держави». Українці, поляки та євреї підписали листа до Імператора, якому стверджували, що влада безпідставно переслідує І.Мархоцького. Олександр І зобов'язав губернське керівництво відпустити в'язня, а його – не залишати Отроків до завершення розбору суті конфлікту, яке доручили сенатору

Новосельцеву. Той вияснивав обставини аж до початку 1826 року і звіт виявився досить лояльним.

Взагалі, після повернення з півторарічного перебування у тюрмі старий граф змінив стиль життя – поселився у селянській хаті, яку збудували для нього у садах Притулівських. Біля вхідних дверей до свого передсмертного дому, за спогадами Ф.Ковальського, він наказав встановити кам'яну плиту з написом: «*Inveni portum. Spes et fortuna valete! Stat melusistis, ludite nunc alios*» («Знайшов притулок. Надію і фортуна полишаю! Досить мене обманювати, тепер грайтеся з іншими») [16, с. 103]. Тут у вересні 1827 року він і знайшов Вічний спокій.

Таким чином, принаймі, майже п'ятдесят із шестидесяти активних років життя Ігнація Мархоцького тісно пов'язані з Кам'янцем, а понад десять він безпосередньо мешкав у місті над Смотричем або перебував у ньому не зі своєї волі. Оскільки, Ігнацій Мархоцький не тільки безперечний піонер оєвропеїзування Поділля на рубежі XIX століття, зокрема, переходу від феодалізму до капіталізму, але й знаний кам'янчанин, ці факти мають стати відправною точкою для подальших цілеспрямованих досліджень тогочасних документів, які сьогодні розпорочені у архівах та бібліотеках України та Польщі.

Джерела та література:

1. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencje na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – S. 255-265.
2. *Andzejowski A.* Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1914. – Т. 3. – S. 172-173.
3. *Dubiecki M.* Na kresach i za kresami. – K., 1914. – 178 s.
4. *Machynia M., Szrednicki.* Oficerowie wojska koronnego 1777-1794. Spisy, cz.3: Piechota, Kraków 1998, s.233, 244.
5. *Marchocki-Ścibor J.* Wspomnienia// Biblioteka Narodowa w Warszawie, akc. 13234.
6. *Przezdziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – S. 34-40. – Wilno, 1820. – Т. I. – S. 263-265.
7. *Rabowicz E.* Marchocki Jerzy Ignacy. Życiorys //Polski Słownik Biograficzny- Warszawa-Wrocław, 1974. – Т. XIX. – S. 550-553.
8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow słowiańskich. – Warszawa, 1885. – Т.VI. – S. 448-450.
9. *Urbański A.* Memento kresowe. – Warszawa, 1929.
10. *Uruski S.* Rodzina. Herbarz Szlachty Polskiej. – Warszawa, 1932. Т.X. – S. 208-210.
11. А.Г. Борьба местной епархиальной власти с языческим чествованием древней богини Цереры // Прибавление к «Подольским Епархиальным Ведомостям», 1889. № 33-43.

12. *Білий О.П., Білий П.А.* Миньковеччина: історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.

13. *Гришук Броніслав.* Поділля – колиско і доле. Роман. – Львів, 1988.; Гришук Б. Граф Мархоцький і Миньковецька держава (Маловідомі сторінки історії Поділля 18-19 ст.). – Хмельницький, 1992. – 32 с.

14. *Евтихеев Е.* Миньковецкое государство //Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52.

15. *Єсюнін С.* Отроківський замок Мархоцького // Газета «Є» – 09.10.2003. – С.6.

16. *Ковальський Ф.* Спогади. Щоденник. Витяги. / Переклад П.Даниляк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв – Т.3. – Хмельницький, 2011. – С. 89-104.

17. *Копылов А.* Миньковецкое государство. Исторический очерк // Русский вестник. – СПб, 1895. – № 1. – С. 175-195; № 5. – С.85-119.

18. Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Творчий задум, упорядкув., передм., комент. В.А.Захар'єв. – Т.І. – Хмельницький, 2009. – 108 с.

19. Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2010. – 148 с.

20. Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв. – Т.3. – Хмельницький, 2011. – 240 с.

21. *Оліневич С.* Миньковецька держава. Історичний нарис. – Дунаївці, 1993. – 70 с.

22. *Ролле Антоній Йосип.* Граф Редукс /Переклад з польськ. Василь Ганушак. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 81 с.

23. *Сецинский Е.* Исторические сведения о церквях и приходах Подольской епархии. Ушицкий уезд // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. XI.

24. *Сутковецький В.О.* Віск і криця. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 68 с.

25. *Сутковецький В.О.* Таємниця старого майстра. Історична повість. – Хмельницький: облполіграфвидав. – 72 с.

26. *Цєсельський Томаш.* На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцибор-Мархоцьких. // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упорядник В.А.Захар'єв./ – Т.3. – Хмельницький: ПП Заколотний, 2011. – С.16-36.

БАСЕЙНОВЕ КЕРУВАННЯ ПРИРОДНИМИ РЕСУРСАМИ (НА ПРИКЛАДІ РІЧКИ УШИЦЯ)

В статті систематизовані фізико-географічних дані про басейн річки Ушиця і приведено аргументи доцільності введення басейнового принципу природокористування на даній території.

Ключові слова: Хмельницька область, Дністер, Ушиця, річка, басейнове природокористування, екологія, ресурси.

Ушиця – річка в Україні, ліва притока Дністра. Басейн Чорного моря. Довжина 122 км. Площа водозбірного басейну 1 420 км². Похил 2,0 м/км. Долина V-подібна, завширшки 200-2000 м. У середній і нижній частині пливе глибоким, вузьким (0,3-1,3 км) яром, має багато перекатів і порогів. Заплава шириною 100-500 м. Річище звивисте, шириною 10-30 м, глибиною 0,3-0,5 м. Стік річки зрегульований численними ставками. Використовується для водопостачання, зрошування, рибиництва, розведення водоплавної птиці. Утворюється злиттям 3-х струмків біля с. Пільний Олексинець. Тече по території Городоцького, Ярмолинецького, Вінківського, Дунаєвського, Новоушицького та Кам'янець-Подільського районів Хмельницької області. Ушиця має 10 приток, всього в басейні налічується 13 річок [1].

Територію, на якій знаходиться басейн р. Ушиця з фізико-географічної точки зору досліджували багато науковців. Але ці дослідження, в основному, поверхневі. Оскільки в друкованих та Інтернет виданнях на даний час є очевидним брак інформації щодо р. Ушиці і загалом Хмельницької обл., дані подані не настільки детально, як того б хотілося. Вивчаючи це питання, ми, в основному, опирались на дані, представлені у збірнику «Природа Хмельницької області» під редакцією К.І. Геренчука та на електронні ресурси – сайти НПП «Подільські Товтри» <http://tovtry.forest.ru/>, Вікіпедія <http://uk.wikipedia.org/>, Хмельницьке обласне управління водних ресурсів <http://vodgosp.km.ua/>, тощо [2].

Басейн Ушиці зазнавав та зазнає значного антропогенного впливу, тому важливо запроваджувати відповідні заходи з моніторингу природного середовища, екологічного оздоровлення для збереження природних умов. Басейновий принцип керування природними ресурсами дає змогу з урахуванням природних закономірностей басейну як геосистеми, виявити просторові форми взаємодії між суб'єктами природокористування. Тобто, басейнове керування є перспективною ланкою природокористування

і тема статті актуальна для р. Ушиці та південної частини Хмельницької області.

Мета дослідження: приведення науково-обґрунтованих доводів на користь запровадження на території басейну р. Ушиця природокористування за басейновим принципом. А також аналіз чинників формування та закономірностей поширення природних та антропогенних ландшафтів на території басейну р. Ушиця і фізико-географічна характеристика та характеристика антропогенної перетвореності території, які виступають аргументацією для запровадження басейнового принципу природо-користування. Наукова новизна одержаних результатів полягає у: а/ створенні системи процедур і методик оцінки впливу, моніторингу та контролю за навколишнім середовищем проаналізовано як методології пошуку оптимальних шляхів зниження впливу запланованої чи реалізованої господарської діяльності на навколишнє середовище; б/ висунені концепції природокористування за басейновим принципом задля вирішення споживчих та екологічних питань на території басейну р. Ушиця; в/ показу можливості і доцільності застосування методик системи інтегрованого управління природними ресурсами (басейновий принцип) на території басейну р. Ушиця. Практичне значення полягає у тому, що такого роду дослідження поки що єдине та оригінальне в своєму роді для об'єкту, що вивчається нами.

Пізнання наслідків антропогенного впливу на природне середовище і пошук способів вирішення проблем оптимізації взаємовідносин між суспільством і природою є однією з найактуальніших проблем сучасності. Природокористування, як антропогенний процес, що складається з послідовних дій людини, спрямованих на використання ресурсів природи для забезпечення життєдіяльності, було і є екстенсивним та нераціональним.

Наднормативне використання природних ресурсів, викиди і скиди в навколишнє середовище значних кількостей шкідливих речовин призвели до зростання дефіциту природних ресурсів, забруднення компонентів довкілля, збіднення біологічного і ландшафтного різноманіття, зокрема, і на Поділлі. Це негативно впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, екологічну безпеку та стан здоров'я населення. Для усунення цієї небезпеки потрібно переглянути системи природокористування, перебудувати виробничо-господарську діяльність. Необхідний перехід від тактики споживання до тактики розвитку і раціоналізації. Раціоналізувати треба способи ведення господарства і керування природними ресурсами. Цим зумовлена необхідність переходу від систем управління природними ресурсами, побудованих на галузевому сировинно-ресурсному підході, до систем, які забезпечують гармонійне співіснування з природним середовищем [3].

Негативні антропогенні зміни в природному середовищі, дисгармонія між темпами використання природних ресурсів та їхнім відновленням

стали об'єктивною передумовою необхідності застосування методів науки про керування в сфері використання і відтворення природних ресурсів та охорони довкілля. Першим етапом нашого дослідження були збір та систематизація фізико-географічних даних про територію басейну р. Ушиця. За допомогою комплексного методу дослідження території, ми з'ясували основні її характеристики та простежили причинно-наслідкові дії в даному ПТК. Опис території по компонентах природи (геологічну, геоморфологічну будову, кліматичні умови, ґрунти, рослинний покрив), а також за ландшафтним поділом, дав нам уявлення про природний потенціал басейну.

Геологічна будова території басейну р. Ушиця досить цікава. Надра багаті на корисні нерудні копалини. В основному, це будівельні матеріали – різноманітні вапняки, глини, піски.

Геоморфологічна будова диференційована. Основою є Подільське плато, розділене на блоки розломами. Подільське плато – структурна рівнина, перекрита лесами. На Подільському плато переважно ерозійні форми різної величини та віку. Наймолодші – проміїни та яри. Причина їх утворення – нераціональна господарська діяльність людей: вирубування лісів, розорювання схилів. Знайдені також древні долини, які тягнуться по межиріччях. Така долина зафіксована між Ушицею і Тростянцем.

За кліматичним районуванням, р. Ушиця знаходиться у Атлантико-континентальній кліматичній області, рівнинній кліматичній підобласті. Клімат території, де протікає р. Ушиця, помірно-континентальний з м'якою зимою та досить теплим вологим літом. На всій території чітко виділяються пори року. Ґрунти сформувались, в основному, на карбонатних лесових відкладах. На рівнинах Подільської височини під покривом степової рослинності утворились чорноземи глибокі, а на розчленованих ділянках під лісовою рослинністю виникли лісові опідзолені ґрунти від ясно-сірих до чорноземів опідзолених. Рослинний покрив характерний лісостеповий.

Отже, роблячи висновок із даного опису, ми бачимо, що природа басейну р. Ушиця досить різноманітна та цікава. Також вона потребує нових досліджень, оскільки антропогенний фактор з кожним роком все більше впливає на стан території в цілому і вона стрімко змінюється.

Фактори, що сприяють деградації та денатуралізації природного середовища басейну р. Ушиця, виникають, в основному, завдяки антропогенному впливу на середовище. Територія конкретного басейну постійно піддавалась змінам протягом довгого часу. Здавня головним чинником розселення людини, як відомо, була забезпеченість території водними ресурсами, тому ця земля була прекрасною для поселення. Біля р. Дністер та його приток знайдено багато стародавніх поселень людей. Палеолітичні та мезолітичні стоянки прив'язані до високих IV-V Дністровських терас,

а також до долин і балок Дністровських приток, там, де на поверхню виходили породи кременю, зокрема і у в долині Ушиці.

В добу раннього неоліту первісне людство спіткнулось з першою екологічною кризою – біологічні ресурси були майже повністю вичерпані. Але людина вийшла з цієї кризи, створивши нову екологічну нішу із штучним агроценозом (мотичне землеробство) і тваринництвом. Цей перехід був дуже важким, населення скоротилось у 8-10 разів. Згодом людина почала займатись землеробством, що стало першим проявом активної антропогенної зміни території. Пізніше людство почало займатись будівництвом будівель для різного призначення, масово обробляти землю, вирубувати ліс, насаджувати культурні рослини, випасати худобу і т.д. Тобто, ландшафт почав швидкими темпами змінюватись.

До речі, в долині і на плато над долиною р. Ушиці та її приток археологи виявили десятки поселень так званих трипільської, скіфської, черняхівської та інших археологічних культур. На початку VIII ст. вже для східних слов'ян настав новий етап – економічного розвитку. В цей час почали зводити великі міста «гради» з укріпленнями від набігів загарбників [4].

В середині XIII ст. по Поділлю пронеслась монголо-татарська навала, яка руйнувала все на своєму шляху. Але це не зупинило розвиток розселення на Придністров'ї в ті часи. Після цього етапу було ще багато різних руйнівних періодів для даної території, однак люди відбудовували все і будували щось нове.

Для сучасного етапу зміни ландшафтів людиною характерні розорюваність територій, створення кар'єрів, шахт для видобутку корисних копалин, затоплення чи осушування землі, за рахунок створення водосховищ та меліораційних заходів, будування автомагістралей тощо [5].

Великого антропогенного впливу зазнала Ушицька територія від розорювання та штучного заліснення. Дивлячись на карту 1965 р., весь лівий берег нижньої течії Ушиці від Старої Ушиці до Капустянського Яру носив степовий характер. До сьогодні тут залишилися лише острівки незміненого степу. Протилежний берег ріки – заліснений. Однак, природні тераси річки та й круті схили долини у 70-80 рр. XX ст. заліснили неприбутими для даної території соснами. Як показав гіркий досвід, таке заліснення схилів є недоречними, тому що про них ніхто не дбає. Державна охорона щодо цих лісонасаджень не достатня. Люди не бережливо ставляться до них, підпалюючи суху траву вогонь перекидається на соснові насадження на схилах, цим самим руйнуючи деревину. Крім того ці лісові насадження періодично охоплюють різноманітні хвороби – деревця сохнуть, їх доводиться вирубувати, а останнім часом через проблеми з робочими кадрами і цим ніхто не займається. Оскільки схили круті, розташовані над населеними пунктами, немає змоги проводити хімічну обробку насаджень.

Також великого антропогенного впливу зазнала територія від с. Сокилець Дунаєвського р-ну аж до гирла р. Ушиці, оскільки у 1981-1987 рр. було створене Дністровське водосховище. Через це сильно піднявся рівень води як і в самому Дністрі так і в його притоках. Це змінило природний вигляд річок, бо велика частина землі була затоплена, а з нею і компоненти природного середовища. Вражають масштаби розмиви схилів Дністра, пригірлової частини долини р. Ушиці та інших лівих приток водами Дністровського сховища у прибережній зоні, яроутворення тощо.

До антропогенно створених природних об'єктів також відносять ставки. Їх на території басейну Ушиці понад 25. Створені вони для зберігання води з метою водопостачання, зрошення, розведення риби (ставкове рибне господарство) і водоплавної птиці, а також для санітарних і спортивних потреб.

Оскільки річка протікає по багатій на корисні копалини території, то у ближніх селах розробляються кар'єри з видобутку цих корисних копалин. У селі Тимків Новоушицького р-ну є відслонення м'якого каменю, який використовують для ви різьблення кам'яних хрестів, стовпів тощо. Також знайдені поклади глин, наприклад у селах Миньківці, Тимків, Адамівка та ін. У Миньківцях – біла глина, у Адамівці – придатна для гончарного ремесла. До річч, Адамівка славиться з давніх часів своїми глиняними виробами працювали гончарні громади і у Миньківцях, Сокильці та Старій Ушиці.

В басейні р.Ушиця є досить великі поклади фосфоритів. На початку ХХ ст. фосфорити видобували біля сіл Джурджівка та Морозів. Йшла мова про видобування фосфоритів біля Сокильця. Однак, в середині 30-х рр. радянська влада видобуток припинила. Оскільки елементний вміст фосфоритів не був значимий для використання як добриво у сільському господарстві. Фашистські окупанти у 1941 р. відновили видобуток біля Морозова, бо елементи якими наповнені фосфорити Ушиці мали велике значення для виготовлення сталі. На даний час ці родовища не експлуатуються у промислових масштабах.

Знайдені родовища будівельного вапняку, але через відсутність вигідних під'їздів промислово вони не розробляються, хоча, коли існували радянські колгоспи, в них брали камінь для будівництва та інших господарчих споруд. Проте місцеве населення і дотепер інтенсивно використовує поклади травертину, зокрема, у Великій Кужелевій, де розвинута галузь випалювання вапна, Травертинові тераси простежені також біля Джурджівки, Миньковець, в лісі Отрокова, Тимкова, Сокильця, Лип. Під час поширення християнства монахи скористалися м'якими травертинами і зробили в них свої печерні монастирі, зокрема, біля Сокильця, Отрокова і на притоці Ушиці р.Ушка біля с.Маліївці.

Найбільшими забруднювачами басейну р. Ушиця залишаються промислові підприємства місцевої переробної галузі та об'єкти житлово-комунального господарства. Особливо забруднюються водні об'єкти басейну солями амонію, нафтопродуктами, важкими металами.

Значною проблемою для південної частини Хмельницької та сусідніх Чернівецької, Тернопільської, Івано-Франківської областей на сьогодні є ПАТ «Подільський цемент». Хоч він і не знаходиться на території басейну Ушиці, та вплив негативний вплив атмосферного повітря досить значний. Дане акціонерне товариство здійснює викиди в атмосферу таких небезпечних хімічних сполук як: залізо та його сполуки, хром та його сполуки, манган та його сполуки, речовини у вигляді суспендованих твердих частинок, сажа, діоксид азоту, азоту (I) оксид, сірки діоксид, оксид вуглецю, діоксид вуглецю, НМЛЮС (бензол, ксилол), метан, фтористий водень [6]. Однак слід зауважити і те, що в віднедавна на підприємстві простежуються вагомні зрушення у природоохоронному напрямку, а саме: впроваджують сучасні європейські методи виготовлення цементу.

Таким чином, ми з'ясували, що наша територія піддається різних видів перетворенням, зокрема, й антропогенним, що, в свою чергу, є передумовою для стрімкої денатуралізації природного середовища. А це, як нам відомо, негативний процес, що потребує постійного контролю. Порушення в процесі господарської діяльності можуть призвести до зниження екологічного потенціалу та рівня екологічної безпеки навколишнього середовища.

Оцінивши стан досліджуваної нами території, центральним об'єктом якої є р. Ушиця, задля збереження її природного потенціалу, контролю, подальшого захисту та раціоналізації використання природних ресурсів ми вважаємо найперспективнішим та найпрогресивнішим басейновий принцип користування природними ресурсами. Це – сучасний підхід до управління водними ресурсами, де основним суб'єктом управління виступає річковий басейн. Причому річковий басейн виступає в якості системи із установленими екологічними, соціальними та економічними зв'язками. Даний підхід надає можливість передбачити наслідки людської діяльності, для завчасного попередження екологічних та техногенних катастроф [7].

Основна аргументація на користь басейнового підходу полягає в постійно зростаючій ролі водного фактору, що лімітує розвиток і розміщення виробництва. Саме водні об'єкти частіше за все є шляхом розповсюдження забруднень і їх акумуляції, а по-друге – в межах басейну замикаються колообіги речовин, тобто, реалізується більшість балансів. Перенос продуктів техногенезу в них відбувається до відповідного базису денудації – від вододільних до гирлових областей водозборів, і залежить від структурно-функціональної організації останніх.

На нашу думку, раціоналізація природокористування повинна передбачити впровадження басейнового принципу до обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку галузей економіки та обсягів використання того чи іншого ресурсу (басейнове керування природними ресурсами). Інтегрований підхід до управління водними ресурсами вимагає координації різних видів економічної діяльності, які визначають попит на воду, режими землекористування та об'єми стічних вод. Відповідно до цього принципу басейн річки або водозбірна площа стає одиницею управління водними ресурсами [8].

Басейновий принцип в останні роки все частіше використовується для виявлення і прогнозування природоохоронних проблем, коли територіальні узагальнення здійснюються за гідрографічними басейнами в різних природних зонах. Треба підкреслити, що басейн річки, озера, моря – це вже перевірена на практиці структура подолання міжвідомчих, міжрегіональних, міжнаціональних протиріч при вирішенні задач природокористування.

Це зрозуміли і задекларували на загальнодержавному рівні. Необхідність впровадження принципів басейнового управління в Україні визначена Водним кодексом України і Загальнодержавною програмою розвитку водного господарства України. Верховна Рада України 17.01.2002 р. прийняла Закон України «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства», що передбачає створення умов для переходу до управління водними ресурсами виключно за басейновим принципом, для підвищення ефективності управління водним господарством [9].

Відомий позитивний досвід діяльності громадських басейнових організацій. Наприклад, на території Хмельницької області «Басейнове управління водних ресурсів річки Південний Буг» [10].

Отже, в нашому науковому дослідженні ми охарактеризували територію басейну річки Ушиця із фізико-географічної сторони, навели приклади та рівень антропогенної перетвореності території, проаналізували чинники формування та закономірність поширення природних та антропогенних ландшафтів, а також привели науково-обґрунтовані аргументи на користь запровадження на території басейну річки Ушиця природокористування за басейновим принципом. Зауважимо, що робота у цьому напрямку є перспективною, оскільки басейн р. Ушиця малодосліджений. Оскільки він щодня піддається природним та антропогенним змінам.

Запровадження басейнового принципу природокористування на даній території потрібне не лише для моніторингу природного середовища, екологічного оздоровлення для збереження природних умов, а й для здоров'я та благополуччя людей, які безпосередньо користуються її благами. Це є цікавим і для науковця-географа.

Джерела та література:

1. Ушиця (річка): [Електронний ресурс] // [http://uk.wikipedia.org/Ушиця_\(річка\)](http://uk.wikipedia.org/Ушиця_(річка))
2. Природа Хмельницької області// Під редакцією К.І. Геренчука. – Львів: Вища школа: В-во при Львівському ун-ті, 1980. – 152 с. ;сайти: НПП «Подільські Товтри» <http://tovtry.forest.ru/>, Вікіпедія <http://uk.wikipedia.org/>, Хмельницьке обласне управління водних ресурсів <http://vodgosp.km.ua/>.
3. М.Приходько. Наукові основи басейнового керування природними ресурсами (на прикладі річки Гнила Липа)// Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна. 2007. Вип. 34. С. 193-200.
4. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк Б.С., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.,1984 – 221 с.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти.
6. Екологічний паспорт регіону Хмельницька область 2011рік: [Електронний ресурс] // http://www.menr.gov.ua/media/files/ecopassport2011/Hmelnitska_Ekopasport_2011.pdf
7. Конструктивно-географічні аспекти удосконалення управління водними ресурсами: [Електронний ресурс] // <http://referaty.lviv.ua/geography/1288-konstruktivno-geografichni-aspekti-udoskonalennya-upravlinnya-vodnimi-resursami.html?pn=3> ;
8. Методичні рекомендації з питань інтегрованого управління водними ресурсами, збереження водно-болотного різноманіття, створення екомережі та органічного землеробства. – Київ: Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2011. – 120 с.
9. Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Стратегія від 21.12.2010. – № 2818-VI:// Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 26, ст. 218.: [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
10. <http://www.buvr.vn.ua/>.

ХРАМИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПРОСКУРІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ВІЗИТАЦІЄЮ 1844 РОКУ

У статті розглянуто поділ на класи парафій Римо-Католицької Церкви у Проксурівському повіті на Поділлі, подано відомості про історію будівництва і розміщення костелів та каплиць, чисельність духовенства та віруючих-католиків станом на 1844 р.

Ключові слова: *Поділля, Проксурівський повіт, Римо-Католицька церква, костел, каплиця.*

У сучасній Україні одним із найбільших регіонів за кількістю віруючих римо-католиків є Хмельницька область, в якій у 1992 р. було відроджено римо-католицьку єпархію з центром у м. Кам'янець-Подільському, відкрито духовну семінарію у м. Городку. Історія Римо-Католицької церкви на Поділлі знайшла відображення у багатьох працях, серед яких найґрунтовнішими видаються дослідження як істориків минулого – М. Симашкевич [6], так й сучасності – Е. Зваричук [2].

Проте, нині й досі є актуальною потреба в науковому і пізнавальному плані розглянути історичну долю Римо-Католицької церкви на Поділля за часів Російської імперії, щоб засвідчити ті позитивні зміни і здобутки, що відбулися в сучасній Українській державі. Особливо цікавим є перша половина XIX ст., й зокрема, період після польського повстання 1830–1831 рр., коли розпочалася нова сторінка історії Римо-Католицької церкви на Поділлі, яка позначена кардинальним втручанням самодержавства в церковні справи. Внаслідок поразки повстання царська адміністрація вжила рішучих заходів щодо обмеження господарської чинності католицьких священників, скоротила кількість релігійних споруд та священнослужителів, реалізувала секуляризаційну реформу, яка суттєво підірвала підвалини економічної спроможності римо-католицького духовенства на Поділлі, значно обмежила його господарську діяльність та змусила священників вишукувати інші джерела доходу, окрім державного грошового утримання [3, с.156].

Ключовим у питанні державного грошового утримання римо-католицьких храмів став Указ імператора Миколая I від 15 грудня 1843 р., за яким від 1 травня 1844 р. усі римо-католицькі парафії були поділені на п'ять класів, для утримання духовенства виділено штати, суми яких залежали від «оголошеного духівництвом прибутку» [4, с.802]. Парафіяльні костели першого класу отри-

мували 600 руб. сріблом у рік, другого класу мали утримання 500 руб. сріблом, третього класу – 400 руб., четвертого класу – 275 руб. та п'ятого класу, що повинні були розраховувати свої видатки на суму у 230 руб. на рік [5, с.317]. Під час ліквідації парафій кошти, які виділялися на їх утримання, розділялися між іншими парафіями, а при створенні нових відбувався перехід існуючих парафій у нижчі класи, зі зменшенням кількості грошей на їх утримання.

Яким чином на Поділлі відбувся розподіл римо-католицьких парафій на класи, зафіксовано у «Візитному описі костелів 1844 року» [1]. Розглянемо його у одному із регіонів Подільської губернії – Проскурівському повіті, де мешкало найбільше число католицького населення губернії. Крім того, враховуючи інформативну цінність візитації як джерела, що поки широко не введено у науковий обіг, подамо зазначені у документі відомості з історії будівництва храмів, кількість парафіян, імена священнослужителів.

Отже, згідно візитації у Проскурівському повіті нараховувалось 12 римо-католицьких парафій, які були об'єднані у деканат. Станом на 1844 р. у Проскурівському римо-католицькому деканаті Подільської дієцезії діяло 12 парафіяльних храмів, а також нараховувалось 7 філіяльних каплиць, з яких 6 було на цвинтарях. Всього віруючих католиків – 42935 осіб (без даних Сказинецької парафії), духовні потреби яких обслуговували 20 священників та 34 служника. При костелах існувало 3 шпиталі для жебраків, у яких утримувалося 28 осіб.

За поділом 1844 р. жодна з парафій не отримала I та II класу, а лише III, IV та V. Зокрема, до III класу було віднесено три храми:

Миколаїв, містечко: парафіяльний Св. Миколая. Перший костел у Миколаєві був споруджений із дерева у 1717 р. на тому місці, де нині православно церква, теперішній побудований із цегли у 1770 р. коштом князя Августина Чарторийського, освячений у 1777 р. кам'янецьким біскупом Адамом Красинським. Парафіян 1734, ксендз Іоанн Садовський (з 1832 р.), вікарій Йосип Заблодовський (з 1839 р.) та 3 служника [1, арк. 145].

Проскурів, повітове місто: парафіяльний Св. Анни, мурований. Перший костел був споруджений із дерева – коли та ким, не відомо, у 1801 р. розібраний, а на його місці у 1808 р. розпочато будівництво на кошти парафіян та поміщика Журавського нинішнього кам'яного, завершено у 1821 р. Парафіян 6272, ксендз Іоанн Левицький (з 1831 р.), вікарний Петро Пиневич (з 1837 р.) та 2 служника. При костелі шпиталь для жебраків, яких 9 душ [1, арк. 163].

Фельштин, містечко: парафіяльний Св. Войцеха. Спочатку споруджений у 1596 р. із дерева, у 1763 р. коштом Маріани із Калинівських Грабіанчиной побудований із каменя та цегли. Парафіян 7704, ксендз Вікентій Вайткевич (з 1835 р.), 2 вікарних – Людовик Ангермаер і Антоній Захаржевський та 2 служника. При костелі шпиталь для жебраків, яких 7 душ [1, арк. 123].

До IV класу віднесено шість храмів:

Завалійки, село: парафіяльний Проведення Божого, мурований, споруд-

джений у 1815 р. коштом поміщика Гаспра Братковського. Парафіян 2500, ксендз Аполлінарій Осмелевич (з 1841 р.) та 2 служника [1, арк. 192].

Сатанів, містечко: парафіяльний Св. Трійці. Спочатку споруджений із дерева, ким і коли – не відомо, є лише відомості, що існував у 1646 р. У 1840 р. перебудований у камені. Парафіян 5373, ксендз Мартин Лещинський (з 1835 р.), вікарний Войцех Піонтковський та 3 служника. При костелі шпиталь для жебраків, яких 12 душ [1, арк. 179].

Тарноруда, містечко: парафіяльний Божої Матері, мурований, споруджений у 1643 р. тодішніми вотчинниками містечка Сенявськими. Згодом, князем Августом Чарторийським та його дружиною Софією із Сенявських, прибудовані різниця та дві каплиці. Парафіян 3033, ксендз Йосип Маковський (з 1834 р.), 2 вікарних Іоанн Щенцький і Іоанн Подольський та 8 служників [1, арк. 185].

Чорний Острів, містечко: парафіяльний Успіня Пресвятої Богородиці. Коли та кім був побудований перший костел у Чорному Острові – не відомо, є лише відомості, що він існував до 1556 р., тобто ймовірно був споруджений за часів королювання Сигізмунда Августа, але від турків та козаків зруйнований та спалений, після чого відновлений у дереві князями Корибутами Вишневецькими. Спорудження теперішнього мурованого костелу почав місцевий поміщик, пінський староста Михайло Пшездецький, завершив граф Костянтин Михайла син Пшездецький та у 1826 р. храм консекрований єпископом Мацкевичем. Парафіян 4517, ксендз Францишек Желеховський (з 1835 р.), вікарний Францишек Вержбицький та 2 служника [1, арк. 115].

Шарівка, містечко: після того, як у 1832 р. Домініканський парафіяльний костел був переданий у відання православної церкви, функції парафіяльного храму виконує каплиця, що розміщена у тимчасовому приміщенні між спорудами поміщицької економії. Каплиця мурована, дах солом'яний. Парафіян 3228, ксендз Северин Боровський (з 1832 р.) та 2 служника [1, арк. 174].

Ярмолинці, містечко: після закриття костелу Бернардинського монастиря та перетворення його на православну церкву, функції парафіяльного храму до завершення початого будівництва костелу виконує мурована каплиця Св. Петра і Павла на цвинтарі. Парафіян 3151, ксендз Карл Ярко-вський (з 1841 р.) та 3 служника [1, арк. 129].

До *V класу* віднесено три храми:

Куманів, село: парафіяльний Преображення Господнього, мурований, споруджений у 1745 р. Франциском Стадницьким на місці дерев'яного, який існував ще до заняття Куманова турками. Парафіян 2757, ксендз Домінік Козельський (з 1837 р.) та 3 служника [1, арк. 134].

Михайлівці, село: парафіяльний Непорочного зачаття Пресвятої Діви, споруджений у 1720 р. із дерева колишніми власниками села Йосипом та Єлизаветою Вржещами, нині готується перебудова у цеглі. Парафіян 2666,

ксендз Єремїє Язвинський (з 1834 р.) та 2 служника [1, арк. 138].

Сказинці, село: парафіяльний Воздвиження чесного Хреста. Спочатку споруджений із дерева у 1766 р. Францом Марковським, у 1803 р. коштом того самого Франца Марковського побудований у камені. Кількість парафіян не вказана, ксендз Антоній Адольський (з 1819 р.) та 2 служника [1, арк. 168].

Крім парафіяльних храмів, у візитації зазначені *філіальні каплиці*:

Завалійки, село: каплиця Завалійської парафії, на цвинтарі за селом, мурована [1, арк. 195].

Колибаївка, село: каплиця Михалковецької парафії, дерев'яна, споруджена у 1793 р. поміщицею Катериною із Дульських Жоровською [1, арк. 140].

Михалківці, село: каплиця Михалковецької парафії, на цвинтарі, дерев'яна [1, арк. 139].

Проскурів, повітове місто: каплиця Проскурівської парафії, на цвинтарі за містом, мурована [1, арк. 165].

Сатанів, містечко: каплиця Сатанівської парафії, на цвинтарі за містечком, дерев'яна [1, арк. 180].

Тарноруда, містечко: каплиця Тарнорудської парафії, на цвинтарі, мурована, споруджена у 1835 р. коштом поміщика Івановського [1, арк. 188].

Фельштин, містечко: каплиця Фельштинської парафії, на цвинтарі за містечком, дерев'яна [1, арк. 125].

Отже, візитація 1844 року містить значний масив інформації щодо парафіяльних храмів Проскурівського римо-католицького деканату станом на згаданий рік, а також чимало цінних історичних фактів.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр.22, арк.115–192.
2. Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти // Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Е.О. Зваричук; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. – укр.
3. Зваричук Е.О. Становище Римо-Католицької церкви на Поділлі в першій половині XIX ст. / Е.О. Зваричук // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки.: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.) Інститут історії України НАН України та ін. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.155–157.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание второе. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – № 17403.
5. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб., 1853. – Т. XVIII. – Отделение второе. – Штаты и таблицы. – с.317.
6. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец Подольский, 1872. – 528 с.

МАЛЬОВАНКА – ЛІСОВИЙ ХУТІР

Мальованка на перший погляд самий звичайний хутір, яких було дуже багато розкидано по Волині. В історії таких хуторів немає нічого визначного. Проте саме такі хутори стали колискою справжніх народних традицій, зразком міжетнічних стосунків. Спільне проживання на території Мальованки представників різних народів сприяло тому, що тут на основі української, польської та німецької мов формувалася специфічний мовний діалект, культура, та створювалися міжетнічні шлюбні пари. Доля таких хуторів під час буває короткою, трагічною, та дуже промовистою.

Перша писемна згадка про хутір датується 1847 р. за ствердженням старожилів після збудови перших хат переселенців з Польщі. Та згідно метричних книг Іоанно-Богословської церкви села Хролина, Заславського повіту, Волинської губернії та римо-католицьких костьолів Полонного. Ще одна згадка про Мальованку написана в газеті “Спархіальніе ведомості” за № 14 від 14.05. 1890 р.: “Мальованка чи Малованка – хутір Заславського повіту, Хролинської волості, 25 будинків – 150 жителів”. Поруч за 5 кілометрів, а через ліс 1 кілометр розташовувалось село Нучпали: дворів 104, прихожан 831 чоловік [1, с 4].

Ще одна згадка датується спогадами В. Цехонського учасника польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні, який очолив загін піхоти, що повинен був у лісі неподалік хутора Мальованка з’єднатися з 700 повстанцями та направитися в с. Колодяжне. В хуторі Мальованка повстанці віддихнули та набрали провізії на дорогу [2, с. 45].

З роками мешканців у хуторі прибавилося. Лісова місцевість хутора Мальованка почала заселятися швидкими темпами. Зручне розташування хутора мало велике значення для його розвитку. Центр волості розташовувався в селі Хролин поруч за якихось 17 верст, тут же – залізнична станція, волосний центр дозволяв бути близькими до посадових осіб (урядники, волосний писар, волосний старшина, лісники, вчителі народного училища, дільничний фельдшер) та до епіцентру життя. Селяни (поляки, німці, чехи, та кілька єврейських родин) починають активно скуповувати ліс, землю та облаштовувати свої помешкання, будувати хліви, клуні, льохи. Суспільне становище мешканців хутора незалежно від національності ділилося на бідняків, середняків та багатих або заможних. Бідняків було мало, в основному – середняки. Мальованський середняк – це запезпечена родина, що мала більше 15 десятин землі, дерев’яну хату на 4-5 кімнат покриту черепицею, клуню, хлів на 7-8 корів, конюшню на 12 коней. В

господарстві було 30-35 овець, велика кількість кролів, що вирощувались у спеціально виритих для цього ямах. Кожен середняк мав хист до якогось ремесла. Серед них зустрічалися ковалі, бондарі, теслі, гончари, пасічники. Біля кожного будинку була майстерня. Вечорами місцеві майстри робили вироби, щоб на ранок навантажити вози та рухатись на Хролин, Новичі, Жолудки, Каленичі, Гриців, Староконстантинів, Шепетівку, Полонне, Судилків. Де це все продавалось, обмінювалось на жито, пшеницю, буряки, сіль тощо. Землі ділили приблизно на три частини: орна земля, пасовища з сінокосом та ліс. Найбільше було лісових угідь. За лісом доглядали розумно, по - господарські. Серед мешканців Мальованки було і кілька заможних родин. Наприклад, Нікітов Петро Тимофійович був урядником Хролинської волості і проживав з родиною на місці, яке називають "старим лісництвом". Його землеволодіння становило 400 десятин землі (350 лісу і 50 орної землі), в центрі садиби стояв великий будинок із 10 великих кімнат. Одна із кімнат займала кабінет урядника, де проводився прийом відвідувачів. Згідно посади уряднику підпорядковувалися сільські старости, соцькі та десяцькі Хролинської волості. До обов'язків його відносились охорона громадського порядку, суспільної безпеки, дотримання законності, збирання податків у вигляді грошових сум та зборів недоїмок. Потужним поштовхом для розвитку Мальованки стали події після Столипінської аграрної реформи. Селянські банки надавали селянам позики для купівлі землі та влаштування хуторського господарства. Мешканці Мальованки, а також ті, хто бажав купити землю із сусідніх сіл, активно користувалися цим. Тому родини Козловських та Лісецьких, маючи значні земельні ділянки, використовували їх для промислового виробництва цегли. Побудували декілька цегельних заводів. Основу сировини для заводів становила глина, що видобувалася неподалік хутора. Мешканець Мальованки на прізвище Сірук побудував на своїй землі завод по виробництву черепиці, а Тудорович – невеликий цукровий завод. Для забезпечення виробничого процесу в Мальованку наймалися на роботу селяни з навколишніх сіл, та механіки і технічна інтелегенція. Купували нові ділянки землі в основному це був ліс. Мешканці хутора не завжди прагнули на ній щось збудувати. Вони використовувалися лише як лісові угіддя та сінокоси. Найважчою роботою в господарстві була робота в лісі: обкопування канавами земельних ділянок, висипка доріг, водовідведення, осушення боліт, вирубка лісу, насадження саженців, корчування пеньків. Для цього широко використовувалася праця малоземельних найманих селян із сіл Нічпали, Новичі, Жолудки, Велика Медведівка, Червоне, Хролин. За свою роботу вони отримували деревину, яку використовували як дрова і будівельний матеріал. Частина місцевих чоловіків та хлопців виїхали на заробітки до Америки [3, с. 145-147].

Діти у хуторі Мальованка змалку прилучалися до роботи по господарству. Вони пасли гусей, годували поросят, кролів, сушили сіно, допомагали прибирати його на горище, збирали в лісі ягоди та гриби, працювали на городі. Старші (13-14 років) пасли череду. Робочий день розпочинався для всієї родини ще задовго до сходу сонця і завершувався пізно ввечері.

Історичні штрихи хутора тісно переплелися з віхами історії України. У 1914-1915 рр. хутір перебував у прифронтовій зоні. Це дало можливість мобілізації чоловіків з власними кінями на гужеві перевезення та мобілізацію 50 % чоловіків. Починаючи з восени 1917 р. в країні змінилося декілька влад, які принесли багато лиха і тривоги мешканцям хутора Мальованка. В лютому 1918 р. німецькі війська ввійшли у Хролинську волость. Першим указом нового Волинського губернського комісара УНР стало розпорядження про вибори в кожному хуторі та селі спеціальних квартир'єрів і фуражирів, які мали забезпечувати потреби союзної армії, що швидко перетворилася на окупаційну. За невиконання розпорядження відповідно до законів військового часу, погрожували стратою без суду. Спеціальні реквізиційні частини забирали в селян худобу, птицю, яйця, м'ясо інші продукти. Після травня місяця почали відбуватися набіги німецьких солдат, часто без командирів, які грабували населення хутора, забираючи цінні речі, одяг, продукти, гвалтували жінок, та вивозили награбоване до Німеччини. Щоб зупинити грабїж населення на території Хролинської волості в лісах починає діяти партизанська група полковника УНР Голуба і отамана Павлюка. Мешканці хутора приймають активну участь у бойових діях патризанської групи. Під час визвольних змагань українського народу в квітні – травні 1919 р. почалися жорстокі бої між українськими військами та частинами Червоної армії за володіння стратегічним об'єктом залізничною станцією Хролин. Хутір потрапляє у вирій подій, та опиняється на території, якою оволоділа Червона армія. Мешканці Мальованки постійно потерпали від експропріацій як продуктів харчування, так і домашніх тварин. Грабїж селян окремими видами військових частин Червоної армії, ревкомів та інших владних і озброєних структур узаконюється наказом радянського губернського продовольчого комісара Волині. Даний наказ дозволяє безкоштовно конфіскувати продукти в селян для забезпечення частин Червоної армії. В серпні – вересні 1919 р. Мальованка опинилася під польською армією. Мешканці хутора радо зустріли поляків та скоро пожалкували: польська влада ввела чисельні податки і повинності. Селяни вносили плату за користування польовими наділами, сіножатями, пасовищами, шляхами, мостами, за дозвіл утримувати худобу та птицю. Особливо важкою була гужова повинність. При цьому солдати польської армії займалися грабунками. Вже на початок листопада 1920 р. в Мальованці встановлено радянську владу [4, арк. 2-4].

У 1920р. після припинення бойових дій на більшовицько-українській війні налагоджується мирне життя. Мальованські селяни вздохнули з полешенням, вони зможуть спокійно працювати на своїй землі. Та не знали вони, що закінчується ера вільного розвитку і невблаганно насувалася ера комуністичного правління. Ера руйнування старих традицій, ера створення “нової людини”, голода, холода, колективізації, далекі землі і більше вони ніколи не зберуться на толоку і не заспівають рідних пісень. Смуток, відчай, голод поселиться в кожній хаті. В хуторі утворюється сільська рада та комітет незможних селян. Обрали голову сільської ради хутора та 12 виконавців. Були складені списки з кожного двору хутора запасів продовольства. Майже щодня приїздив уповноважений з кількома озброєними червоноармійцями для стягування податку Під час голодомору 1920-1923 рр. податок стягували з куркулів, заможних селян “нетрудових” “експлуататорських елементів”. Крім того радянська влада стягувала податки та недоїмки попередніх років. В серпні 1921 р. починається силове вилучання продуктів. Худобу, зерно селяни ховали у власному лісі та по черзі, подекуди й постійно жили там. Активно діяв комнезам, який став опорою радянської влади на селі. Саме він допомагав вилучати продовольство у населення, проводив збір коштів і продовольство на допомогу голодуючим Росії. Новоявлені представники влади вели боротьбу з торгівлею хлібом, доносили владі про все, що відбувалося на хуторі, про настрій населення, про можливі місця переховування тварин та продовольства тощо. Важкі умови більшовицької продрозверстки та введення трудової повинності змусили селян взятися за зброю для боротьби з більшовиками. 1921 р. на полі між Мальованкою та Хролином, через зраду, чекісти ДПУ влаштували засідку і розстріляли 50 мальованських месників, які намагалися пройти зі зброєю в руках до станції Хролин, щоб повернути реквізоване на хуторі зерно [5, арк 17-22].

1924 р. приніс невелике пом'якшення, більшовицькою владою було взято курс на нову економічну політику. Це дало можливість мешканцям Мальованки займатися торгівлею. З ініціативи сільської ради збудовано гончарню, два цехи на Сіруковому, де виробляли черепицю із місцевої глини та цементу, який привозили із станції Хролин. Поновлено роботу цегельних заводів, майстерен з обробки деревини. Було затверджено нові принципи земельних відносин та форм землекористування. Землю можна продавати, обмінювати, купувати. Послаблення дало можливість розвитку хутора. Збільшується виробництво сільськогосподарської продукції. У 1924 році завершено будівництво першої Мальованської початкової школи. До цього діти щодня ходили або їздили в семикласне Хролинське народне училище. Навчання в школі проводилось переважно польською мовою. Після закінчення Мальованської школи діти продовжували навчання

в українських школах сусідніх сіл Нучпали, Новичи. 1925 р. приносить нові несподіванки, вводиться в дію нове положення про порядок проведення виборів до рад. Згідно цих правил у виборах не змогли взяти участь служителі культу, торгівці, частина заможних селян, позбавлених владою голосу, як “нетрудові елементи”. Місцева влада робила все необхідне, щоб розколоти єдність поляків, протиставляла класові гасла національним, намагалась настроїти бідних селян проти заможних. Але незважаючи на це, перші вибори до рад свідчили про те, що серед поляків не було яскраво вираженої класової диференціації, як, наприклад, в українських селах. Заможні селяни підтримували бідніших реманентом, давали під час сільськогосподарських робіт худобу тощо. В виборах в раду обрали в хуторі різні верстви населення. До 1928 р. переважна більшість польського населення хутора, за даними агентів ОДПУ, не бажала повалення радянської влади, підтримувала національну політику СРСР. Незважаючи на те, що на заможних селян накладаються великі грошові та майнові податки [б, арк. 2].

Ситуація змінилася у 1929 р., коли розпочалась насильницька колективізація та політика “ліквідації куркулів як класу”. У Мальованці проводять загальні збори. На порядку денному стоїть питання створення колгоспу, за який проголосувало 6 чоловік. Поляки неохоче вступали до колгоспу і рівень колективізації серед них був меншим, ніж серед українців та євреїв. Масова кампанія по об’єднанню індивідуальних земельних господарств у колгоспи призвела до того, що польське населення поставилося до цього заходу досить критично, не бажаючи одразу ж стати членами колективних об’єднань. Однак органи влади наполегливо проводили організаційні заходи щодо вступу селян у колгоспи. Сформулювали чотори основні завдання в роботі за польськими селянами: колективізувати майно польських куркулів та висилити їх на північ Росії в Архангельську область та Карелію; збільшити чисельність польських сільськогосподарських колективів; переходити до утворення товариств по спільній обробці землі; донести постанову пленумів ЦК ВКП(б) про колективізацію до кожного села-хутора. 1 січня 1930 р. в Мальованці було організовано молочну та деревообробну артіль, та 2 колгоспні бригади. Ще більше ускладнилось становище селян в Мальованці після постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. В селах і хуторах Шепетівської округи селян почали зганяти в колгоспи під загрозою репресій, використовували адміністративні заходи (залякування, арешти, обшуки дворів із стріляниною, позбавлення тих, хто не вступає в колгоспи, можливість купувати крам у крамниці та інше). Але ні відкриття магазину, та репресії не змогли до кінця перетягти на бік колгоспів одноосібників. До таких селян застосовували примусові

заходи, накладання подвійного, потрійного податку. Окремих представників одноосібників, які мали авторитет серед селян і могли впливати на думку, виселяли за межі хутора на термін від 3 до 5 років на відстань не менше, як 100 кілометрів, як контрреволюційний елемент. Зимою 1930 року після постанови Шепетівського окружкому КП(б) з хутора було виселено, а майно націоналізовано 50 родин заможних селян-куркулів. Частині сімей вдалося виїхати вночі самостійно і втекти до Шепетівки, в Бердичів, Київ. Найважче було тим, хто потрапив на північ Росії, їм було дозволено взяти теплий одяг, інструменти, трохи хліба. В хатах куркулів організовується магазин (кооперація), хата – читальня, а решта хатів передається для житла новій владі на хуторі [7, арк. 6].

У 1932 р. польські селяни Шепетівщини в основному були залучені до колгоспів, допоміг цьому голод. Зимою 1932 року “совєтські” пошукові загони спільно з місцевим комсомольським активом обшукують одноосібників-середняків і вилучають продукти харчування, одяг, посуд, домашніх тварин, знаряддя праці. Забирали все, що можна було забрати. Великі родини стають неспроможними прогодувати власних дітей. Трохи легше жилося під час голодомору тим, хто вже працював в колгоспі. Їм дозволялось тримати корову, ходити в ліс, збирати гриби та ягоди. Вводилась система виробітку на один трудовдень. На трудовні в кінці року видавали зерно. В руки получали найбільш 20 кг зерна. В складі колгоспної бригади працювала кухня, яка обслуговувала тих, які виходили на роботу, зокрема отримували тарілку супу і кілька грамів хліба. В хуторі почався страшний голод. Були і випадки ганібалізму – на деякий час запанувала тиша: не чути півнів, ні собак, ніде не почуєш людського голосу. Невеликий хутір Мальованка вимер на 1/3 з голоду. Таке відношення до людей спонукало мешканців до масового невдоволення радянською владою. Тому весною 1932 р. селяни повстали. Почали вимагати “Геть колективізацію”, “Геть радянську владу”. З ферм кожен забрав своє майно та реманент. С хутора повиганяли комуністів та активістів. Три дні в хуторі не було радянської влади, через три дні до хутора прибув каральний загін з міліції та органів ОДПУ. Весь Шепетівський округ охоплений волинками був розбитий на 5 оперативних секторів, у центрі – Шепетівки зосереджувались органи ОДПУ для проведення операцій по вилученню осіб, які брали участь у побитті партійно-господарського активу, розтаскуванні колгоспного майна, ініціаторами волинок. Повстання було придушено. Допитавши велику кількість мешканців, встановили активістів бунту і заарештували 50 чоловік, з яких 35 жінок. Худобу та реманент повернули до колгоспу. Невдоволення в хуторі продовжувалися, селяне вирішили зі зброєю в руках звільнити своїх активістів. Дізнавшись про настрої в хуторі, та щоб зняти напругу, активістів відпустили, залишивши 5 найактивніших, яких засу-

дили до розстрілу та 10 років таборів. Голод призвів до того, що навесні 1932 р. значно збільшилась кількість “бажаючих” вступити до колгоспу. За зиму 1932 р. на хуторах селяни ослабли так, що на спеціальному засіданні правління колгоспу було прийнято рішення підгодувати селян-колгоспників. Небезпека полягала в тому, що на весну могла скластися ситуація, коли люди не в змозі вийти на посівну, це призвело би до репресій проти керівництва хутора. Весною 1933 р. польові роботи виконувалися вручну, оскільки через погану заготівлю кормів більшість худоби в колгоспі загинула. Лопатами копали поля, носили ряднами на плечах з колгоспу гній до полів аж за 2-3 км, сіяли вручну жито, жали серпами, косили косами з грабками, молотили пшеницю і жито ціпами на току, старим дідівським способом [8, арк. 12-14].

1934 рік приніс нові біди. 20 грудня 1934 р. згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б)У починають складати списки осіб, які підлягають депортації, як антирадянські елементи. До них відносяться неблагодійні колгоспники та одноосібники, які невдоволені політикою партії. Польські сільські ради ліквідовувалися та реорганізовувалися в українські. В школах навчання проводилося українською мовою. З хутора в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську область було переселено 300 родин, а в Мальованку приїздили перші переселенці із Чернігівщини, Харківщини. Їх поселяли в хатах переселених, репресованих мешканців. Для підсилення дій місцевого партактиву прислали на посаду головного лісничого з Курської області комуніста-двадцятип’ятидесятника разом з родиною. Остаточного удару по польському населенню було завдано постановою № 776-130 цт про переселення поляків з Української РСР в Казахстан. У 800 кілометровій прикордонній зоні на території споруджуваних укріпрайонів, полігонів, передбачалося провести роботу по відселенню громадян польської національності. У першу групу потрапило 100 сімей. Їх вивозили у Алма-Атинську, Талдикурганську, Карагандинську, Північно-Казахстанську області. У другу групу потрапило 230 сімей. Людей вивозили із хутора, як правило в ночі, давали їм кілька годин на збір. Дозволялось брати з собою особисті речі і дрібне кухонне приладдя. Грузили у вагони-товарняки і під конвоем відправляли у Казахстан. Це робилось у вересні-жовтні, а в цей час у Казахстані уже холодно. Польські сім’ї вивозили у голі безлюдні степи, де вони нашвидку копали землянки і змушені були жити у голоді та холоді. Переселенці перебували на обліку у спецкомендатурі і зобов’язані були кожного місяця у визначений час реєструватися [9, арк. 16].

У 1936-37 рр. із розібраних хат, хлівів репресованих мешканців комуністичні активісти поблизу сільської ради розпочинали будівництво нових господарських будівель колгоспу. Побудовано корівники, вівчарню, птахоферму, стельмашню, кузню, комору, магазин, дитячий садок, дизельну

електростанцію. Крім економічних зворушень, мешканці Мальованки потерпіли від репресій 1937-38 рр. за наказом № 00485 наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова від 11.08. 1937 р. “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, показницьку та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР” – члени “ПОВ” репресовано було 200 мешканців хутора. На ворогів народу влаштовували цілі полювання за участю представників НКВС з Хролин, декому вдавалося тривалий час, за підтримки членів родини, переховуватись у лісі. В 1938 р. в рамках нової адміністративно-територіальної реформи було прийнято рішення про ліквідацію на території Кам’янець-Подільської області хуторів. Керуючись документами, весною 1939 р. сільський голова видав розпорядження про те, щоб перенести хутори в одне місце і створити село. Зранку до хутора, який підлягав переселенню, приїздив голова сільської ради, будівельна бригада хату розбирала переносила до нового місця, біля хати виділяли земельну ділянку 50 соток. Село складалося з 6 вулиць. На грудень 1939 р. було обрано нового голову з переселенців з Чернігова та новий склад сільської ради. В селі нараховувалося 300 дворів, які мали 2000 мешканців, з яких нащадків польських родин, які були засновниками мальованських хуторів, залишилось 1/3.

Крім роботи в колгоспі, в селі Мальованка ще на початку 1930-х рр. почалось видобування торфу. Торфодобувне підприємство було державним, що приваблювало сільську молодь можливістю заробити та вирватися з села. Маштаби робіт були великими. Під час німецької окупації добування торфу не зупинялося, в селі був староста, який контролював процес добування. Працювала на підприємстві молодь з сусідніх сіл, яку не відправили до Німеччини. З початком Великої Вітчизняної війни мешканці села вступили до лав Червоної армії, прийняли участь в боях, були нагороджені орденами та медалями, 400 односельчан так і не повернулося в рідне село. Приймали участь селяни і в партизанському загоні, носили їжу, пекли хліб на торфогосподарстві, збирали агентурні свідчення, знешкоджували обладнання на господарстві. Після завершення бойових дій на території села видобування торфу продовжилось, що дало можливість в подальшому розвиватися селу. Прибавилась кількість дітей шкільного віку. Після завершення навчання в трирічній Мальованській початковій школі, діти переходили до Новицької середньої школи. Працював на підприємстві і гуртожиток, їдальня, клуб з кінобудкою. У 1972 р. у зв’язку із малими торф’яними запасами та неефективністю використання для цього техніки, промислове видобування торфу припинилось повністю. Техніку, будинки було розібрано та перевезено до Славутського району. Робітники з місцевих мешканців перейшли поступово на роботу у місцеве Мальованське лісництво, дехто – в Шепетівку, а решта на заробітки в інші краї.

Село почало занепадати, було приєднано до Новицької сільської ради. За результатами перепису населення у 2006 р. в селі проживало 107 чоловік: 48 пенсіонерів, 45 осіб віком від 18 до 45 років та 14 дітей шкільного віку [10, арк. 10, 15].

Найбільшою окрасою хутора-села була унікальна природа. Ще в 1930 та 1949, 1979-1980 рр. працювали науковці, лаборанти з Національної Академії наук України, які стверджують, що в Мальованці зберігся унікальний тваринний та рослинний світ. Тому в 1999 р. було прийнято рішення про створення на Шепетівщині ландшафтного регіонального парку “Мальованка”. Головна частна земель, а саме 80% території парку – це колишні приватні землеволодіння, які належали мешканцям мальованських хуторів до 1934 р. [11, с. 14].

Отже, процес, який відбувався з 1847 р. до 1939 р., проходив з глибокими соціально-політичними перетвореннями життя мальованської громади. За цей час населення зазнавало утисків з боку: поляків, більшовиків. Зміни, які відбувалися за цей період, наклали відтиск на формування світоглядного бачення мешканців Мальованки, зокрема від праці на власному домогосподарстві до трударів колгоспів та міст, які вже працювали на будівництво радянського способу життя. В той же час частину населення Мальованки було репресовано. Тяжкі лихоліття початку ХХ ст. наклали важкий відбиток на пам'ять наступного покоління.

Джерела та література

1. “Епархіальніе ведомості” за № 14 від 14.05. 1890 року.
2. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г.И. Марахов – К., 1967. – 235 с.
3. Теодорович М.И. Волинь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии / М.И. Теодорович – Почаев, 1888-1913. – Т.1-5
4. ДАХмО – Ф.П 458. – Оп 1. – Спр 180. – Арк 2-4.
5. ДАХмО – Ф.П 458. – Оп 1. – Спр 324. – Арк 17-22.
6. ДАХмО – Ф.П 458. – Оп 1. – Спр 325. – Арк 2.
7. ДАХмО – Ф.П 458. – Оп 1. – Спр 324. – Арк 6.
8. ДАХмО – Ф.П 458. – Оп 1. – Спр 326. – Арк 12-14.
9. ДАХмО – Ф.П 459. – Оп 1. – Спр 324. – Арк 16.
10. ДАХмО – Ф.Р 766. – Оп 1. – Спр 68. – Арк 10, 15.
11. Андрієнко Т.П., Прядко О.І. Мальованка чарівний край. / Т.П. Андрієнко., О.І. Прядко – ШМД – 1998. – 235 с.

МИКОЛА КІНДРАТОВИЧ КОШЕЛЬНИК – СПОДВИЖНИК КРАЄЗНАВСТВА НА ДЕРАЖНЯНЩИНІ

У статті висвітлюється життєвий шлях вчителя історії, директора багатьох шкіл району, краєзнавця Миколи Кіндратовича Кошельника.

Директор школи, завуч, виконуючий обов'язки редактора районної газети «Прапор ленінізму»... Всіх посад, які займав Микола Кіндратович Кошельник протягом життя, не злічити. Як колишній військовий, до будь-якої роботи ставився відповідально, був вимогливий до себе та колег. Завдяки своїй працелюбності він пройшов шлях від простого вчителя до керівника школи, був справжнім педагогом, майстром своєї справи. Але найбільшим його покликанням було краєзнавство: творчі доробки Миколи Кіндратовича і тепер не втрачають актуальності для дослідників, науковців, всіх, хто проявляє інтерес до минувшини Деражнянського краю.

Народився Миколи Кіндратович Кошельник 14 листопада 1918 року в с. Масівцях Летичівського повіту [2, акр.2]. Батько, Кіндрат Григорович, відносився до середняків, мав кілька десятин землі, займався землеробством. У роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) перебував на службі царської армії. Повернувшись додому, захворів на тиф і у 1919 році помер. Тоді Миколі виповнилось лише шість місяців [5].

Та невдачі й далі переслідували його сім'ю. На початку 1920 року село зайняли польські загони, розпочались обвальні обшуки та арешти масівчан, котрі проявляли симпатію до денікінського режиму. Шукаючи білогвардійських прибічників, польські солдати завітали й на обійстя Кошельників. Перевернули все на горищі, у хліві, а коли нікого не знайшли – підпалили хату й жорстоко побили господаря. Рятуючись, Надія Василівна знайшла притулок для себе та сина у сусідів та родичів, а згодом вони повернулись у згорілу хату. У 20-х мати вийшла заміж за колгоспника Івана Миколайовича Садовського та переїхали жити у Богданівці. А те жорстоке побиття Надія Василівна запам'ятала на все життя, адже наслідки його були фатальними: як пізніше з'ясувалося, вона вже не могла мати дітей [5].

Після закінчення Деражнянської середньої школи у 1936 році Ми-

кола Кіндратович працює учителем у Васильківській, а у 1938 році – у Красносілецькій початкових школах. У цей же час навчається у Вінницькій медшколі, яку закінчує у 1938 році. З 1939 року працює вчителем історії та географії Мало-Клітенської середньої школи й навчається на педагогічних курсах вчителів 5-7 класів у м. Проскурові [2, арк. 2].

З початком Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) Микола Кіндратович, як і більшість його ровесників, поповнює ряди радянської армії. У 1941 році він закінчує Проскурівське стрілково-кулеметне училище й отримує звання лейтенанта. Далі командує кулеметним взводом 118-го полку 56 стрілецької дивізії 7-го Карельського фронту [2, арк. 2]. На війні у Карелії відморозив пальці лівої ноги і був направлений у госпіталь №315 м. Молотова (Уральський військовий округ). У цьому невеличкому військовому містечку познайомився зі своєю дружиною, Оленою Іванівною Плахутіною, яка працювала медсестрою у госпіталі [3, с. 295].

«Ми з мамою жили самі, – згадує Світлана Іванівна, прийомна дочка Миколи Кіндратовича, – оскільки мій батько, Іван Іванович Плахутін, загинув на фронті. Я тоді була дитиною і до кінця не усвідомлювала величини усієї трагедії, все чекала, вірила, що мій батько повернеться з війни. Одного разу, коли я збирала квіти біля штабу до мене підійшов Микола Кіндратович і я запитала: «Ви не мій тато? У мого тата теж був ремінь через плече. Пішли я Вас познайомлю із моєю мамою». Так ми стали жити разом, однією сім'єю» [5].

Після одужання Микола Кіндратович перебуває в тилу, займає високі військові посади. Повернувшись на малу батьківщину, у Богданівці, у 1947 році Микола Кіндратович повертається до педагогічної діяльності: працює спочатку вчителем молодших класів у рідному селі, згодом – директором та завучем шкіл району. Заочно навчається у Кам'янець-Подільському педінституті на історичному факультеті [3, с. 295].

Працює штатним пропагандистом райкому КП(б)У, а з 1953 року його призначають завідуючим відділу пропаганди та агітації Деражнянського райкому КПУ. Наприкінці 50-х-на початку 60-х – директор Деражнянської та Вовковинецької середніх шкіл [1, с. 333].

Перебуваючи на посаді директора, а потім – завуча та вчителя історії Вовковинецької школи, Микола Кіндратович розпочинає активну науково-краєзнавчу діяльність. Він працює в архівах Кам'янець-Подільського, Вінниці, Хмельницького, очолює авторську групу із написання історії селища Вовковинець, до складу якої входять В.В.Павловський – кандидат філософських наук, Д.А.Янушкевич – завідуючий Вовковинецькою бібліотекою, краєзнавець М.П.Варижук, при школі створює гурток «юних ар-

хеологів», розробляє туристичні маршрути по історико-культурних місцях району [3, с. 295].

Кожної весни Микола Кіндратович разом з учнями школи проводив розвідки навколишньої місцевості. Під час археологічної експедиції в урочищі «Сатаново», що знаходиться на околиці Вовковинець, неподалік дороги на Бар, були виявлені рештки знарядь праці, фрагменти гончарного посуду. При обстеженні глинища, на глибині 80-90 см. Віднайдено культурний шар. У ньому збереглися залишки житла – підкопна піч з перепаленою землею, камінням та дерев'яним вугіллям, обвуглені дерев'яні деталі і два фрагменти гончарного посуду, які, на думку Миколи Кіндратовича, могли належати до періоду черняхівської культури II-IV ст. н.е. Після археологічної розвідки в урочищі «Сатаново», з неабиякою завзятістю учні почали приносити в школу різноманітні камінні знаряддя праці – шліфовані сокири, скребачки, відщепи, ножовидні пластинки. Була зібрана величезна колекція знарядь праці та предметів побуту [9].

Окрім прадавньої історії селища Вовковинець, М.К.Кошельник досліджує періоди польської колонізації, громадянської війни, довоєнного та післявоєнного часу. Про це свідчать такі його публікації як «На місці «Вовкової» балки», «Перші кроки», «Вовковинці. З історії рідного краю», «Чорний і кучманський шлях» та багато інших [3, с. 295].

Підсумком досліджень стало написання нарису «Історія Вовковинець», який у скороченому вигляді поміщений в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (1971 р.) [4, с. 232]. У роки незалежності його праця, незважаючи на трактовку подій, типову для істориків радянського часу, стала основою написання нарису про Вовковинці, який увійшов до книги «Місцеве самоврядування Хмельниччини: Деражнянський район» (2003 р.) [1, с. 301-346].

Пішов з життя М.К.Кошельник 6 квітня 1992 року. Ім'я цього великого педагога, краєзнавця, чесної, порядної людини й досі пам'ятають друзі, колеги, учні... [6]. Аби жила пам'ять про батька, Світлана Іванівна значну частину особистих речей Миколи Кіндратовича, серед яких рукопис «Історія Вовковинець», записник архівних справ, з якими працював автор, нагороди, фотографії, передала у музей Вовковинецької школи, на основі яких і створена невеличка музейна експозиція [7]. Але, як на мене, цього замало, хотілося б, щоб для людини, яка все своє життя присвятила дітям, школі, краєзнавству, був розроблений меморіальний куточок, на фасаді школи встановлена пам'ятна дошка, які б розповіли для теперішніх та прийдешніх поколінь про першого вовковинецького краєзнавця.

Джерела та література:

1. Горбатюк В.І. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768с.
2. Державний архів Хмельницької області у м. Хмельницькому. – Ф.Р.487. – Оп.12. – Спр.653. – 18 арк.
3. Деражнянський край крізь призму людських доль: довід. – біогр. вид. / уклад. В.К. Куцюк. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 460 с.
4. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Політвидав, 1971. – 689с.
5. Із спогадів Плахутіної О.І. / Фонд Деражнянської ЦРБ.
6. Кошельник М.К. / Фонд Вовковинецької селищної бібліотеки.
7. Красзнавець М.К. Кошельник / музейна кімната Вовковинецької ЗОШ І-ІІІ ст..
8. Кошельник М.К. Вовковинці. З історії рідного краю //Колгоспна правда. – 1964. – 6 лют.
9. Кошельник М.К. На місці «Вовкової балки» // Вісник Деражнянщини. – 1996. – 8 трав.

*Кузіна Б.С.
м.Хмельницький*

ІНТЕРВ'Ю ПІД ПЕКУЧИМ СОНЦЕМ КАМ'ЯНЦЯ СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ І.І.ВИНОКУРА

Доктор історичних наук, академік, професор Кам'янець-Подільського державного університету Іона Ізраїлевич Винокур широко відомий не тільки в Україні, але і в країнах Європи та Америки. Його особистість давно привертала мою увагу.

В часи нашої тісної співпраці, у 90-х роках, коли я, працюючи у новоствореному інституті, організовував науково-практичні конференції, часто звертався до нього. То за по-радою, то з проханням виступити і ніколи не чув відмови. Стосунки були, як мені видавалось, дружні. А на одній з наукових конференцій – я навіть попросив його бути керівником дослідження теми моєї дисертації. Відмова не засмутила мене. Подумалось, і справді мій майбутній фах історіографа і його спеціальність – археологія не завжди тотожні.

У той час я тісно співробітничав із редакцією газети «Шолом Алейхем» і хотів помістити у ній статтю про цю велику людину. Мав навіть необережність пообіцяти Людмилі Піскловій, яка була найактивнішою співробітницею газети – написати нарис про нього. Але мені, для повної уяви, крім фактів, почерпнутих з друкованих матеріалів, бракувало деталей біографії, штрихів індивідуальної характеристики для портрета.

Чим більше заглиблювався у його біографію, то, з одного боку, все більше питань виникало, а, з другого – виразніше проступала серйозність та відповідальність даної обіцянки, написати такий матеріал.

* * *

Час минав, я півроку не бачив Іону Ізраїлевича. Але тепер уже краще розумів велич цієї людини, і тому не раз подумки ляяв себе за необережну обіцянку.

Навіть підготувавшись до майбутньої зустрічі, склавши перелік запитань, усе ж довго був неспокійний, хвилювався, як все це має статись. Та й нагоди для зустрічі в ту пору довго не траплялось.

Влітку, вирушивши у чергову археологічну експедицію у с. Губин, академік застудився. Розпочалось тривале лікування. Потім його викликали у справах до інституту історії України Національної Академії Наук, в Київ.

А там – у нього була низка невідкладних справ.

Нарешті, перебуваючи у довготерміновому відрядженні у Кам'янці-Подільському, я вирішив просто покластиись га щасливий випадок.

І ось 21 серпня цього ж 2003 року, у сонячний полудень, під розпеченим небом Кам'янця, наша зустріч відбулась на місцевому ринку. Заскочивши сюди на хвильку, я зненацька побачив, як неспішно крокуючи торговими рядами, академік підшукував... картоплю. Такі ж справи цікавили і мене.

Підійшов, привітався. Разом «отоварились» і задоволені разом повертались додому.

Із перших же хвилин спілкування Іон Ізраїлевич відкинув усі мої попередні тріпотіння. Був веселий, дружелюбний. Того ранку мажорна обстановка південного ринку придала мені сміливості.

– Іон Ізраїлевич, я пообіцяв своєму редактору Ваше інтерв'ю, – промовив я, подумки вираховуючи чи годиться Люда Пісклова на роль редактора (подальше життя показало, що це саме так).

– Не знав, що Ви – журналіст. То – що?

– Чи не погодитесь Ви відповісти на кілька запитань?

– Де? Тут? На – базарі?

– Можемо йти до дому і трохи погомоніти, – попросив.

– Хм... – трохи погомоніти... А втім – добре, згода! Ось лише виберемося із натовпу. Йдемо по Грушевського.

* * *

– Отже, перше запитання: Ваш батько, якщо я не помиляюсь, був бляхарем. Не може бути, щоб він не хотів передати Вам своєї майстерності. Що Ви можете сказати про своє відношення до цього фаху? Про свого батька?

– Ви вгадали, батько і справді навчив мене усьому, що знав. І я ставлюся до його професії з великою повагою. Але річ у тім, що він був не простим бляхарем. По–перше, веселим. Його почуття гумору, як кажуть, вистачило б на чотирьох. А по–друге, він вважався у колі професіоналів високим майстром. Є в українській мові слово «характерник» – у смислі неперевершений у своїй справі. Ось таким був мій батько. Професіонали називали його професором свого фаху. Навчав він мене поступово, ніби й ненавмисне. Але, звичайно, коли вже і я прилучився до цієї справи, у вправності і у фасі йому поступався. (У той час наука захоплювала мене все більше і більше). І все ж, в роки раннього парубоцтва, у повоєнний період, коли, навчаючись в університеті, коли я приїздив до Житомира, на канікули, я одягав робу, брав інструменти і працював під його керів-

ництвом. Мама була проти, умовляла: «Хай би відпочила дитина». Так, батько був неблаганний: «Хай знає, як своїми руками гроші заробляти!»

Отож, слушно згадати, якщо вже ми заговорили про його майстерність. Я пригадую, що не було речі, яку би не втілювали у м'якому металі батькові вмілі руки.

– І лійки–ринви?

– Що там лійки, ринви, чайники, відра, покрівельні роботи! Це все йому за іграшки було. Серйозні люди замовляли прилади, від яких найкращі житомирські майстри навідріз відмовлялися, кажучи, що такі витівки зробити ніхто на світі, ні за які гроші, не візьметься. ...А він розмірковував, робив креслення і брався! За найскладніше! Запам'яталось, як одного разу викликали до головного інженера великого заводу. Треба було зробити хитромудре устаткування витяжної вентиляції.

Головний інженер розклав креслення на столі. Батько довго, скептично роздивлявся його.

– Що, – запитав Головний, – дуже складне для виконання?

– Ні, не в тому річ. Якщо зробити, як накреслено – система буде недієздатна. Не буде тяги. Ось тут і тут утворяться зустрічні потоки повітря.

– Добре, – сказав Головний, – принесіть свою схему приладу.

Тиждень возився із кресленнями батько. Але врешті–решт його система була схвалена і затверджена. І після виконання – діяла безвідмовно.

– Це я пригадав тільки один випадок. А скільки їх було на людській пам'яті?... – Не перелічити...

* * *

– Іон Ізраїлевич, дозвольте ще запитання?

– Запитуйте.

– Ви майже все життя прожили на Поділлі, а житомиряни все ж вважають Вас своїм земляком. Що б Ви могли розповісти про місто Житомир. Що пригадується з юнацьких, дитячих років?

– Житомир – також для мене велике і славне, а головне – рідне місто. Тут пройшли моє дитинство та юність. Наша сім'я мешкала тоді на вулиці Мішанській (тепер Лесі Українки), біля Сінного ринку. Тут батьки купили дім і жили там всі разом: тато, мама, я і брат, а також сестра із чоловіком. Це вже пізніше, коли померли батьки, я, одружившись, переїхав на Поділля.

* * *

– Розповідь захоплююча. Але все ж, професоре, мені потрібні факти про Ваше життя, Ваші враження, Ваші досягнення. Ось, наприклад таке запитання:

– Ви – професор, завідувач кафедри одного із найстаріших, в Україні історичного факультету Кам'янець–Подільського державного університету. Скажіть – хто із нині відомих доцентів, кандидатів, професорів, докто-

рів історичних наук цього університету навчався у Вас? Почнемо із ректора університету Олександра Завальнюка, завідувача кафедри Валерія Степанкова, професорів Лева Баженова, Миколу Петрова? Пригадайте.

– Що тут пригадувати! Усі!!!

– Як?! Всі?!

– Дуже просто: всі ті, кого ви назвали, й іще з десяток-другий доцентів, кандидатів, докторів наук. Всі вони колись були у мене, як тепер кажуть, класними студентами, про це приємно згадувати. Всі брали участь в археологічних експедиціях, студентських наукових семінарах, симпозіумах, конференціях.

– А у кого вчилися Ви? Хто допомагав Вам у науковому зростанні? Адже колись Ви працювали науковим співробітником Житомирського історичного музею і, водночас, викладали у педагогічному інституті. У той час у Вашому житті було чимало складних моментів?

– Із таких моментів склалось все моє життя. А от долати перепони мені допомогло те, що в житті мені дуже поталанило на зустріч і дружбу людей незвичайних, безмежно відданих історичній науці. Разом з тим – це були люди прості і сердечні. Із корифеїв – учасників Великої Вітчизняної війни це – доктори історичних наук: Л.А.Коваленко, В.Й.Довженок, М.Ю.Брайчевський, В.П.Петров. Віктор Платонович Петров, наприклад, був одночасно доктором філологічних та історичних наук. Він володів кількома мовами. І як володів! В роки Другої світової війни він багато пережив, працюючи розвідником в тилу у німців, в глибокому підпіллі.

– Іоне Ізраїлевичу, а чим Вам запам'ятались роки тієї страшної війни? Хоча б один–два епізоди.

– Так... Чим мені пам'ятні роки війни? – глибоко задумавшись, повторив він. – Ну що ж, кілька епізодів Вас напевно зацікавлять. – У червні 1941 року в містечку Ружин, Житомирської області (мені тоді було одинадцять років) я – тоді ще підліток, почув лемент і плач жінок, які бігли вулицями і голосили: «Ой, леле, війна! Людоньки! Війна!»

Невдовзі позбігались до батька і матері всі члени нашої великої родини. Думки розділились. Одні говорили, що треба негайно евакуюватись. Інші розмірковували: може ворога ще зупинять на кордоні, не треба панікувати. Але мати сказала твердо, а її голос був вирішальним: «Сьогодні і завтра збираймося і виїздимо! Негайно!»

Вона, як у воду дивилась. Ворог просувався дуже швидко. Вже невдовзі він був під Житомиром. Мені закарбувалось у пам'яті, як ми евакуювались залізницею, розмістившись на просторах, відкритих платформах із низенькими бортами. Майже щодня на нас налітали ворожі літаки.

– Як зараз пам'ятаю один авіаційний наліт на наш ешелон. Це було у ясний, літній, сонячний день. Потяг мчав по безмежних пшеничних по-

лях Подніпров'я. Ворожі винищувачі один за одним пролітали над нами, скидаючи бомби, поливаючи жінок, дітей, стариків свинцевим дощем. Їм було добре видно, що це їдуть беззбройні, беззахисні біженці, німічні люди. Звіряча личина фашизму уособлює для мене хижє обличчя пілота одного з «Месершмітів», що полював на нас. Він був без шолома. Щоб краще бачити пекельну картину вбивства зсунув на лоба льотні окуляри і, сповнений азарту, хижє посміхався. Це обличчя – втілення маски смерті для мене.

Потяг вів бувалий машиніст, він то пригальмовував, призупиняв ходу локомотиву, то стрімко посилав його вперед. Та це мало допомагало. Після кожної нальоту літаків на платформах залишалось багато мертвих тіл, лилась кров, чулись зойки поранених, покалічених людей. Деякі, не витримавши цього жаху, стрибали на ходу потяга, в пшеницю. Але і там їх наздоганяли бомби та кулі. Мама збрала всіх нас на одному краю платформи, обійняла зі словами: «Якщо виживемо то – всі, якщо ж помремо, то теж – всі». Але вижили... Це лише один із епізодів...

– Я вже говорив вам, що збирались ми нашвидкуруч, це означало, що не можна було запастись ні харчами ні водою — не було часу.

Якось уже у Фастові мама залишила нас із сестрою не платформі, а сама пішла із чайником не станцію, за окропом. Ми вже два дні не мали й rischi в роті, були змучені до краю. Я не всидів, пішов, перелізаючи через рейки, попід днищами вагонів до перону. Може, думаю, хоч опалих яблук десь назбираю. Мені пощастило. Перелізши три колії, я побачив військовий потяг, що мав йти на фронт. Неподалік його обідали червоноармійці. Як зараз пам'ятаю, рум'яний кухар великим черпаком насипав гречану кашу у червоноармійські казанки. Я стояв і дивився. Бійці, отримавши свою порцію, відходили, влаштовувались на рейках, просто неба і ласували. Нікому не було діла до хлопчика, що нічого не просив, а просто давився на них.

– Гей, хлопче, почув я. – Поманив мене пальцем кухар.

– Ану підійди!

– Їсти хочеш? – запитав він.

– Так, – відповів я. – Але я не один, зі мною ще мама, сестричка...

– То підходь ближче, я вділю на всіх, – сказав він. – Давай котел! На жаль, посудини не було.

– Ет, нетямущий, – покартав мене. – Скидай сорочку.

Він застігнув її на всі гудзики, зав'язав при горловині.

– Тримай! – І щедрою рукою доверху насипав у цю імпровізовану каструлю пахучої каші.

– На всю сім'ю, – промовив, посміхаючись.

Цієї дружньої, щирої, батьківської посмішки я не забуду до кінця життя...

– Але що це ми все про мене? Я хочу декілька слів сказати про особливу гордість нашої сім'ї – мого внучатого племінника Вадима Глузмана. – От у кого доля склалась незвичайно. Його батьки – музиканти, працювали, отримавши вищу музичну освіту, в Сибіру. Згодом переїхали до нас, в Житомир. Тут Вадим закінчив музичну школу з класу скрипки. У цей час його батьків запросили у Ригу. Вадима, як такого, що закінчив музичну школу з відзнакою, без іспитів прийняли до Ризької консерваторії. Його віртуозну гру на конкурсах високо оцінили професіонали колишнього Радянського Союзу, хоча на той час він лише закінчив перший курс консерваторії.

Був 1991 рік – період розпаду Радянського Союзу. Відношення до «мігрантів» у Латвії було більш ніж холодним.. Отож, Вадиму разом із батьками довелось переїхати в Ізраїль. Тут, хоча й не одразу, домігся, щоб його прийняли на другий курс Тель–Авівської музичної академії. І от, коли він закінчував другий курс, сталась подія, яка різко змінила усе його життя. Якось музичну академію відвідав Ісаак Стерн, скрипаль – світова зірка першої величини. І ось, після гучного вшанування, привітань, Вадим, залишившись із ним сам–на сам, відважився попросити: – Пане Сотерн, будь–ласка, послухайте мою гру!

– Ні! – Різко відрубав Стерн, – Ви не уявляєте, юначе, яка у мене насичена програма! На обліку не те що хвилини – секунди! Та й що дасть, якщо Ви декілька хвилин пограєте для мене!? Що від цього зміниться?

– Що я знаю... Але, послухайте... Хоча б п'ять хвилин...

– От! Ну що ти будеш із ним робити – вигукнув маєстро. – Добре! Але не п'ять хвилин, а програму! Слухати – то вже слухати! Хай по бороді тече*.

Він завів Вадима в аудиторію. Справді відбувся не короткий, п'ятихвилинний концерт, а майже двогодинна програма. Вадим спостеріг, що з перших порухів його смичка Сотерн замислився, зосередився і уважно–уважно дивився на молодого скрипалю.

Коли партію було закінчено маєстро запитав:

– Скажіть, юначе, а звідки у Вас цей інструмент?

– Ця скрипка старовинна, французької роботи. Наша родина сплатила за неї величезні гроші. Казали, що це найкращий у Ризі інструмент...

– Так–так... найкращий інструмент, старовинна французька робота. Знайомий прийом, – промовив метр.

– Так от, знайте, юначе, що це звичайний ширвжиток. Як кажемо ми – професіонали, – звичайні «дрова»! Зрозуміли! Але давайте нашу зустріч розпочнемо з того, щоб у Вас з'явився хороший інструмент!

Він дістав із кишені мобільний телефон, зв'язався із Департаментом культури Ізраїлю. Його голос там, очевидно, був добре відомий.

– Це – я, – сказав він у слухавку. – Я тут, в академії. І зараз послухав одного пристойного музиканта – скрипаля. Треба, щоб у нього була хороша скрипка! Так, так ви мене правильно зрозуміли – хороша. Це означає – з Національного фонду!

Через короткий проміжок часу Вадим отримав чудо–інструмент. Він беріг його так, як не всі батьки бережуть своїх дітей. Жартували, що він разом з інструментом лягає спати, разом прокидається. Я бачив цю скрипку, вона звучить, якщо її торкнешся долонею.

Вадим і маестро розпрощались. Стерн поїхав. Молодий скрипаль напружено відточував майстерність. Приймав участь у національних і міжнародних конкурсах молодих виконавців.

Через певний час Ісаак Стерн знову з'явився в Ізраїлі. Тепер він розшукував Вадима, розпитував про нього. А коли зустрів щиро зрадів:

– Як Ваші справи, юначе?! Наскільки Ви удосконалились?! Чи не маєте часу, щоб пограти для мене? Бачите – тепер я прошу Вас.

Знову порожня аудиторія. У ній екстра–скрипаль світу і мало кому відомий Вадим Глузман.

– Звичайно цей міні–концерт важко порівняти із попереднім, – промовив задоволено Ісаак Стерн.

– Одне запитання до Вас, Вадиме. Чи не хотіли б Ви продовжити свою освіту?

– Звичайно, я хотів і зараз хочу. В академії я осягаю найкращу науку. Мене вчать відомі музиканти.

– Ні–ні! Ви мене не зрозуміли. Існує вища світова скрипальська школа, її назва «Джулія». Це – у Штатах. Навчаються там два роки. Відбір – персональний. Я запрошую Вас навчатись там.

– Із радістю!! Але я повинен погодити це питання із адміністрацією, – сказав Вадим.

– Ну що ж запросимо до розмови ректора.

Ректор з'явився швидко. А коли він довідався про що мова, замахавав руками, не знаходячи слів обурення.

– Ні в якому разі! – проголосив він, – Як ти можеш, Вадиме?! Ми робимо все для тебе. Тебе прийняли на другий курс без іспитів. Віддаємо тобі все найкраще!! – Ні! Не поїдеш!!

– Здається я вже виріс з пелюшок і моя думка теж щось важить, – прояснив характер Вадим.

– Я хочу вчитись, удосконалюватись. Якщо мене візьмуть, я поїду будь–що!

У розмову м'яко втрутився Стерн:

– Пане ректоре, зважте, що я сам, особисто, рекомендую хлопця у «Джулію». Це не його ініціатива. Ну, я прошу Вас! Цьому Скрипалю по-

трібен вищий вишкіл. Відпустіть його!

...Наступні два роки Вадим провів у США, у школі вищої скрипальської майстерності. А після її закінчення разом із дружиною – концертмейстером Анжелою він об'їздив із концертами півсвіту.

Побував в багатьох країнах Європи, Азії, в Австралії. Згодом прийняв пропозицію викладати на музичному відділенні Чикагського університету в США.

* * *

Іон Ізраїлевим перервав свою розповідь і подивився на мене: – Знаєте, Борисе, що мене найбільше потішило в цій історії. Це остання розмова Вадима із своїм батьком, так як той переказав її мені. Адже за кілька років після всіх цих перепетій молодому Скрипалю пощастило взяти участь у визначному конкурсі. На світовому міжнародному конкурсі, що відбувся у Монте-Карло, Вадим Глузман виступав із повним напруженням всіх своїх сил. Боротьба була надто важкою. Змагались найкращі скрипалі світу. Був наелектризований не тільки концертний зал, а все місто. Від туру до туру число конкурсантів зменшувалось. Ось їх –вісімнадцять. Наступного туру – дев'ять. І ось – фінал. Виступають трое: висококласна майстриня з Японії, скрипаль–віртуоз із Німеччини та Вадим. Коли літній чоловік переказував це, я відчував, як тремтить його голос. На очі навернулись сльози.

Батько відчув, що і Вадим при цій розмові розхвилювався, як ніколи. Почуття переповнювали його, Батьку! – скрикнув він у слухавку. – Ти чуєш мене?! Я зіграв найкраще! Я це зробив! Зробив!

Як не радіти успіху онучати? Він же – з кореню Винокурів – Вадим Глузман – перша скрипка планети! Сам, чув як слухачі, прості люди, казали: «Послухав Глузмана, тепер можна й помирати»!

Від автора

Більше десяти років минуло з тієї пори, коли було написано це інтерв'ю. Після появи його в маленькій місцевій газеті, академік привітав мене з успіхом. Я налаштувався на продовженні роботи. Наші наступні зустрічі з академіком сприяли цьому. В ту пору я не знав, що моєму наставнику доля відвела так мало часу життя. Адже в наступних наших зустрічах я продовжував записувати наші розмови з Іоною Ізраїлевичем. Проте, його раптова смерть надовго вибила мене з творчої колії. З'явилися також нові перешкоди для публікації. З невідомої примхи долі навіть текст цього, уже повністю підготовленого для опублікування матеріалу не був надрукований в жодному виданні – ні в науково-історичному, ні в методичному, ні в періодичній пресі, куди я звертався. Не скажу, що я сприймав це, як катастрофу. Я пообіцяв собі, що дане інтерв'ю з'явиться у пресі, що обов'язково подам його на суд небайдужих читачів, яким дороге ім'я Учителя. Звичайно, хотілося би надрукувати і його, уже підготовлене, продовження.

*Кундельський В.В.,
Кундельський Д.В.
м.Хмельницький*

ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ МАКСИМА КРИВОНОСА ТА ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО В ЧЕРВНІ-СЕРПНІ 1648 РОКУ У СВІТЛІ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлюються основні події Національної революції на території нашого краю влітку 1648 року, окреслюються маловивчені проблемні питання військового польсько-українського протистояння.

Ключові слова: *Поділля, Південно-Східна Волинь, Плоскирів, Полонне, Старокостянтинів, Максим Кривоніс, Ярема Вишневецький.*

У науковій літературі та історико-краєзнавчих виданнях прстежуються основні події Національної революції влітку 1648 року на території Поділля та Південно-Східної Волині. Цим питанням займалися В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, І.П.Крип'якевич, Ю.А.Мицик, В.А.Смолій, В.С.Степанков та ін.

В даній статті автор ставить за мету висвітлити маловідомі події військового пртистояння підрозділів М.Кривоноса і Я.Вишневецького влітку 1648 року на території Поділля і Південно-Східної Волині. Адже, якщо співставити дані літописів Самовидця, С.Величка, матеріали «Архива Юго-Западной России», «Історію України-Руси» М.С.Грушевського, дослідження І.П.Крип'якевича, сучасних дослідників, то можна отримати своє бачення військового протистояння М.Кривоноса і Я.Вишневецького. Існують певні суперечності при висвітленні військових політичних подій, про що буде сказано в даній статті.

Піднесення боротьби українського народу проти влади польської шляхти на території Поділля і Південно-Східної Волині пов'язано із черкаським полковником М.Кривоносом, якого Б.Хмельницький призначив наказним гетьманом влітку 1648 року на території Брацлавщини.

Увесь наш край був охоплений полум'ям національно-визвольної боротьби.

Військове протистояння М.Кривоноса і Я.Вишневецького – центральна подія Національної революції влітку 1648 року. З цього приводу О.Субтельний каже, що «якщо у Польщі «подвигами» Вишневецького захоплювались, то в Україні вони викликали таке обурення, що повстанці не хотіли слухати про якісь переговори, поклявшись боротися з Вишневецьким до смерті [1, с.120]».

Французький дослідник П. Меріме стверджує, що тоді в Україні «всі чоловіки взялися за зброю, і марно було шукати по всій Україні хоча б одного бородадя. У той час лише козаки голили бороди» [2, с.207].

Влітку 1648 року М.Кривоніс виступає головною фігурою повстання проти польської влади, Б.Хмельницький залишається на задньому плані. Вперше за Кривоноса згадується під Корсунем, де він веде передовий полк Хмельницького, далі є дані про відправлення його за Дніпро; М.Кривоніс з'являється у першій половині червня 1648 року на Брацлавщині, і нарешті боротьба з Я.Вишневецьким ставить його у самий центр боротьби українського населення проти польської шляхти.

До сьогодні є нез'ясованим фактом дані про походження М.Кривоноса (справа). Так, М.Грушевський акцентує увагу, що польський автор Іолінський у своїх записках згадує, що Кривоніс із Могилева, а Коховський каже, що він був з Острога [3, с. 46]. Увійшовши на початку червня 1648 р. на чолі 400 козаків у межі Брацлавського воєводства, М.Кривоніс до кінця липня створив 20-25 тисячне козацько-селянське військо[4,с.139]. Його похід здійснювався через всю Брацлавщину і далі на південь Волині, де, при допомозі міщан було звільнено десятки міст, серед них і великі: Погребище, Немирів, Брацлав, Вінниця, Тульчин, Полонне, Заслав, Острог, Старокостянтинів та інші.

Велику роль у розгортанні національно-визвольної боротьби українського населення проти польської влади зіграла розвідка і контррозвідка Б. Хмельницького. Протягом травня-липня 1648 року було створено на місцях агентуру та осередки осіб, які були готові підтримати українську армію. Так, існувала конспіративна квартира у будинку старокостянтинівського протопопа, а в Новому Костянтинові міщанин Гарко зобов'язувався запалити місто, якщо до нього увійдуть польські загоони, у Синявках (у Новій Синяві) міщанин Яцько обіцяв насипати у гармати піску, щоб гармати не вистрілили [5, с.32]. У бою 25-26 липня під стінами Старокостянтинова М.Кривоніс завдав поразки 17-20-тисячному війську Я.Вишневецького, що складалося переважно з військових надвірних підрозділів полонізованих українських магнатів [4, с.130].

Князь Ярема (1612-1651) був сином овруцького старости Михайла Вишневецького і молдавської княжни Раїни Могиланки, двоюрідної сестри київського митрополита Петра Могили. Рано осиротівши (його батько загинув 1615 р., а мама померла 1619 р.), хлопець виховувався в католицькому оточенні у родині опікунів, далі вчився у Львівській єзуїтській колегії, та католицьких університетах Риму, Падуї і Болонї. У 1631 р. перейшов на католицький обряд. [6, с. 325]. Я.Вишневецький був одним із найбагатших магнатів Речі Посполитої, резиденцією було м.Лубни, де він часто приймав послів іноземних держав. Саме Я.Вишневецький очолював

магнатьську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політичних впливів проти зміцнення королівської влади у Речі Посполитій [7, с.111]. Про це свідчить яскравий епізод 1647 р., коли зачеплений на гідності

Ярема Вишневецький оточив 4-тисячним надвірним військом святинню польського парламентаризму – Посольську Ізбу, готуючись рубати кожного, хто піде поперек його волі, «бодай самого короля». Цей скандал вдалося залагодити тільки гарячковими зусиллями посередників [6, с. 325].

Війна застала князя у Лубнах, повстанці вигнали його із своїх маєтків. Літопис Самовидця стверджує, що Ярема змушений був утікати із своїх задніпровських володінь «мусів утікати й оступовати з України з городов своїх, з княжною і сином своїм Михайлом, которий напотом королем польським застав би» [8, с.52]. Як бачимо із Літопису Самовидця, сам Ярема претендував бути першою особою в Речі Посполитій і сина свого Михайла хотів зробити потім королем.

Кривавий каральний марш в армії Вишневецького, «стинаючи винного і невинного», як писали очевидці, проліг через Овруч, Житомир, Бердичів, Котельню, Костянтинів, Збараж до Чолганського Каменя. Цей похід, як слушно зауважує Н.Яковенко, «обірвав і без того тонку нитку в мирних переговорах» [6, с.326].

Під час карального походу до Я.Вишневецького приїхали «обивателі міста Полонного, зголошуючи, що вони перебувають у небезпеці від козацького походу, і через це просили порятунку. Але князь, зміркувавши, що до Полонного зібралось втікачів найбільше з самої Русі, а поляків мало, остерігся, щоб не дістати тут собі якоїсь зради, не кажучи вже про те, що стратив багато сил і виморив коні» [9, с.396].

Я.Вишневецький відмовився взяти на захист Полонне. Тим часом козацько-селянська армія Кривоноса 22 липня 1648 р. підійшла до Полонного. Місто належало князям Любомирським і було добре укріплене, мало 60 гармат, було обнесене валом (до 12 м), широким і глибоким ровом. В центрі міста був замок [10, с.55]. Але у критичний момент бою місцеві жителі відкрили ворота замку перед повстанцями [11,с.22].

22 липня загони М.Кривоноса здобувають місто. Особливо постраждали шляхта та євреї, які часто виступали посередниками в гнобленні українського населення. В народній творчості говориться, що «над Полонним не чорна хмара вставала, – не одна пані – ляшка удовою зосталась» [11, с.20]. Після захоплення Полонного в середині липня повстанці взяли Чуднів, Чарторию, Бердичів, Заслав, Остріг, Остропіль, Лабунь, Гриців, Любар та інші міста [3, с. 43].

В «Архиве Юго-Западной России», зокрема говориться, що «мещане м. Любартова и жители его предместий (в числе их была даже женщина

«Дудчиха вдовица» князя Константина Любомирского под предводительством своего войта и бурмистров... в 1648 г., обратились в козаков (*підкреслено мною* – К.Д.), разделились на сотни, со своими осаулами, сотниками и отаманами во главе» [12, с. 38].

Після взяття Полонного військо М.Кривоноса вирушило походом на взяття Старокостянтинова. 23 липня сюди підійшли Вишневецький і Тишкевич (київський воєвода). С.Величко ствердує, що Осинський і Корицький, які раніше не хотіли визнавати зверхність Вишневецького, тепер «коли Кривоніс увійшов у Полонне і збирається з усією потугою під Констянтинів, вони ... піддаються обидва під його княжу команду» [9, с.362].

Існує в історичній літературі твердження, що М.Кривоніс досить легко розбив військо Я. Вишневецького під Старокостянтиновом. Це не зовсім так. Той самий С. Величко в літописі говорить, що у перших боях козаки зазнали поразки і ситуацію у великій мірі виправив М.Кривоніс, який «знову кинув до греблі ... усю свою кінноту» [9, с.396].

Під час битви в полон до Вишневецького потрапили представники козацької старшини, в тому числі сотник Полуян, і саме він дав неправдиву інформацію польським керівникам, зокрема про те, що вслід за Кривоносом на поляків йде велика армія Б.Хмельницького. Поляки зібрались на військову нараду і вирішили, що самі не впораються з козацьким військом. Моральний дух у їхньому таборі впав. До того ж відчувалася недовіра провіанту і фуражу, а в місті спостерігався «зрадливи́й дух» [3, с.54].

Саме в цей період міщани Старокостянтинова принесли таємно козакам продовольство, пиво, горілку, порох. Вишневецький, дізнавшись про це, наказав заарештувати підозрілих і стратити 40 міщан Старокостянтинова [13, с. 172]. Однак це не допомогло. В польському таборі пішли чутки, що прийшло 20 тисяч «українного хлопства» разом з козаками і старшинами, а полякам чекати допомоги нема звідки [3, с.54].

28 липня 1648 р. польське військо вирішило відійти від Старокостянтинова, виславши обоз під село Кульчин, де знову на поляків вдарив М.Кривоніс. Поляки змушені були відступати під Чолганський Камінь.

Потім Я. Вишневецький, побачивши, що проти польської влади піднімається все українське населення, яке масово йде в козаки, змушений був розпустити свою надвірну армію. В.Антонович стверджує, що звісім не просто довелось М.Кривносу перемогти Я. Вишневецького («кожен раз князь Ярема одержував перемогу через те, що його військо було більш дисципліновано..., але йому доводилось відступати на сто – сто п'ятдесят кілометрів, тому що його оточили зрушені всіма сторонами селяни»). Після того, як «зникає остання сила, повстання досягло величезних розмірів і розгорнулось тепер по Поділля і Волині» [14, с.113-114].

У середині XVII ст. Пłosкирів був невеликим населеним пунктом. Так,

у 1629 р. у місті проживало 1300 мешканців, без урахування військових із замкової залози [15, с.20]. Пłosкирів під час Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) неодноразово опинявся в центрі протидії козацьких та польських військ Так, у 1649 р. в районі Пłosкирова-Чорного Острова полк Данила Нечая завдав поразки шляхетським загонам подільського каштеляна Станіслава Ляницкоронського. Польське військо відступило до Збаража [там же, с.20]. Виникає логічне запитання: як так в короткий термін вдалося Б.Хмельницькому і М.Кривоносу підняти українське населення на боротьбу з польською владою за своє визволення?

В.А.Смолій і В.С.Степанков говорять, що «генератором соціальної активності селян і чималой частини городян був козацький ідеал. Боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста воля, право власності на землю і угіддя, самоуправління) набули загальноукраїнського масштабу і реалізувались в масовому покозаченні» [5, с.144].

На цю причину піднесення боротьби українського населення звертав увагу ще раніше В.Антонович, який писав, що Б.Хмельницький, видаючи універсали до населення, закликав народ до повстання. Ці універсали мали великий вплив на Україні, Червоній Русі, весь народ масами кинувся до повстання. Тоді-то і починається сутужна розправа козаків з ненависною польською шляхтою [14,с.115]. Самим цим можна пояснити масове покозачення населення Поділля та Південно-Східної Волині і виступ проти влади польської шляхти.

Таким чином, військове протистояння українських загонів М.Кривоноса на території нашого Поділля та Південно-Східної Волині і шляхетської надвірної міліції Яреми Вишневецького у червні-серпні 1648 р. закінчилось на користь війська М. Кривоноса.

Велику роль у збільшенні чисельності козацького війська зіграла широка пропагандистська робота Богдана Великого (розсилання універсалів про вступ до козацького війська і обіцянки здобуття волі). Блискучі перемоги М.Кривоноса зірвали намір польської шляхти придушити повстання на Волині і Поділлі і дозволили Б.Хмельницькому успішно завершити формування козацько-селянського війська. Сам М.Кривоніс мав намір йти походом на Меджибіж і Бар, навіть туди послав кілька полків, але був відкликаний Б.Хмельницьким [16, с. 73].

Джерела та література:

1. Субтельний Орест. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. Вст. ст. С.В.Кульчицького. – К.: Либідь, 1991.– 521 с.
2. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів. Камеляр, 1990. – 301 с.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. Редкол.: П.С.Сохань(голова) та ін.–К.: Наук.думка.1991.– (Пам'ятки іст. думки України)
4. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2003. – 400 с.
5. Степанков В.С. Національна революція XVII ст. в історичній долі України. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни XVII с.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року/Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998.– 328 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К., 2005. – 584 с.
7. Довідник з історії України (А-Я): Посібник для середніх загальноосвіт. навч. закл./ За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста.–2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002.– 1136 с.
8. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філософських наук Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка. 1971. – 206с.
9. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Г.Греб'янки. – К.: Дніпро. 2006. – 976 с.
10. Трубочанінов С. Винокур І. Історія Поділля та Південно-Східної Волині у 2-ох книгах. Книга 2.– Кам'янець-Подільський. Центр Поділля. – 1993. – 112 с.: карти, ін.
11. Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги: Нариси. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.: ін. – (Давно се ділось колись).
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Часть третья. том IV. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – Киев, 1914. – 946 с.
13. Апанович О.Н. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
14. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
15. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – 112 с.
16. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Автори: Баженов Л.В., Винокур І.С., Гуменюк С.К. та ін. – Хмельницький. Облполіграфвидав. 1990. – 327 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЕЮ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Непроста історична спадщина Української держави значно ускладнює перехід суспільства до демократичних принципів функціонування влади, призводить до рецидивів авторитарних і тоталітарних практик ХХ ст., закарбованих у національній пам'яті та стереотипах масової поведінки. Пошук ефективних механізмів подолання зовнішнього впливу авторитарної Російської держави, яка не позбулася імперських амбіцій і агресивного синдрому, робить актуальним всебічний аналіз історичного досвіду.

Розвиток світового сільгоспвиробництва, землеробства та землекористування на початку ХХ ст. пішов шляхом скорочення кількості сільсько-го населення, сільськогосподарської робочої сили, дрібних виробників, збільшуючи кількість ферм і зосереджуючи капітал [1, с. 155–156].

Після інкорпорації Правобережної України російська влада змушена була зважати на особливості поземельних відносин у краї, які ніколи не існували у внутрішніх російських губерніях. У 1801 р. внаслідок реформування поземельних відносин уперше дозволялося купувати землю купцям, міщанам та державним селянам. На початку ХІХ ст. серед низки нормативних актів російського уряду стосовно селянства привертає увагу указ від 20 лютого 1803 р. “Про вільних хліборобів”, ініційований графом П. Румянцевим, це був перший документ, який утверджував шанс отримати волю серед загальної кріпосної маси [2, с. 217]. У 1803 р. поміщики отримали право відпускати на волю окремих селян, їх групи і мешканців цілих сіл. Сенат указом від 28 лютого 1823 р. дозволив товариствам державних селян купувати землю в колективну власність (визнавалась можливість створення селянських товариств і колективної форми приватного землеволодіння [3, с. 1–64]). У 1842 р. поміщикам дозволялось переводити селян у категорію “вільних хліборобів”. Починаючи з 1847 р. у західних губерніях виокремлюється категорія сільських мешканців “вільні люди” (законодавчо згаданий статус було закріплено дещо пізніше, в 1950-ті роки). У 1854 р. державним селянам дозволили виходити на хутори [4]. Окремі поселення мали 2–3 двори [5, с. 652–653]. Унаслідок аграрної реформи 1861 р. еволюційним шляхом було проведено реформування поземельних відносин. У лютому 1905 р. відбувся з'їзд земських діячів, на якому обговорювали аграрні питання та було прийнято “аграрну програму”, що вперше передбачала поступовий перехід землі в користування тих, хто

її обробляє. У 1906 р. було надано право домогосподарям-общинникам вільно переходити від обшинного володіння до особистого [6, с. 610].

Бажання частини реформаторів корелювати сільську общину зі створенням вільних земельних союзів, підняттям “громадянської та політичної особистості селянина” ставило під загрозу існування обшин взагалі. Процес ускладнювався тим, що російська сільська община була власником земельних наділів, навіть викуплених селянами, вона мала право віддавати свої землі в оренду, ділити подвірно, виселяти до Сибіру тощо, при цьому важко було розмежувати, які рішення приймаються на основі права, а які – звичаїв.

Серед українських селян інститут колективної власності на землю не набув такого поширення, як серед російських. Звичка до спільного володіння землею в “общині” (громаді) була чужа для українського духу, найкращим для українських селян було особисте володіння землею, одноосібні форми [7] Починаючи з 1902 р., окремі місцеві комітети виступали проти обшин, навіть “для лікування недугів у сільському господарстві” [8, с. 82–184]. В Україні (Прим. авт. У статті ми будемо вживати назву “Україна” щодо етнічних українських земель, котрі знаходилися під владою Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та були визначені ІІІ Універсалом, як-от: Волинська, Київська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії) у 1905 р. загальна кількість земель була 39,2 млн. дес., з яких: земля селянських обшин становила 48,8 %; землі товариств – 5,7 %; землі, що знаходилися в особистій власності, – 38,6 %; землі церковні та установ – 6,9 %. Проте варто зазначити, що дані про кількість селянських господарств, які знаходилися на обшинному праві в Україні на початку ХХ ст., різняться. Так, автори монографії “Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)” вважають, що показник не перевищував 52 % [9, с. 55], автори “Історії українського селянства” стверджують, що в Україні обшинне господарство становило 66 % [10, с. 370]. У 1905 р. загальна кількість обшин в Україні коливалася в межах 25 тис., кількість дворів – у межах майже 30 тис. Общинне володіння переважало в Катеринославській, Херсонській, Харківській, Таврійській губерніях; подвірне – у Подільській, Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях. Наприкінці ХІХ ст. частка обшинних земель у Харківській губернії була 95,3 %; Катеринославській – 94,4 %; Херсонській – 88,8 %; Таврійській – 79 %; Чернігівській – 51,5 %; Волинській – 21,1 %; Київській – 16,7 %; Полтавській – 15,4 %; Подільській – 5,4 % [11, с. 478]. Напередодні Першої світової війни існували обшини колишніх державних селян, колишніх поміщицьких селян, селянські земельні товариства, що мали обшинний характер, німецькі колонії у деяких

південних повітах губернії [12, с. 391]. У 1905 р. відповідно із дослідженнями Т. Єфименко на общинному праві було 1,1 млн. дворів та 8,8 млн. землі, на подвірному – 1,6 млн. дворів та 9,3 млн. землі [13, с. 652].

Голова російського уряду П. Столипін здійснив спробу створити хутори на засадах приватного володіння землею та високої продуктивності сільгосппраці. Хутори та відруби були поширеними в Україні, в деяких губерніях Поволжя, Прибалтиці, здебільшого там, де був високий рівень товарного сільгоспвиробництва [14, с. 13–14]. Найактивніше виходили на відруби та хутори селяни Катеринославської, Таврійської та Харківської губерній. На початку 1916 р. в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських і відрубних господарств (13 % загальної кількості селянських дворів) [15, с. 10]. Нова система, на думку В. Бочарова, формувала вільне індивідуально-господарське самовизначення, не стиснуте правилами загальноприйнятої організації господарства [16, с. 5]. Проте варто зазначити, що саме заможні господарі часто виступали противниками хутірської форми землевпорядкування [17, с. 392–399].

У грудні 1908 р. П. Столипін прокоментував своє розуміння приватної власності у контексті селянського землевпорядкування таким чином: “Приватний власник може сам розпоряджатися землею, закріплювати її за собою, вимагати відводу окремих ділянок до єдиного місця, прикупити землі, закласти Селянському банку, або її продати” [18, с. 176–177]. Ідея земельних наділів і земельного володіння на засадах цілковитої власності мали стати додатковими стимулами для створення міцних селянських господарств, навіть попри на велику вартість землі. Середня ціна за десятину в 1878–1887 рр. була 26,5 руб., в 1888–1897 рр. – зросла до 42,5 руб. [19, с. XXXV]. Надільна земля (дес.) в Російській імперії коштувала в 1907–1910 рр. 64 руб. (до 1907 р. закон забороняв продаж та купівлю надільної землі на вільному ринку). В Україні найбільше надільних земель на початку XX ст. було в Чернігівській губернії – 721931 дес. (населення – 310514 осіб); у Полтавській – 478362 (населення – 368807 осіб); у Харківській губернії – 436685 дес. (населення – 236616 осіб). Після відміни викупних платежів середня ринкова ціна десятини землі збільшилася до 93,4 руб. [20, с. 125; 263; 265]. В українських губерніях у 1906–1914 рр. середня ринкова ціна десятини коливалася в межах 190 руб., що засвідчувало неабиякий попит на неї. Наприклад, у 1891 р. в Київській, Подільській та Волинській губерніях ціна за десятину коливалася в межах 30 руб. [21, с. 156]. Найдорожчими ціни на землю були у 1906–1914 рр. в Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губерніях й перевищували 200 руб. [22]. Протягом 1916–1917 рр. селяни України купили, головним чином переважно поміщиків, понад 7 млн. десятин землі [23, с. 219]. Найбільшим попитом користувалися наділи, розташовані біля

водоймищ і пасовищ [24, с. 5].

Питання ціни корелювалося зі збільшенням чисельності населення, яке потребувало розширення посівних площ. Від 1860 р. до початку ХХ ст. сільське населення України збільшилося на 86 %, а площа селянських земель – лише на 31 % [25, с. 12]. Якщо проаналізувати статистичні матеріали (9 губерній) у розрізі загальної кількості землі, що підпадала під оподаткування, отримаємо підтвердження тенденції незначної динаміки кількісного збільшення земельної площі. Так, у 1892 р. оподатковувалося 35755,3 тис. дес.; у 1900 р. – 36173,7 тис. дес.; у 1905 р. – 36334,6 тис. дес.; у 1910 р. – 36583,1 тис. дес.; у 1912 р. – 36520,2 тис. дес. Динаміка станом на 1912 р. залишалася майже сталою відповідно до даних оподаткування землі усіх форм власності, її кількість коливалася з 1892 р. до 1912 р. у межах 36–39 млн. дес. У відсотковому відношенні кількість землі, що підпадала під оподаткування, збільшилася у 1912 р. порівняно з 1892 р. лише на 2,1 %. Найбільше землі, що підпадала під оподаткування, було в Одеській – 6516,8 тис. дес. та Катеринославській губерніях – 5918,5 тис. дес., в інших губерніях кількість була меншою приблизно в 1,5 рази (у Подільській губернії – 2757,0 тис. дес. усіх форм власності, у Полтавській – 3847,9 тис. дес., у Київській – 4299,8 тис. дес., у Чернігівській – 2949,7 тис. дес., у Волинській – 2641,6 тис. дес.) [26, с. 52-56; 81-84; 88]. Варто відзначити, що загальна кількість землі, зокрема, і тієї, що оподатковувалася, дещо різнилася. На початку ХХ ст. селяни Київської, Подільської, Полтавської губерній мали найменші недоїмки порівняно з іншими губерніями.

Окремі категорії землеволодіння мали також незначну динаміку у 1905 р. порівняно із 1887 р.: надільні землі збільшилися на 1,7 % (з 18724 тис. дес. до 20727 тис. дес.); землі держави, церкви, установ залишилися майже без змін (3289 тис. дес. у 1887 р. та 3373 тис. дес. у 1905 р.), кількість земель у приватній власності зменшилася на 1,7 % (у 1887 р. було 20670 тис. дес., у 1905 р. стало 20606 тис. дес.) [27, с. 101]. На загальному тлі малоземелля та незадовільного землеустрою привабливим об'єктом розподілу виявилось поміщицьке землеволодіння. Хоча станом на 1916 р. лише 15,2 % посівної площі належало великим господарствам [28, с. 40], за іншими даними – 18,6 %, або 1/5 частина всіх посівів. У Київській та Подільській губерніях ці показники були вищими, відповідно 28,2 % та 32,2 % [29, с. 43]. У 1915 р. все селянське землеволодіння в Україні визначали у кількості 29,4 млн. дес., дворянське приблизно 8–8,5 млн. дес., купці та міщани мали близько 3 млн. землі [30, с. 284]. До 1917 р. в руках селян знаходилося близько 28 млн. дес. землі, або 64 % всієї хліборобської площі, М. Лазарович пише про 65 % [31]. У 1907 р. П. Столипін зауважував, що “якби роздати всю землю, усіх форм власності, навіть у

пригородах селянам, то в Полтавській губернії на двір прийшлося б лише по 9 дес., Подільській губернії – всього по 8 дес.” [32, с. 88]. Частина українських селян не могли отримати наділи, котрі б забезпечили їм стабільне існування та змушені були залишати села. Серед найбільш густозаселених були Київська та Подільська губернії, населення яких відповідно становило 3,6 млн. осіб і 3 млн. осіб [33, с. II]. На 1 кв. версту приходилося приблизно 82 особи. Відповідно до даних перепису населення 1897 р. це був один із найбільших показників у Російській імперії [34, с. 427]. На початку ХХ ст. показники не зменшилися, а навпаки зростали. Так, у 1905 р. у Київській губернії на 1 кв. версту вже приходилося 92,5 осіб, у Подільській губернії – 94,4 особи (середні показники в Російській імперії коливалися в межах 50) [35, с. ХІІ]. На початку ХХ ст. на 1 кв. версту в Правобережній Україні було 63,7 осіб, Лівобережній – 51,0, Степовій Україні – 17,8 особи [36, с. 397].

Північні та північно-західні регіони України мали найбільшу щільність заселення. Станом на 1920 р. найбільш заселеними залишалися, як і на початку ХХ ст., Подільська, Київська, Полтавська губернії [37, с. 1–2].

Таблиця 1

*Щільність сільського населення України у 1920 р.
(відносні показники)*

№ Показника	Губернія	Територія в кв. верствах	Сільського населення в тис.	Приходиться осіб на 1 кв. верству
1	Волинська	30282	1549,1	51,2
2	Донецька	54259	2086,9	38,5
3	Катеринославська	32267	1411,9	43,8
4	Запорізька	28143	1216,1	43,2
5	Київська	42048	2699,5	64,2
6	Кременчуцька	24757	1542,3	62,3
7	Миколаївська	32983	1076,9	32,6
8	Одеська	32898	1403,6	42,7
9	Подільська	30097	2390,2	79,4
10	Полтавська	30438	2030,8	66,7
11	Харківська	37039	2005,4	54,1
12	Чернігівська	32841	1586,1	48,3
	Разом	408052	20998,8	51,5

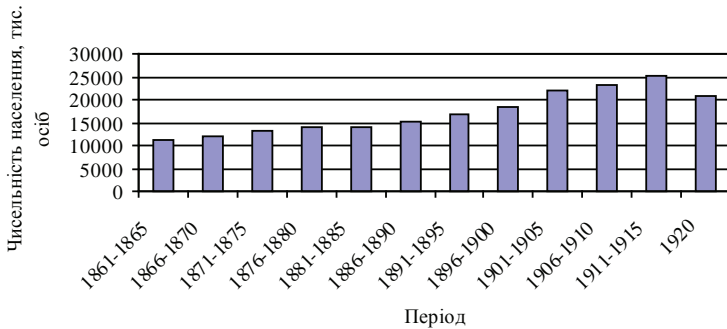

Рис. 1. Динаміка чисельності сільського населення у 1861–1915; 1920 рр. (авторські розрахунки)

Селян, які мали від 12 до 15 дес., з повагою називали господарями й заздрили їм, що вони зайняті цілий рік, бо бідолахам, які мали від 1 до 2 дес., доводилося йти до пана на річну або місячну роботу, у міста, на фабрики тощо [38, с. 13–14]. За оренду землі поміщики часто брали дорого, найвищими були ціни у 1918 р. 25 рублів за дес. [39, с. 24–25], зокрема через інфляцію під час революції. Переважно українські селяни мріяли “про 8–10 десятинок святої землі” [40, с. 9]. Такою кількістю землі напередодні Першої світової війни частково були забезпечені селянські господарства Південної України (25,9 % селян мали наділи в 7–10 дес., а 42,4 % – понад 10 дес.) [41, с. 3]. Середнє селянське господарство в Україні мало приблизно 7 десятин (або 7,7 гектара) [42, с. 42]. На одного їдока приблизно виходило від ½ дес. до 2 дес., залежно від регіону. Наприклад, у 1824 р. малоземельними визнавалися державні села, що мали менше від 5 дес. придатних земельних угідь на кожну ревізську душу. У 1854 р. на хутори дозволяли виходити лише тим селянам, які мали не менше 15 дес. Землі [43, с. 156]. Станом на 1919 малоземельними продовжували вважатися господарства, що мали менше 5 дес. [44, арк. 2].

Напередодні 1917 р. 57 % селян обробляли менше трьох десятин і могли вважатися бідними селянами, середнє селянство (з 3–10 дес.) налічувало 30 % господарств, багаті власники (понад 10 дес.) становили 12 % [45, с. 42]. У середньому на селянське господарство у 1917 р. припадало разом із сіножатями та лісами 7,62 дес. [46, с. 143]. На півдні України землезабезпечення могло досягати в середньому 10,7 дес. на 1 господарство [47, с. 47]. Проте варто зауважити, що не завжди малоземельний або безземельний селянин був бідний, адже він міг мати заробітки поза межами селянського господарства. Для українських селян це були переважно про-

мисли та заробітчанство. Більшість українських сімей займалися комерційними практиками.

З 1861 р. до 1915 р. посівна площа України зростала, а з 1916 р. до кінця 1920 р. – зменшилася на 11,2 % (у 1916 р. загальна посівна площа України становила 19259,6 тис. дес.). Найбільший відсоток зменшення посівних площ був в Одеській губернії – -18,9 %, Подільській – -17,5 %, Київській – -13,6 %, найменший у Донецькій – -0,6 %, Катеринославській – -5,5 % (позитивного показника не мала жодна губернія). Поступово збільшувалася кількість дворів (господарств). У західних та центральних губерніях збільшувалася кількість безземельних дворів. Наприклад, у Подільській губернії частка безземельних дворів коливалася в межах 10 % [48, арк. 7–40].

На думку російського науковця М. Давидова, на початку ХХ ст. сільське господарство успішно розвивалося, тому споживання селянства можна вважати задовільним [49]. Ст. Хок вважає, що і до, і після скасування кріпосного права матеріальне становище селянства знаходилося на задовільному рівні. Його аргументи щодо пореформеного села ґрунтуються на аналізі масових демографічних відомостей, викупних платежів, земельних наділів і цін на землю [50]. Аналогічної позиції притримуються Р. Сміт і Д. Християн. Вони показали, що харчування селянства, яке складалося переважно з хліба, овочів, з додаванням м'яса, риби та фруктів, було збалансованим. Тільки подушне споживання 600 кг (1464 фунти) хліба на рік давало 2500 калорій в день на людину, а з урахуванням інших продуктів щоденне харчування давало понад 3000 калорій [51]. Відповідно до розрахунків відомого українського вченого О. Реєнта, на початку ХХ ст. в Україні споживання хліба на рік було недостатнім й становило 867 фунтів [52, с. 147]. Ситуація значно погіршилася станом на 1917 р. коли село охопили “жахливі злидні” [53, арк. 43].

Отже, життя українських селян на початку ХХ ст., попри циклічні коливання та аграрне перенаселення в більшості регіонів, мало низку позитивних тенденцій, зокрема, це можливість придбати землю, вийти з общини. Напередодні революційних подій 1917 р. значна частина земель знаходилася у володінні селян (надільна, куплена селянськими товариствами і громадами, куплена поодинокими селянами). В Україні були менш розвинуті общинні порядки, навіть у тих губерніях, де общинне володіння переважало, воно не мало характеру російської общини. Землезабезпечення в Україні залежало від регіону, на півдні України воно було майже вдвічі більшим, ніж у центрі та заході. Зростання чисельності сільського населення призвело до підвищеного попиту на землю, питання ціни також корелювалося зі збільшенням посівних площ, які зростали до 1916 р. Вартість землі в українських губерніях приблизно вдвічі перевищувала

загальноросійську. Ціни на землю були найвищими в північних і північно-західних районах України, де щільність населення була найбільшою (Подільська, Київська, Полтавська губернії). Поступово створювалися економічні основи функціонування парагромадянського селянського суспільства.

Джерела та література:

1. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П. А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 155–156.

2. Богуцька А.Л. Соціальні трансформації у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / А.Л. Богуцька // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць // Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 217.

3. Гульдман В.К. Поместное землевладение Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1903. – С.1–64.

4. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) : Монографія / С.О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – С. 4; 47; 117; 174.

5. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевскаго, М. М. Ковалевскаго, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымскаго, М. И. Тугань-Барановскаго и А. А. Шахматова. – Петроградъ : Типографія т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 652–653.

6. Энциклопедический словарь [изд. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона]. Дополнительный том II. – СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – С. 610.

7. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920 / І. Витанович. – Мюнхен; Чикаго: [б. в.], 1968 (Друк. “Logos”). – С. 19; Ефименко Т. Вказ. праця. – С. 652–653; Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 369.

8. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С. Ольденбург; [Предисловие Ю.К. Мейера]. – СПб. : “Метрополь”, 1991. – С. 82–184.

9. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) : монографія / Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський О.А. [та ін.]; рец. : Г.Г. Кривчик, Ю.А. Чабан. – Черкаси : АНТ, 2007. – С. 55.

10. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. – Т. 1. – С. 370.

11. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России : XVIII–XX века / Б.Н. Миронов. – [2-е изд, испр., доп.]. – М. : Весь Мир, 2012. – С. 478.

12. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. – Т. 1. – С. 391.

13. Ефименко Т. Вказ. праця. – С. 652.

14. Пилипенко В. Вказ. праця. – С. 155; Ефименко Т. Вказ. праця. – С. 652; Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. 1. – С. 13–14.

15. Короткова О. О. Соціальні зміни в українському селі в умовах аграрної реформи 1906–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Короткова. – Луганськ, 2013. – 20 с.

16. Бочаров В.В. Соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. / В.В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 5.

17. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. – Т. 2. – С. 392–399.

18. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия : Полн. собр. речей в Государственной думе и государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин; [Предисл. К.Ф. Шацилло; Сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского]. – М. : Мол. гвардия, 1991. – С. 176–177.

19. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Доп. том II. – С. XXXV.

20. Миронов Б. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII–XX века. – С. 125; 263; 265.

21. Борисевич С. Вказ. праця. – С. 156.

22. Сельское хозяйство Украины. Первая сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г. – X. : Издательский отдел НКЗ, 1923. – С. 125; Витанович І. Вказ. праця. – С. 12.

23. Лазарович М. В. Економічна історія : [навч. посіб.] / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – С. 219.

24. Бочаров В. Вказ. праця. – С. 5.

25. Витанович І. Вказ. праця. – С. 12.

26. Материалы по обложению земель на Украине (Свод данных о сборах казенных, земских и мирских за 1892–1912 гг.) // Статистика Украины. – № 33. Серия VI. Финансовая статистика. – X., 1923. – Т. I. Вып. 2. – С. 52–56; 81–84; 88.

27. Сельское хозяйство Украины. – С. 101.

28. Там само. – С. 40.

29. Сельское хозяйство Украины. – С. 43.

30. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський; [Гол. редактор Ярослав Пеленський]. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 284.

31. Витанович І. Вказ. праця. – С. 8; Лазарович М. Вказ. праця. – С. 219; Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30 років / Вільям Нолл. – К. : Родовід, 1999. – С. 37.

32. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия : Полн. собр. речей в Государственной думе и государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин; [Предисл. К.Ф. Шацилло; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского]. – М. : Мол. Гвардия, 1991. – С. 88.

33. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Доп. том II. – С. II.

34. Там само. – С. 427.
35. Там само. – С. XII.
36. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ редакціей Ф.К. Волкова, М.С. Грушевскаго, М.М. Ковалевскаго, Ф.Е. Корша, А.Е. Крымскаго, М.И. Туганъ-Барановскаго и А.А. Шахматова. – Петроградъ : Типографія т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 397.
37. Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – X. : ЦСУ, 1923. – С. 1–2.
38. Богацький О. Чого нам тра / О. Богацький // Село. – 1918. – №№ 30, 31. – С. 13–14.
39. Від власних дописувачів // Село. – 1918. – № 30, 31. – С. 24–25.
40. Коваль М. Наше сучасне завдання / М. Коваль // Село. – 1918. – № 50. – С. 9.
41. Бочаров В. Вказ. праця. – С. 3.
42. Кравченко Б. Вказ. праця. – С. 42.
43. Борисевич С. Вказ. праця. – С. 156.
44. ДАХМО, ф. Р. 3025, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
45. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918): монографія / В.Лозовий; Кам'янець-Подільський нац. ун-т. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. – С. 42.
46. Береза О. І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917–1920 рр. (державно-управлінський аспект) : дис. ... канд. наук з держ-го управління: 25.00.01 / О. І. Береза. – Львів, 2006. – С. 143.
47. Сельское хозяйство Украины. – С. 47.
48. ДАХМО, ф. Р. 3010, оп. 1, спр. 1, арк. 7–40.
49. Давыдов М. А. Очерки аграрной истории России в конце XIX – начале XX в. / М. А. Давыдов. – М., 2003. – С. 197–209, 233–235, 296, 442. Його ж. Статистика землеустройства в ходе Столыпинской аграрной реформы // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–72.
50. Hoch St. L. The Serf Economy, the Peasant Family, and the Social Order // Imperial Russia : New Histories for the Empire/J. Burbank, D. L. Ransel (eds.). Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1998. – P. 199–209; Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830–1912 / Population Studies. – 1998. – Vol. 52. – P. 357–368; Did Russia's Emancipated Serfs Pay Too Much for Too Little Land? Statistical Anomalies and Long-Tailed Distribution // Slavic Review. – 2004. – Vol. 63. – № 2. – P. 247–274.
51. Smith R. E. F., Christian D. Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia. Cambridge et al. : Cambridge University Press, 1984. – P. 26–27, 224–226, 251.
52. Реснт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реснт. – К. : І-т історії НАН України, 2003. – С. 147.
53. ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2988, арк. 43.

*Матвеев А.Ю.
Діль А.В.
м.Хмельницький*

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАПОРУКА УСПІШНОГО ВЕДЕННЯ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ: НА ПРИКЛАДІ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО КОМПЛЕКСУ «ПІВДЕННА БРАМА»

В статті показано впровадження сучасних інноваційних технологій у сферу готельно-ресторанного бізнесу, що дає можливість відкриття нових ринків, зростання прибутку та притоку грошей.

Ключові слова: *туризм, інноваційні технології, готельно-ресторанний комплекс «Південна Брама», «Ресторація Шпігеля», новинки кулінарії, страви тижня.*

Індустрія туризму є однією з галузей світового господарства, яка найбільш динамічно розвивається. Для цілого ряду країн і регіонів туризм служить джерелом значних валютних надходжень, сприяє створенню додаткових робочих місць, забезпечує зайнятість населення та розширення міжнародних контактів. Наша держава не виняток – тут з кожним роком створюються сприятливі умови для розвитку туристичної галузі. Хоча процес йде досить повільно. І саме в таких умовах особливого значення набувають інноваційні технології, які використовуються у туристичній сфері, адже вони допомагають прискорити впровадження науково-технічного процесу в практику роботи підприємств туристичної та готельно-ресторанної індустрії. Актуальність вказаного процесу викликана тим, що інновація веде до зниження собівартості, цін, зростання прибутку та притоку грошей, до підвищення іміджу (рейтингу) виробника нових продуктів, до відкриття нових ринків, в т.ч. і зовнішніх [1, с. 124].

Розвиток інноваційного продукту в туристичній галузі в м. Хмельницькому можна прослідкувати на прикладі готельно-ресторанного комплексу «Південна Брама» (вул. Житецького, 1/1) і «Ресторація Шпігеля» (вул. Володимирська, 63).

Перш за все, ці два заклади мають тематичне (концептуальне) спрямування.

Готельно-ресторанний комплекс «Південна Брама» розташований навпроти цегельного заводу, де раніше проходила південна межа м. Хмельницького. Брама – це великі ворота, які мали символічний зміст: відчиняеш ворота – а за ними увесь дивовижний світ. «Південна Брама» – це своєрідні південні ворота міста. Їх неможливо оминати: приваблива, ошатна споруда милує око і зразу зрозуміло, що на Вас тут чекають дбайливі гос-

подарі, комфорт і затишок, цікаві зустрічі та культурний відпочинок [2].

«Ресторація Шпігеля» знаходиться у будинку, який побудовано на початку ХХ ст., що належав відомому проску-рівському нотаріусу-юристу Ісааку Шпігелю. В радянський період тут знаходився облкниго-торг, а в період незалежності – книжковий магазин «Кобзар», салон мобільного зв'язку, відділення банку «Фінанси і кредит» та ін. Високі стелі, правильні пропорції залів, люстри у вигляді свічок, старовинні дубові столи та раритетні стільці, а також живі квіти на кожному столику. На стінах чорно-білі світлини в стилі «ретро», картини, копії історичних документів зміст яких відображає минуле нашого міста [3].

«Ресторація Шпігеля» входить у структуру готельно-ресторанного комплексу «Південна Брама».

Сучасна готельно-ресторанна індустрія дозволяє використовувати новітні комп'ютерні технології – від глобальних систем резервування до систем мультимедіа.

Пріоритетним для керівництва готельно-ресторанного комплексу «Південна Брама» є можливість он-лайн резервування місць та особиста безпека гостей. Комплекс представлений в системах глобального резервування Booking.com та Hotels.24ua, де в он-лайн-режимі можна забронювати номер. При наявності вільних номерів є можливість раннього заїзду/виїзду. Також комплекс має 3D-панораму-тур, яка також в он-лайн-режимі дозволяє мандрувати територією: побачити номер готелю із середини, зали ресторану, парковку тощо. Вся територія комплексу – стоянка автомашин (під охороною), зали ресторану, коридори готелю, рецепція та бар – обладнана системою відеоспостереження та безкоштовним безпроводним Інтернетом (Wi-Fi).

Велика увага власників приділяється новітнім технологіям приготування їжі. В ресторані комплексу використовуються сучасні індукційні плити із спеціальним посудом, під час приготування в якому зберігаються мікро- та макроелементи їжі. Крім того, такі плити є менш енергозатратними. У внутрішньому дворіку вимуруваний тандит [2]. А в «Ресторації Шпігеля» майже всі страви готуються в печах на дровах. Наприклад, складові до вінегрету не варяться, а запікаються, що дає змогу не втратити корисних і смакових властивостей: є гості, які на цьому знаються і можуть розрізнити на смак варені та запечені овочі. Приготовлене у печі м'ясо м'яке і нежирне. Тут же гостям їжа може подаватися у спеціальному екологічному кам'яному сланцевому посуді [3].

Комплекс та ресторація мають свої сайти, які постійно оновлюються. Крім того, в соціальних мережах – ВКонтакте, Однокласниках, Facebook періодично висвітлюються новинки кулінарії, страви тижня, тематичні святкування. Наприклад, на Масляницю в залі ресторану комплексу на столах стояли тарілки з млинцями і поряд піали з начинками із маку, горіхів, меду, шоколаду та сиру. Кожен гість міг замовити ці млинці безкоштовно. Прово-

дяться тематичні вечори – «Різдвяна Коляда», «День закоханих», 1 вересня тощо [2]. А у ресторації в перші вихідні жовтня (одночасно із Грузією) святкується «День Тбілісі» [3]. Керівництво комплексу та ресторації планують не зупинятися на досягнутому, а й далі впроваджувати різні інновації.

Джерела та література

1. Гуцол А.В. Навчальна дисципліна «Інноваційні технології в туризмі» як важлива складова підготовки фахівців спеціальностей «Туризмознавство» і «Готельно-ресторанна справа» // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 4(239). – Ч.ІІ. – С. 124-129.

2. www.pivdennabrama.com

3. www.spigel.km.ua

РОЛЬ ЖІНКИ-ТРУДІВНИЦІ У ВІДТОЧЕНІ МЕТОДИКИ ПРОПАГУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НА ПЕРИФЕРІЇ У 1920-1930-х. рр.

В статі досліджуються способи та методи використання жінок-трудівниць для пропагування радянської ідеології на західних окраїнах УРСР на початку становлення більшовицької влади (1920-1930 рр.). Робота відображає, на конкретних прикладах, процес використання жінок-робітниць, задля нав'язування нової антигуманної гендерної політики комуністичної влади. Зокрема розкриваються особливості залучення до важкої фізичної праці жінок, переважно сільського населення, у західно-му прикордонні УРСР, оскільки тут процес зрівняння жінок і чоловіків проходив повільно і потребував багатьох пропагандистських зусиль.

Ключові слова: пропаганда, фемінізм, ідеологія, маскулінність, станхановці, гендерна політика, більшовизм, СРСР, соціалізм, комунізм.

Радянський період в історії України відіграв важливу роль, впливаючи на усі сфери життя українського народу. Окрім політичного та економічного визиску, більшовики претендували на душу та розум людини, пропагуючи та нав'язуючи власний комуністичний світогляд. Для вирішення багатьох ідеологічних питань, які постають в наслідок неможливості поєднання радянських стереотипів в сучасному світі, потрібно дослідити усі елементи методики пропагування більшовицької влади.

Одним із нав'язаних більшовиками ідеалом є – жінка-трудівниця. Трудовий героїзм української жінки, як і в сучасній, так і в радянській історіографії достатньо описаний та піднесений, доля української селянки була вкрай важка, й здавалось, що зробити ще важчою її уже не можливо. Та нова радянська гендерна політика переконала в протилежному.

Історіографію даної проблеми умовно можна поділити на радянську, українську та закордонну. Праці радянських істориків відображали гендерну політику влади через ідеологічну призму, описуючи радянську жінку без будь-яких національних ознак. Усі роботи демонструють активність жінок у народному господарстві, суспільно-політичному житті, спорті, науці та культурі. Серед таких науковців варто відзначити Саттула Є. «Жінка країни соціалізму», Луговиківна М. «Жінки – велика сила соціалістичного суспільства», Бильшай В. П. «Решение женского вопроса в СССР» [14, с.2]. Про справжнє становище жінок в тоталітарній системі СРСР вільно писали лише науковці діаспори, зокрема української. Серед

таких потрібно виокремити М. Богачевську-Хом'як та її працю «Тоталітаризм проти жіноцтва», написану в Едмонді в 1988 р., в якій окремий розділ присвячений «Жінці радянської України» [14, с.3]. З розпадом СРСР вітчизняні науковці активізувались в даному напрямку дослідження, і уже в 1990-х роках почали виходити перші праці, одні із таких Гулько Я. «Жіночі долі – пісня українська»[5], Чадаєва К. Ю. «Роль і місце жінки в українському суспільстві 20-30-х років ХХ ст.»[21], Моравська Л. В. «Жінки-політв'язні»[12], Ковалюк Р. Т. «Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні»[9], Стефаненко Л. «Жіноцтво України у довоєнний період»[19]. Тут дослідники, будучи звільнені від ідеологічних пут, намагаються максимально об'єктивно висвітлити справжнє становище жінки в радянському суспільстві. Серед найновіших публікацій присвячених темі жіноцтва варто виокремити такі – Смольницька М. «Гендерна політика в УПСР: правове закріплення та напрямки реалізації» [18], Ігнатенко І. «Ідеальна жінка» [7], Гохія Н. «Жінка в радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації»[4], Кобченко К. «Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920-1930-х рр.»[8], Коханова О.О. «Питання суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні в 1920-1930 рр. ХХ ст.»[10]. В усіх цих працях різносторонньо розглядається методи використання українських жінок, як трудовий ресурс, проте ніхто з дослідників не ставив перед собою завдання відобразити експлуатацію жінок в пропагандистських цілях.

Отже, проаналізувавши ряд праць присвячених тематиці гендерної політики СРСР, можна зробити висновок, що питання використання жінки-трудівниці як пропагандистської зброї комплексно не досліджувалось. Тому мета моєї роботи – відобразити способи та методи використання жінок-працівниць для пропагування радянської ідеології на західних окраїнах УРСР на початку становлення більшовицької влади (1920-1930-х рр.).

У період становлення СРСР, більшовики отримали у спадок країну в умовах післявоєнної розрухи та занепаду. За таких обставин, коли країну потрібно було відбудувати, а війна забрала більшу половину чоловіків, влада потребувала дешевої робочої сили і масової підтримки. І вона знайшла її у жіноцтві. Для того, щоб залучити жінку до процесу відбудови країни, потрібно було витягнути її з сім'ї, а точніше – зруйнувати сім'ю, як пережиток патріархального ладу та серйозного ідеологічного опонента, що заважатиме виховувати нове, соціалістичне покоління. Замість сім'ї, жінці пропонували «приєднатись до рядів працівників найманої праці, взяти активну участь в класовій боротьбі, яка веде до соціалістичного перевороту. А вже у суспільстві звільненому від дискримінації, експлуатації та пригноблення ... будуть створені умови для справжньої рівності між

чоловіками та жінками»[18, с.1]. Зрівняння жінок з чоловіками відбувалось швидко і лише на трудовому рівні, на відміну від західного світу, де зміни в гендерній політиці та статевій рівності відбувались поступово, в СРСР різке, механічне зрівняння між статями було суспільним потрясінням, а отже не користувалось популярністю, особливо серед селян, де було важко зруйнувати патріархальний устрій сім'ї. Такий стан речей потребував значної пропагандистської праці.

Як зазначає дослідниця Н.Т.Гохія [4], наслідком загальних суспільно-політичних перетворень стало зміна цінностей. Сім'я вже не вважалася першочерговою для жіночого успіху. У радянському кіно тема сім'ї поступово витісняється. Героїні знаходять собі родину в колективі на заводі, фабриці [4,с.384]. Кіно та радіо продукція були впливом засобом пропаганди, проте в 1920-1930 рр. не надто поширеним, особливо у віддалених від центру країни містечках та селах. Тому, єдиною дієвою зброєю для пропаганди стають друковані періодичні видання. Так, друкований орган Кам'янець-Подільських окружних парткому КП(б)У та виконкому, газета «Червоний кордон», з перших днів свого існування фактично перетворився на методичний центр з пропагування радянських феміністичних ідей. Тут одразу треба зазначити що «фемінізм» у розумінні західного світу, радянською ідеологією суворо засуджувався, як буржуазний, на заміну йому влада пропонувала власний феміністичний рух – образ жінки-трудівниці, військової, льотчиці, робітниці та ін... На сторінках часопису постійно виходять рубрики з закликом залучення жінок до суспільно-політичної, громадської роботи, найбільше пропаганда посилюється при святкуванні «Міжнародного жіночого дня». Та найпереконливішим і показовим для вищезазначеної мети, був приклад конкретних жінок-трудівниць, стахановок, героїнь. Бригадирки, ланкові, стали головною зброєю радянської пропаганди на початку її становлення. Яскравим прикладом використання імені працівниці в пропагандистських цілях влади, може бути ціла інформаційна компанія, яку розгорнула редакція в 1935 році навколо ланкової артїлі «Більшовик» Почапинецького колгоспу, Чемировецького району Швидкої Ганни. Протягом року, майже регулярно, редакція газети радісно сповіщала про рекордно зібраний врожай цукрових буряків – 576 центнерів з 1 гектару. Зважаючи на привабливу зовнішність 16 річної дівчини, та й справжній трудовий рекорд, редакція газети вирішила провести піар кампанію для розвитку місцевого стаханівського руху, логотипом якої стає обличчя Ганни Швидкої. Видання чи не в кожному номері публікує її фото, та під різними заголовками описує то життєвий шлях дівчини, то її героїчний подвиг, який би вона ніколи не змогла здійснити, якщо б її не надала цей шанс радянська влада. Поряд з нею порівнюють інших героїв району, які збирали 514 центнерів з гектару, усі вони переважно чоловіки.

Таким чином, звертається увага на мужність Ганни Швидкої, і притаманні їй мускуллітичні риси. Закцентувались кореспонденти і на винагороді дівчини, якій цукровий завод оплати поїздки до Києва на комсомольську нараду дівчат комсомолок. Офіційне направлення було опубліковане в газеті [1, с.2]. В жовтні Ганну нагородили премією в розмірі 200 карбованців та літературою на суму 50 карбованців, а також усю ланку яку вона очолює [15, с.4]. 18 жовтня дівчина виїхала до Києва, про усі подробиці подорожі стахановки видання повідомляло постійно «21 жовтня на ранковому засіданні наради виступила Ганна Швидка і розповіла як вона боролась з своєю ланкою за врожай буряків, як живуть дівчата в колгоспі»[13, с. 3]. Також були вміщені фото з іншими учасниками конференції, Ганни та Наркома освіти УРСР тов.Затонського. По приїзді додому Ганну зустрічали як справжню зірку, постійні публікації в часописі привернули увагу багатьох, навіть хто й не цікавився сільським господарством. Після приїзду ударниці публікації не припинялись: «Ганна Швидка відчитується» [11, с.2], «Тріумфальна подорож», «Серед рідних і друзів» [16, с. 3], «Героїні колгоспної праці» [3, с.1], «Таких жінок не було і не могло бути за старого часу» [20, с. 4], «Славним орденоносцям і знатним ланковим Почапинецького колгоспу товаришам Швидкій Ганні, Штолимові Данилу та Бойко Ганні» [17, с.6]. Публікації про героїню – Ганну Швидку можна знайти також і в інших регіональних періодичних виданнях – «Соціалістичне село» [6, с.3] та друкований орган Вінницького обкому, Облвиконкому та Облпофради «Більшовицька правда» [2, с. 3].

Приклад жінок-героїнь, трудівниць мав вагомий вплив на місцеву громаду. Так, образ в пресі ударниці-стахановки з Київщини, Марії Демченко (сучасниці Ганни Швидкої), був для місцевої громадськості далеким і чи, навіть, вигаданим. А ось, коли існувала власна стахановка з сусіднього села чи району, то це й насправді надихало, як і дівчат – по швидше братись до роботи, так і чоловіків, яким не хотілось виглядати слабшими на фоні жінок-робітниць. Проте навряд чи була помічена і оцінена робота усіх важко працюючих жінок в колгоспах, заводах. Випадок з Ганною Швидкою був швидше щасливим, вона та результати її праці були використані задля широкомасштабної ідеологічної акції, яка мала наметі залучити як можна більше населення до стаханівського руху.

Отже, дана тема є невичерпною та практично не дослідженою, і потребує комплексного та поетапного розгляду, а особливо на регіональному, місцевому рівні. Дослідивши різновиди, які використовували ідейні провідники більшовизму, ми зможемо знайти рецепти для ліквідації завданих радянською владою світоглядних деструктивних процесів в свідомості українців.

Джерела та література

1. Бухтяк С. Щасливої дороги Ганю! / С.Бухтяк // Червоний кордон. – 1935. – 20 жовтня (№ 114). – С.2
2. Відповіді колгоспницям районів бурякосіяння / Більшовицька правда. – 1935. – 26 жовтня (№247). – С.3
3. Героїні колгоспної праці / Червоний кордон. – 1935. – 14 листопада (№ 128). – С.1
4. Гохія Н. Жінка в радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації / Н.Гохія // Донецький вісник українського наукового товариства ім..Т.Шевченка. – Т.5. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2004. – С.442.
5. Гулько Я. Жіночі долі - пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах / Я.Гулько// Людина і світ. – 1991. – 3 жовтня (№8). – С.12-16.
6. 3 осени боротись за високий врожай буряків / Соціалістични село. – 1935. – 31 жовтня (№ 137). – С.3
7. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка» : уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920-1930 роки / І.Ігнатієнко, О.Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. –Вип.42. – С.178-183.
8. Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920-1930-х рр. / К.Кобченко // Український альманах. – 2013. – Вип.4 – С. 24-29.
9. Ковалюк Р. Т. Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27-29 жовтня 1994: Тези доповідей. – К., 1994. – С. 99-154;
10. Коханова О.О. Питання суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні в 1920-1930 рр. ХХ ст. в радянській історіографії (1918-1991 рр.) / О.О.Коханова // Інтелегенція її влада. – Випуск 30. – 2014. – С.36- 40.
11. Лихолат М. Ганна Швидка відчитується / М.Лихолат // Червоний кордон. – 1935. –28 жовтня (№ 121). – С.2.
12. Моравська Л. В. Жінки-політв'язні // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27-29 жовтня 1994: Тези доповідей. – К., 1994. – С.96-97.
13. Напередодні конференції молодих вчених / Червоний кордон. – 1935. –26 жовтня (№ 119). – С.3.
14. Орлова Т.В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво контексті історіографії / Т.В.Орлова // Український історичний журнал. – 2009. – 18 вересня (№ 3). – С.184-198.
15. Сепітий О. Про знатну ланкову артіль «Більшовик» Чемировецького району Швидку Ганну /О.Сепітий // Червоний кордон. – 1935. –20 жовтня (№ 114). – С.4.
16. Серед рідних і друзів / Червоний кордон. – 1935. –23 листопада (№ 122). – С.3.

17. Славним орденоносцям і знатним ланковим Почапинецького колгоспу товаришам Швидкій Ганні, Штолимові Данилу та Бойко Ганні / Червоний кордон. – 1935. – 14 листопада (№ 128). – С.6.

18. Смольницька М. Гендерна політика в УПСР: правове закріплення та напрямки реалізації (середина 1940 – перша половина 1960-х років) / М.Смольницька // Історія України. – 2013. – жовтень(№20). – С.4-7.

19. Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса. – 1999. – січень (№1-2). – С.130-137.

20. Таких жінок не бувало і не могло бути за старого часу / Червоний кордон. – 1935. – 14 листопада (№ 128). – С.4

21. Чадаєва К. Ю. Роль і місце жінки в українському суспільстві 20 - 30-х років ХХ ст. // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук. - метод, конф., Одеса. – 27-29 жовтня. – 1994: Тези доповідей. – К., 1994. – С.88-90.

**УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ХМЕЛЬНИЧАН
ОБЛАСНИМ ВІДДІЛЕННЯМ
ПОШУКОВО-ВИДАВНИЧОГО АГЕНТСТВА
«КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ»**

У статті розглядається пошукова, організаційна та видавнича діяльність обласного відділення видавничого агентства «Книга пам'яті України» щодо увічнення загиблих хмельничан на фронтах Великої Вітчизняної війни, цивільного населення, яке стало жертвою фашистського геноциду та репресованих громадян Хмельниччини.

Ключові слова: *воїни-визволителі, німецько-фашистські загарбники, фашистський геноцид, політичні репресії, реабілітація, пошукові загони.*

Життя не тільки складне та багатогранне у своїх проявах, але й швидкоплинне. Кожне покоління залишає нащадкам конкретні наслідки своєї діяльності. Пізнання спадщини минулого – непросте завдання. Воно вимагає не тільки формального відтворення історичних подій, але й пояснень та уточнень багатьох суспільно-політичних процесів, які мали місце в Радянській Україні упродовж ХХ століття. Це революції та перевороти в колишній Російській імперії, національно-визвольні змагання, Велика Вітчизняна війна, голодомори та масово-політичні репресії 1920-х – початку 1950-х років, український визвольний та дисидентський рух, шістдесятництво, участь наших земляків у військових локальних конфліктах.

Мета цієї статті передбачає проаналізувати діяльність громадськості та науковців Хмельниччини у відтворенні скорботного мартирологу людських втрат, усіх без винятку верств населення наших співвітчизників для вивчення й осмислення великої людської трагедії минулого століття.

Початком цієї складної науково-пошукової роботи стала державна програма започаткована постановою Ради Міністрів Української РСР від 31 липня 1989 року за № 201 «Про організацію роботи, матеріально-технічне і фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних та Київської міської Книги Пам'яті». Виконуючи рішення Ради Міністрів УРСР, обласний виконавчий комітет затвердив редакційну колегію з видання обласної «Книги Пам'яті» у складі 25 осіб, залучивши до роботи представників партійних, профспілкових і комсомольських органів, рад ветеранів війни та праці, органів народної освіти, відділень Радянського фонду миру, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, військкоматів, творчих спілок та науковців. Роботу обласної

редколегії очолив М. І. Мехеда – голова обласної ради ветеранів війни та праці, його заступниками стали В. Т. Олійник – секретар облвиконкому та М. О. Урсол – обласний військовий комісар, відповідальним секретарем редколегії був затверджений І. Х. Шиманський – завідуючий партійним архівом обкому компартії України.

У міських і районних радах народних депутатів також були сформовані редакційні комісії у складі 11 – 17 осіб, а при сільських та селищних органах самоврядування – комісії, до складу яких входили 7 – 11 представників для складання та перевірки списків загиблих воїнів у боях в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Районні комісії стали об'єднуючою ланкою між обласною редакційною колегією та редакційно-видавничою групою, через які узагальнювались звернення та пропозиції місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств та громадян України щодо увічнення імен наших земляків, виявлених у ході пошукової роботи на території України та зарубіжних держав.

Для виконання практичних завдань з підготовки до друку «Книги Пам'яті» при обласній редакційній колегії була сформована робоча група у складі 5 осіб. Аналогічні групи із 2 – 3 осіб були утворені при міських і районних комісіях.

Після проголошення незалежності України активність пошукової роботи не уповільнилась. Активна позиція громадськості була високо оцінена Президентом України Л. М. Кравчуком, який надавав велике значення розпочатій роботі з увічнення пам'яті захисників Вітчизни та борців за свободу і незалежність держави. Своім Указом від 4 травня 1992 року він зобов'язав Українську редакційну колегію «Книги Пам'яті України» за участю наукових установ Академії наук України уточнити концепцію її діяльності відповідно до змін, що сталися в суспільно-політичному житті України та відкритих архівних документів. Рекомендувалось утворити координаційну раду, яка мала об'єднати зусилля громадськості для проведення пошукових робіт із встановлення імен загиблих, упорядкування військових кладовищ і пам'ятників та підготовки матеріалів до «Книги Пам'яті України».

На виконання Указу Президента України була прийнята постанова Кабінету Міністрів України, [1] за якою утворювалась координаційна рада, котра забезпечувала пошукову роботу з встановлення імен загиблих. Визначалася загальна структура історико-меморіальної серії «Книги Пам'яті України», що передбачала випуск таких видань: поіменних «Книг Пам'яті Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя», до яких заносилися виявлені в ході пошукової роботи на території України та зарубіжних держав імена воїнів, які загинули під час Великої Вітчиз-

няної війни; поіменної зведеної «Книги Пам'яті України» про громадян, загиблих у воєнних конфліктах, у яких брав участь колишній Союз РСР; поіменних «Книг Скорботи Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя», на сторінках яких мали бути видрукувані прізвища цивільних громадян, полеглих внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Основну організаційну та пошукову роботу в регіонах проводили обласні редакційні колегії, перед якими ставились завдання назвати усіх полеглих поіменно, встановити, хто і де воював, оприлюднити скільки жителів кожного міста і села полягли в боях, особливу увагу звернути на безвісті пропавших громадян. Редакційні колегії виконували гуманне призначення – офіційне зняття підозри з тих, хто в перші місяці війни, коли фашистські полчища переможно рухалися вперед, потрапили у полон і загинули від голоду, поневірянь і тортур у фашистських катівнях і концтаборах.

Перед пошуковцями «Книги Пам'яті України» ставилось завдання якомога більше зменшити кількість білих плям нашої воєнної історії, які непокоять наших співвітчизників. За цією концепцією були розроблені методичні рекомендації щодо подачі коротких біографічних відомостей про кожного, хто загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни та пропав безвісті.

Хмельницька обласна редакційна колегія, працюючи над «Книгою Пам'яті», залучила широке коло громадськості області. У підготовці списків, пошуку даних про полеглих воїнів-земляків та встановлення імен визволителів з інших регіонів Союзу РСР, що поховані на території області, значну роботу провели сільські, селищні, міські та районні редакційні комісії «Книги Пам'яті», створені при відповідних радах народних депутатів. Особливу активність у цій справі проявили військкомати, ветеранські та профспілкові організації, вищі навчальні заклади, пошукові загони школярів, ентузіасти-науковці.

Особливо варто відмітити роботу редакційних комісій «Книги пам'яті Волочиського району», котрі спільно з райвійськкоматом, учительськими колективами шкіл і пошуковими загонами за час підготовки і складання зведеного поіменного списку розшукали 360 і встановили відомості майже на три тисячі полеглих воїнів земляків. Плідно працювали в цьому напрямі школярі Давидковецької середньої школи Хмельницького району. Ними було встановлено імена 225 воїнів-визволителів, похованих у братській могилі [2, с. 6].

Обласна редакційна колегія за три роки (з квітня 1995 по грудень 1997 роки) випустила 10 томів «Книга Пам'яті України». Хмельницька область», в яких у 22 зведених районних поіменних списках подані біо-

графічні дані на 120 860 солдатів, сержантів, офіцерів, партизанів та підпільників – уродженців Хмельниччини, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, за винятком тих осіб, проти яких були переконливі докази співробітництва з ворогом. У заключному томі видання редколегія вмістила відомості про 9 408 воїнів-визволителів, загиблих під час звільнення області від німецько-фашистських загарбників.

Пошукова робота дозволила обласній редакційній колегії встановити кількісний склад уродженців області – учасників Другої світової війни, який склав 316 027 осіб. Серед них 42 569 червоноармійців, які перебували на службі в Червоній Армії до червня 1941 року; 248 806 – мобілізованих до Збройних сил колишнього Союзу РСР; 7 895 – направлених до винищувальних батальйонів; 17 346 громадян Хмельниччини, що брали участь у партизанському русі та антифашистському підпіллі, та 281 уродженець області служили в арміях інших держав, які воювали проти фашистських загарбників [2, с. 6; 3, с. 690].

Оцінюючи вагому роботу обласної редакційної колегії з випуску історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України» та зважаючи на необхідність виконання державної програми «Реабілітовані історією», яка визначалась постановами Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. за № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. за № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій [4, с.4], розпорядженням Хмельницької обласної державної адміністрації 23 березня 1998 р. на базі обласної редакційної колегії «Книга Пам'яті України» та обласної редакційно-видавничої групи редколегії «Реабілітовані історією» було утворено обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», до якого ввійшли відповідальні працівники облдержадміністрації, науковці, представники громадських і політичних організацій. Керівником агентства та головним редактором видання був призначений І. Х. Шиманський [5], а з 11 січня 2008 р. агенцію очолив П. М. Воскобойнік [6].

У складі обласного відділення пошуково-видавничого агентства була сформована редколегія Хмельницького тому «Реабілітовані історією» та створена редакційно-видавнича група. На пошуково-видавниче агентство покладалась організація наукової, пошукової та видавничої роботи з питань підготовки і випуску «Книги Скорботи України» та книг обласного тому «Реабілітовані історією. Хмельницька область»[5].

Реалізуючи проект історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України», обласна редакційна колегія розпочала роботу з підготовки і випуску поіменних «Книг Скорботи», вшановуючи пам'ять цивільного населення, яке загинуло внаслідок бойових дій у роки гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Упродовж 2003 – 2005 років було видано чотири томи поіменної Книги Скорботи. У них подані короткі біографічні відомості про 37 522 особи цивільних громадян-жертв фашистського геноциду. Серед них 2 198 наших земляків були розстріляні чи живими спалені фашистами за зв'язок і допомогу партизанам та підпілникам, 665 – розстріляні як заручники, 364 – замучені та вбиті за антигітлерівську пропаганду і як радянські активісти, 3 260 – загинули під час бойових дій, 130 подолян м. Проскурова загинули від голоду, так як у місті панувало безробіття і заборона на продаж продуктів харчування, 4 107 наших земляків загинули чи померли на каторжних роботах у Німеччині. 26 978 загиблих жителів Хмельниччини були єврейської національності, яких розстріляли фашисти. Акти надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників дозволили обласній редакційній колегії встановити, що внаслідок військових дій та каральних акцій фашистські окупанти знищили 221 822 чоловіки, у тому числі близько 174 тисячі євреїв – жителів Хмельниччини і сусідніх областей та іноземних держав, яких привозили до м. Кам'янець-Подільського і там розстрілювали [7, с. 377 – 378].

Робота над серією книг «Реабілітовані історією» мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави і пов'язаних з нею масових незаконних репресій. Передбачалося повернути українському народу забуті імена державних діячів, творців культури, вчених та тисяч громадян України, яких знищила тоталітарна система.

Працюючи над поіменними списками до «Книги Скорботи», працівники обласного відділення агентства Г. М. Бондар, О. О. Добровольська, І. О. Дусіна, П. В. Махнюк, О. П. Мевша, В. М. Пажинська, Л. Я. Попадюк, Д. І. Тимченко розпочали ретельне вивчення архівно-слідчих справ обласного управління СБУ та фонду державного архіву у Хмельницькій області про репресованих жителів Подільського краю в 1920 – 1950-х рр. [8, с. 10]. За розробленою програмою та методичними рекомендаціями щодо підготовки науково-документального видання, які були схвалені Головною редакційною колегією, [9] була розроблена та затверджена програма видання і структурний підхід до оформлення томів, які в п'яти розділах відображали як загальні, так і особливі місцеві події того часу. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, котра характеризувала особу репресованого [10, с. 9–10] і формувала картотеку репресованих подолян. Створена картотека даних про громадян, які постраждали від політичних

репресій, дають підстави стверджувати, що обсяг зібраних матеріалів на 59 596 осіб ще не завершений, адже з 2003 по 2007 роки картотека поповнилася на 17 045 осіб.

Формуючи картотеку репресованих подолян, редакційно-видавнична група обласної редколегії активно співпрацювала з обліково-довідковим підрозділом управління СБУ в Хмельницькій області, архівним відділом Управління МВС України та Державним архівом Хмельницької області, обласними громадськими організаціями Всеукраїнського товариства політичних в'язнів, репресованих та членів їх сімей, добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного осередку українського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса. Діяльність редакційно-видавничої групи здійснювалась у постійному контакті з обласною, міськими і районними комісіями з відновлення прав реабілітованих. До підготовки матеріалів книги активно залучалися науковці-історики, правознавці та краєзнавці, соціологи, працівників правоохоронних органів, архівів, музеїв та бібліотек.

Робота над книгами тому “Реабілітовані історією. Хмельницька область” проводиться за постійної підтримки обласної державної адміністрації, обласної ради, які сприяють видавничій діяльності обласної редколегії та редакційно-видавничій групі у вирішенні питань підготовки видання.

Глибинні причини та наслідки політичних репресій відображенні у п'яти книгах «Реабілітовані історією. Хмельницька область» головним чином на численних документах Центральних державних архівів України, матеріалах фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей та галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Хмельницького. Архівні матеріали дозволили з'ясувати і розкрити перебіг політичних репресій у регіоні, відстежити відношення місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів до репресивної політики, розкрити трагізм незаконно депортованих, “розкуркулених”, закатованих у в'язницях, замордованих у ГУТАБі, відтворити страшну статистику терору на Хмельниччині.

У кожній книзі Хмельницького тому подаються спогади громадян, що постраждали від політичних репресій, та нариси про репресованих, які в період репресій проживали на території Хмельницької області. Вивчення архівних матеріалів уможливило визначити, що репресіями були охоплені всі соціальні верстви населення: чоловіки та жінки, робітники та селяни, наукові та культурні діячі, працівники торгівлі, освіти та охорони здоров'я, студенти та діти.

У п'яти книгах оприлюднені матеріали щодо 46345 репресованих громадян Білогірського, Вінковоцького, Волочиського, Городецького, Ду-

наєвецького, Деражнянського, Кам'янець-Подільського району та міста Кам'янець-Подільського, Красилівського, Ізяславського, Летичівського, Новоушицького, Полонського, Славутського районів, міста Хмельницького та Хмельницького району, які стали жертвами беззаконня за «політичними» статтями Кримінального кодексу УРСР або аналогічними статтями кримінальних кодексів союзних республік.

У списках подані відомості на уродженців Хмельниччини, репресованих за її межами, які були надані обласній видавничій групі офіційними архівними і державними установами, а також аналогічними редакційними групами держав СНД, на території яких наші земляки перебували свого часу в депортації, на засланні або відбували ув'язнення.

Опрацювавши облікові картки громадян, які зазнали політичних репресій, обласна редакційно-видавнича група згідно з вимогами методичних рекомендацій Головної редакційної колегії оприлюднила в алфавітному порядку довідки в розрізі районів та міст області, в яких містяться основні відомості про репресованих: прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, національність, освіта, останнє місце проживання, посада на час арешту, коли і ким репресований, форма репресій та термін покарання, яким органом і коли реабілітований та номер і місце зберігання архівно-слідчої справи. Всі назви населених пунктів Хмельницької області подані за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Політичні репресії на Поділлі, попри загальні риси цього страхітливого процесу, мали свою регіональну специфіку. Зокрема аграрний характер регіону обумовив спрямування вістря політичних репресій насамперед проти селянства. Направленість репресивних заходів певною мірою визначила перебування подільського регіону в зоні державного кордону СРСР. Не останню роль у формуванні репресивної політики на Хмельниччині відіграла й та обставина, що тут у певний час працювали органи влади УНР, їхні національні наукові та культурні установи.

Надаючи систематичний характер дослідженню політичних репресій, Хмельницька обласна редакційна колегія та редакційно-видавнича група визначили основним завданням неупереджене осмислення негативних явищ щодо необґрунтованих репресій за архівно-кримінальними справами репресованих громадян та надання об'єктивної оцінки діяльності політичних і державних структур області. У другій та третій книзі читачі знайомляться з географією місць позбавлення волі, де відбували покарання подоляни, та документальні матеріали щодо перебігу подій, пов'язаних з періодом берієвської «відлиги» 1939 року. Четверта книга знайомить читачів з репресивною державною політикою щодо селян, розпочатою в 1948 р., з прийняттям безпрецедентного в правовій практиці Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які зліс-

но ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський спосіб життя». У п'ятій книзі опубліковані донедавна засекречені документи ВЧК-ОГПУ-НКВД про політичні переслідування польської національної меншини за «польським» оперативним наказом НКВС СРСР № 00485.

Книги «Реабілітовані історією. Хмельницька область» дозволили мешканцям області дізнатися про долю рідних та близьких, які потрапили у жахливі жорна репресивної тоталітарної машини. До редакційно-видавничої групи обласної редакційної колегії надходять листи від рідних та близьких репресованих. Із словами вдячності звернулась мешканка м. Хмельницького В. М. Іванюк, дочка репресованого красилівчанина М. Й. Якубовського, який був репресований у 1937 році: «Щиро вдячна працівникам редакційної колегії „Реабілітовані історією” за Вашу працю, яка дозволяє нам, родичам репресованих, дізнатися правду про рідних, про ті поневіряння, які вони пройшли в роки сталінських репресій». Опубліковані матеріали дозволили мешканці Віньковецького району М. В. Савицькій дізнатися про долю свого батька В. У. Малиновського, який був репресований у 1938 році та не повернувся в рідне с. Станіславівку. Видані книги дозволили родинам репресованих І. А. Бистрицького, К. А. Візовського та І. Й. Кміти з Волочиського району, красилівчанину Л. І. Матусяку дізнатись про безневинно репресованих їхніх родичів [11, с. 5]. Обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» отримала лист від сім'ї Широких із села Копистин Хмельницького району та сім'ї Прохоровичів з смт. Кубінки Московської області, в якому висловлені слова вдячності «всім тим, хто причетний до підготовки книги «Реабілітовані історією. Хмельницька область» за публікацію про їхнього батька і дідуся Кирила Юхимовича Цідила. «Ваша титанічна праця, – зазначається в листі, – служить справі ствердження справедливості, збереження пам'яті про невинно засуджених та розстріляних і сприятиме, щоб у майбутньому таке більше ніколи не повторилося, сприяє вихованню молодого покоління. Викриваючи злочини минулих років, Ви тим самим попереджуєте їх повторенню» [12, с. 5].

Опубліковані видання дозволяють відновити історичну справедливість, висвітлюючи трагічні події в історії України, повертаючи їй незаслужено забуті імена тисяч безневинно репресованих громадян. За кожною сторінкою віддрукованої книги криється страшний морок сталінських репресій, який охопив країну, жахливі трагедії політрепресантів.

Щоденна упродовж двадцяти п'яти років діяльність обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» направлена на пошук та висвітлення імен тих, які переступили поріг вічності. Намагаючись увічнити пам'ять своїх земляків, працівники агенції спільно

з науковцями, краєзнавцями та громадськими організаціями при активній підтримці органів влади області через видавничу діяльність відновлюють історичну справедливість, виконуючи надзвичайно важливе завдання – поіменно згадати і зберегти в пам'яті дітей і онуків усіх тих, хто боровся і віддав життя за свободу і незалежність, нагадати про їх великий подвиг в ім'я життя й щастя людського. Кожна видрукувана книга має залишити глибокий слід в історичній пам'яті нашого суспільства, всіх тих, хто сповідує добро, справедливість, гуманізм, має стати своєрідним реквієм загиблих і даниною шани живим.

Джерела та література:

1. Про заходи щодо видання Книги Пам'яті України: постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 1992 р. № 537.
2. Книга Пам'яті України. Хмельницька область : Історико-меморіальне видання. – Хмельницький : Поділля, Т. 1, 1995. – 688 с.
3. Книга Пам'яті України. Хмельницька область : Історико-меморіальне видання. – Хмельницький : Поділля, Т. 10, 1997. – 704 с.
4. Тронько В ім'я історичної правди / П.Т. Тронько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 3 – 6.
5. Про продовження випуску серіалу «Книга пам'яті України: Розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 23 березня 1998 р. № 1271 – р.
6. Про призначення П. М. Воскобойніка: Розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації 11 січня 2008 р. № 3/2008 – р.
7. Книга Скорботи України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання. – Хмельницький: Поділля, Т. 4. 2004. – 384 с.
8. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: М. П. Вавринчук (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2008. – 934 с.
9. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» – К., 1993. – 35 с.
10. Поточний архів Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Пам'ятка по зібранню і вивченню матеріалів для тому «Реабілітовані історією. Київська область». – Арк. 9 – 10.
11. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова [та ін.]). Кн. 4 / [обл. редкол.: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2012. – 1168 с.
12. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова [та ін.]). Кн. 5 / [обл. редкол.: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2014. – 896 с.

ПРОСКУРІВЧАНИН ДАВИД РАПОПОРТ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ФРАНЦУЗЬКОГО РУХУ ОПОРУ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено опису життєвого шляху уродженця м. Проскурова (Хмельницький) Давида Меїровича Рапопорта - одного із засновників організації Rue Amelot в окупованій Франції часів Другої світової війни, що займалася порятунком євреїв в часи Холокосту.

Ключові слова: Давид Рапопорт, David Rapoport, Rue Amelot, євреї, jews, Проскурів, Proskurov, Дрансі, Drancy, Освенцім, Auschwitz.

Давид Рапопорт народився у Проскурові (Подільська губ.) 1 жовтня 1883 року в сім'ї Меїра та Хенділ Рапопорт і ще в ранньому дитинстві виявив неабиякі інтелектуальні здібності. Сім'я була шанованою у єврейській громаді Проскурова та освіченою, з категорії «неблагонадійних» та перебувала під поліційним наглядом через активну громадянську позицію. Вже в 17-річному віці Давид відповідає за пропагандистську роботу в проскурівському осередку партії Поалей-Ціон. [1]

Очевидно, у зв'язку з революційними подіями в Росії 1905-07 років, приблизно в 1906 році Давид вимушено залишає родину і виїжджає з дружиною Ревекою, що походила зі спорідненої проскурівським Рапопортам бердичівської родини Рапопорт, до Франції. [2]

Але, навіть покинувши батьківщину, Давид не припиняє брати активну участь у громадсько-політичному житті, багато подорожує (серед його адрес зустрічається Єреван, Тифліс, Владикавказ і Баку), вишукуючи й можливості відвідувати свою родину. У тексті одного з листів, надісланих Давидом з Парижа в Проскурів своєму братові Соломону, латиницею вказано адресу: *13, rue Feuilleantines, Paris*. Будинок за цією адресою досі існує і зберіг свій статус «прибуткового будинку». [3] [13, С. 59]

Ще одну паризьку адресу, пов'язану з Давидом, вказано на листах, адресованих йому дружиною Ревекою з Франції в 1907 році: *Escaupont, rue du Bois (Nord)*. [13, С. 59]

У 1910 році Давид разом із дружиною вирушає до Англії, де у них наступного року народжується син Данііл. У Францію він повертається в 1912 році. До червня 1914 році він не мав конкретного заняття, і тоді він вирішує відвідати батьків, які залишилися в Проскуріві, з наміром побути з ними протягом кількох тижнів. Але у зв'язку з початком Першої світової війни йому не вдається отримати дозвіл на повернення до Франції. Давида мобілізували. Але вже навесні 1916 року сім'я Рапопорт опиняється у Кременчуці Полтавської губернії у зв'язку з розпорядженням російського Генерального штабу про відселення всіх євреїв з прифронтової смуги до глибинних губерній Росії. [14] Тільки завдяки революції 1917 року їм вдалося разом дістатися до Лодзі в Польщі. Там він займався активною діяльністю по наданню допомоги єврейським біженцям емігрувати, особливо до Америки, через зростаючі хвилі антисемітизму у край жорстоких формах у східних регіонах, в тому числі 3-за погромів, здійснених прибічниками Петлюри.

Але на цьому не припинилася його активна громадська робота на батьківщині. Наприклад, ми можемо побачити його ім'я серед членів комісії Проскурівської міської думи, що складала списки загиблих внаслідок сумнозвісного погрому, що стався у Проскуріві 15 лютого 1919 року. [15] Після створення мережі уповноважених Єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів батько Давида надав в квітні 1921 року для роботи канцелярії уповноваженого по Проскурівському округу 4 кімнати та склад у власному будинку за адресою вул. Соборна, 50 (будинок не зберігся). [16] Не перебуваючи офіційно в складі працівників канцелярії, Давид періодично їздив у відрядження, виконуючи завдання уповноваженого Єврейського громадського комітету. [17]

Зрештою він отримав візу для в'їзду у Францію і знайшов свою дружину і сина. Влаштувавшись в Парижі, він продовжив свою роботу, розпочату в Польщі, підтримуючи еміграцію євреїв. Між тим він брав участь на громадських засадах в інших єврейських організаціях, у тому числі у Федерації єврейських общин Франції, яка надавала освітні послуги, професійну підготовку та прийом іммігрантів з Польщі та країн Балтії. Крім цієї благодійної діяльності Давид Рапопорт пробує себе в журналістиці. Він став паризьким кореспондентом великої нью-йоркської єврейської газети *Jewish Herald*.

Приблизно в 1924 році, коли організація практично розчиняється в єврейській еміграції, він заснував разом з паном Германом агентство журналістських фоторепортажів під назвою *Photo Rap*, яке припинило свою діяльність у переддень Другої світової війни. А за десять років перед тим він разом зі своїми друзями взяв участь у створенні газети на ідиш *Pariser Haint* (Паризький День), яка посідала 105 місце в рейтингу *Faubourg du*

Temple. Тривожні репортажі про долю польських євреїв в гітлерівській Німеччині, надруковані саме в цій газеті, спонукали молодого єврея Гершля Гриншпана помститися Німеччині шляхом вбивства в Парижі 7 листопада 1938 року німецького дипломата Ернста фон Рата. [18, С. 54]

Водночас Давид не припиняє роботи з єврейськими іммігрантами з Польщі та Росії, а згодом і з Німеччини, особливо після приходу до влади Гітлера в 1933 році та зі зростанням нацизму як ідеології.

Давид Рапопорт у передвоєнний час.

У січні 1940 року синові Давида Даніїлу запропонували місце вчителя у французькому місті *La Bourboule* (Ля Бурбуль). Згодом, в 1942 році, Даніїл був заарештований та інтернований як британський підданий в таборі Сен-Дені, не маючи насправді інформації про участь свого батька в русі Опору. Але Давид Рапопорт не повністю увійшов у *Rue Amelot* у вересні 1940 року, коли Якубович запропонував йому посаду, щоб допомогти у його важкій роботі генерального секретаря організації. Крім того, згідно зі свідченнями Якубовича, Давида він вважав «теоретиком, інтелектуалом, тактиком, незрівнянною людиною дії, чудовим режисером». Якубович і Рапопорт були знайомі з 1922 року, коли вони обидва були в секретаріаті *Conférence mondiale juive de secours*, в якому президентом був Лео Моцкин, а генеральним секретарем Ізраель Єфройкін. Вони рідко розлучалися і працювали разом в різних організаціях. Порівнюючи свідчення і різні інтерв'ю, надані учасниками *Rue Amelot*, яким вдалося вижити, можна сказати, що це був винятковий чоловік, загалом охарактеризований як істинний Цадик. Його участь у порятунку своїх єврейських братів і сестер з надзвичайною мужністю дійсно заслуговує нашої вдячності назавжди.

Незважаючи на своє слабке здоров'я і малий зріст, цей чоловік був втіленою моральною величчю. Повага, щирість, товариськість, доброта, мужність - ті слова, які найчастіше лунали з вуст свідків, навіть якщо іноді він бував занадто авторитарним, про що свідчить Якубович. Перебуваючи у керівництві *Rue Amelot* під псевдонімом *Le Tsadik* (Цадик) [10], Давид зразково виконував роботу, одночасно утримуючи дитячий будинок Ля Варен-Сент-Ілер під Парижем [4], допомагаючи інтернованим євреям в чотирьох ідальнях та юридичними і фінансовими послугами, займаючись своєю знаменитою клінікою *La mere et l'enfant* (Мати і дитя), рятувальними операціями, оформленням підробних документів тощо. Після рейдів німецької таємної поліції у травні 1941 року він посилює заходи конспірації, запроваджені в *Rue Amelot*. Залучає громадські пожертви, вислуховує переслідуваних і надає їм прихисток, допомагає у фінансовому відношенні неблагополучним сім'ям. Він знаходив час, щоб захистити ці сім'ї від облав. Давид співпрацював з Червоним Хрестом по збору і розподілу матеріальної допомоги та гуманітарних посилок інтернованому єврейському

населенню. [4] Він влаштовував неєврейських дітей у прийомні сім'ї, посилаючи соціальних працівників, щоб допомогти в Пуатьє рабину Ілії Блоху врятувати сім'ю. Вдалося витягнути сотні сімей та дітей з пазурів гестапо і колаборантів. З 1941 року Давид Рапопорт перебував у Координаційному комітеті благодійних товариств Паризького району. Співпрацював з організацією руху Опору «*Français*» («Французи») по виготовленню фальшивих документів і переправленню євреїв до Швейцарії та Іспанії. [4]

На його адресу залунали погрози. Зрештою Давида було заарештовано у 36 Rue Amelot 1 червня 1943 року та ув'язнено у форті *Romainville*, де всі були в захваті від нього. Це стало причиною переведення його в табір *Drancy* (Дрансі) 6 жовтня 1943 року та депортації наступного дня у складі конвою № 60 до Освенциму, де він помер від виснаження 2 липня 1944 року. [2]

Згідно з інформацією про долю Давида Рапопорта з електронного архіву Яд ва-Шем, яку було отримано шляхом анкетування свідків, існують певні розбіжності про дату і місце його загибелі.

Зокрема, в анкеті № 740802, заповненої рідним братом дружини Давида Шмулем, місце загибелі зазначено як: «*Monowitz, Biala Malopolska, Krakow*». Всі ж інші особисті дані співпадають: місце народження, імена батька і матері, місце останнього перебування, ім'я дружини; все - крім дати народження, що вказана як «1884» замість «1883». [5]

В анкеті ж під № 1208026, складеній Сабіною Ельзон, подругою Давида, всі дані збігаються з версією, опублікованою на сайті музею *Rue Amelot*. [6] [10]

Така ж інформація подана і в анкеті № 3210954, дані в якій ґрунтуються на інформації з джерела «*List of deportation from France in Le Memorial de la deportation des juifs de france, Beate et Serge Klarsfeld, Paris 1978*». [7]

Дата і місце смерті варіюються також в інших джерелах:

- David Rapoport, “la mère et l'enfant”, 36, rue Amelot, 1994: p. 209 (b. Oct. 1, 1883 in Proskürow, Ukraine) p. 228 (deported 1943) p. 198 (probably died in Monowitz 2 July 1944);

- L'un des trente-six, 1946 [i.e. 1947]: p. 1 (David Rapoport, 1883-1944) p. 35 (arrested 1 June 1943) p. 61 (last heard from in a note received Feb. 1944);

- RAMEAU, 15 July 2005 (Rapoport, David (1883-1944); Juif d'origine russe; protection et sauvetage des réfugiés juifs en France (foyer de la rue Amelot); source, L'un des 36). [8]

1944 рік, як рік загибелі Давида, згадується і у матеріалі, присвяченому А.Альперіну. [9]

На офіційному ж сайті музею Rue Amelot - 1943 рік:

David Rapoport - Le Tsadik (1883-1943). [10]

Ім'я Давида і його дружини Ревеки також згадано в списку

осіб, яким Джорж Веллерс (*Georges Wellers*) присвятив свою книгу «*From Drancy to Auschwitz*», видану в 1946 році. [11]

Жаклін Балдран (*Jacqueline Baldran*) і Клод Бохурберг (*Claude Bochurberg*) в 1994 році видали книгу «*David Rapoport "La Mere et l'enfant", 36 rue Amelot*», присвячену підпільній діяльності Давида у Франції в період Другої світової війни. [12]

Обкладинка книги «*La Mere et l'enfant*», 1994 р.

Джерела та література:

1. J. Jacoubovitch. Rue Amelot.- 1. Lexique <http://lamaisondesevres.org/ame/ame5.html>
2. <http://www.ajpn.org/personne-David-Rapoport-1554.html>
3. <http://www.meilleursagents.com/prix-immobilier/paris-75000/rue-des-feuillantines-2716/13/>
4. <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=11601&PHPSESSID=da6e293f80df7744931d451004f6ae4b>
5. <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=740802&language=ru>
6. <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=1208026&language=ru>
7. <http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=3210954&language=ru>

8. <http://id.loc.gov/authorities/names/n95005359.html>
9. <http://holocaust-education.net/explore.asp?langid=1&submenu=104&id=148&referer=s>
10. <http://www.centre-medem.org/spip.php?article84>
11. http://www.mgraphics-publishing.com/catalog/193488168/9781934881682_sample.pdf
12. <http://www.amazon.fr/David-Rapoport-Mere-IEnfant-Amelot/dp/2916966552>
13. Михайловський Я. Пам'яті Давида Рапопорта // Науково-практична конференція «Нові дослідження походження предметів юдаїки в музеях України»: збірник наукових статей. – Хмельницький, 2013. – С. 58-63.
14. О выдаче ссуды под залог дома в Проскурове Рапопорту М.Н // ДАОО.- Ф. 305.- Оп. 1.- С. 2255.- 144 арк.
15. Списки евреев, убитых при погроме в Проскурове 15-18 февраля 1919 г. // ГАКО (Киев).- Ф. ФР-3050.- Оп. 1.- С. 166.
16. Переписка с учреждениями Проскуровского уезда по вопросам оказания помощи пострадавшим от погромов // ДАХМО.- Ф. Р-1684. Архив уполномоченного Евобщесткома по Проскуровскому округу.- Оп. 1.- С. 2.- 1920-1921 pp.- 223, 260 арк.
17. Переписка с учреждениями Проскуровского уезда по вопросам оказания помощи пострадавшим от погромов // ДАХМО.- Ф. Р-1684. Архив уполномоченного Евобщесткома по Проскуровскому округу.- Оп. 1.- С. 2.- 1920-1921 p.p.- 166, 290 арк.
18. Stephanie Fitzgerald. Kristallnacht, the night of broken glass. // Snapshots in History.- Compass Point Books.- 2008.

*Мороз Вік.С.,
м. Хмельницький
Мороз Вол.С.
м. Дніпропетровськ*

ПЛОСКИРІВ – ПРОСКУРІВ ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVI–XIX ст.

В статті проаналізовано маловідомі сторінки історії Плоськирова – Проскурова за опублікованими джерелами XVI – XIX ст. – щоденниками, описами, мемуарами, довідниковими та енциклопедичними виданнями.

Ключові слова: *Плоськирів, Проскурів, населення, релігія, сільське господарство, ремесла, промисловість, торгівля, освіта.*

Територія, на якій розміщене місто Хмельницький (Плоськирів, Проскурів) та його околиці людьми селились ще у сиву давнину. Археологами на околицях міста виявлено поселення трипільської культури [1, с.65], у північно-західній частині міста та у передмісті Гречани досліджено поселення черняхівської культури, в районі передмістя Лезневе – поселення скіфського періоду та в південній околиці Дубове – поселення I тис. до н.е. На території міста та його околиць збереглися залишки курганів [2, с.142]. Археологічні дослідження проводили здебільше працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею О.М. Приходнюк, В.І. Якубовський, С.Ю. Демидко та ін. Давню, нову та новітню історію міста досліджували відомі науковці та краєзнавці. Як свідчить бібліографія історії міста Хмельницького, яку склали професор Л.В.Баженов та к.і.н. С.М.Єсюнін, цей доробок нараховує кілька сотен публікацій [3]. Серед багатьох дослідників історії обласного центру найбільш ґрунтовно та системно до цієї справи підійшов у своїх роботах С.М. Єсюнін [6-10].

Тим не менш, автори статті поставили собі за мету дослідити маловідомі сторінки історії Плоськирова – Проскурова за опублікованими джерелами XVI – XIX ст. – щоденниками, описами, мемуарами, довідниковими та енциклопедичними виданнями.

Серед джерел XVI ст. привертає увагу Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева 1588-1594 рр., у якому йдеться мова про Плоськирів. Посол німецького короля Рудольфа II до козаків Еріх Ляссота (1550-1616) був одним з перших чужинців, який відвідав Запоріжжя і залишив цінні спогади про цю подорож [11, с. 56-60; 12, с. 175, 216]. На початку 1594 р. Ляссота отримав від імператора Рудольфа II нове дипломатичне доручення: вирушити до запорізьких козаків, аби найняти їх на імперську службу для війни з

турками. Виїхав Е.Лясота з Праги через Львів, Глиняне, Вишневець... 21 квітня переправились через р. Горинь; 22 квітня проїжджали мимо Ожиговець, місто і замок князя Збарзького, через Купель – маленьке занепаłe містечко князів Збарзьких, перед тим спалене татарами, за 1 милію від Базалії та с. Пахутинці. 23 квітня проїхали на відстані 1 милі вправо від Чорного Острова, Миколаїв – маленьке погане містечко пана Сенявського, спалене татарами, с. Аркадіївці, від якого за три милі лежить Костянтинів, велике місто і замок київського воєводи князя Острозького, с. Маломоленці, потім із села через болото і річку Бужок, залишаючи вправо місто Меджибіж на тій же річці і зліва Пиляву, укріплене місто і замок пана Пилявецького. Далі путь пролягав на Остропіль, Синяву – місто і замок панів Сенявських, на Нове Місто та Хмільник – велике королівське місто. На зворотному пугі 20 липня відвідали Хмільник, місто із замком, далі до Летичева, міста із замком на р. Вовк, що належав Потоцькому, Меджибіж місто з кам'яним замком, що належав Сенявському, с. Голосків до с. Давидківці, що належало Станіславу Білецькому. 22 липня приїхали до Проскурова, невеликого міста із замком, відданого у спадкове володіння Влодеку. Місто розкинулось над прекрасним озером, що ділить його навпіл. Чорний Острів, місто із замком, що належить київському воєводи, проїхали справа, поїхали на Маначин – місто і замок Вишневецьких. 23 липня приїхали у Волочиськ – місто і замок князів Збарзьких, та Базар – місто брацлавського воєводи. 24 липня прибули у Вишневець.

У XVII ст. цінну інформацію про Пłosкирів та його околиці залишив у своєму щоденнику німецький дипломат і мандрівник Ульріх фон Вердум, який у 1670, 1671, 1672 роках здійснив подорож через королівство Польське [13; 7, с. 14-15]. 24 листопада 1672 р. він проїжджав за 1 милію від Деражні болотистою рівниною до с. Масівців, яке стоїть серед боліт на правому березі Бугу, оточене частоколом і малим укріпленням з валами, ровом і частоколами. Взимку 1670 р. його штурмувало 6 тисяч татарів, але не здобули. За півмилі від Масівців на лівому березі р. Буг лежить велике село Пирогівці, власність пана Белявського. Від Масівців до Проскурова дві великі милі. Дорога веде вздовж Бугу гарними і переважно доглянутими ґрунтами. На півдорозі лежить с. Копистин, власність хорунжого Сенявського. В ньому було не більше трьох-чотирьох хат. На сході височіють дві могили або гробниці. Проскурів стоїть над низиною, серед боліт і широкого озера, яке тягнеться аж до Бугу. На ньому є чотирикутний острів, на якому оточений валами і частоколами стоїть замок. Татари забрали у полон понад півтори тисячі жителів. Місто належить Замоїським. 25 грудня виїхали рівниною з незасіяними і необробленими полями до спустошеного села Грузевиці, в якому стоїть три чи чотири злиденні хатини і лежить над мочаром, що тягнеться дві великі милі від Пłosкирова аж до Чорного Острова.

Серед найінформативніших джерел XVIII ст. є данні люстрацій 1765 та 1789 рр., які використовує священник та краєзнавець М. Орловський у своєму історичному нарисі про Проскурів. Зокрема, зазначено, що у 1789 р. у Плоскирові налічувалось 184 єврейських дворів, 96 дворів міщан тяглових та 126 бобилів і піших. До міста належали села: Заріччя, Олешин, Іванківці, Глезнев. Всі ці помістя були тоді в орендному володінні Констанции Замойської (із Чарторійських). Населення Плоскирова не перевищувало 2,5 тис. осіб, у місті був шпиталь для убогих, калік і безпритульних, діяли ткацький цех, об'єднанні цехи бондарів і ковалів, кушнірів і кравців, а також шевців [18, с.184].

Надзвичайно багатими на статистичні відомості є джерела початку XIX ст. – Описи Подільської губернії, які були укладені після приєднання 1793 р. Поділля до Російської імперії. Тоді, як відомо, 5 липня 1795 р. була утворена Подільська губернія, а один із її повітів став називатися Проскурівським з центром у м. Проскурів. Роботи по укладенню Описів Подільської губернії проводив губернський землемір Карл Екстер. Перший опис був укладений у 1800 р., другий – у 1806 р. Вони стали важливим джерелом інформації про склад населення, продуктивні сили, ґрунти, ріки, ставки, міста і великі поселення, їх етнічний і конфесійний склад, перелік повітів та їх межування [14, с. 86]. Є в них докладна інформація про Проскурівський повіт.

В описі 1800 р. зазначено: Проскурівський повіт межує на півночі з Волинською губернією, на сході – з Летичівським повітом, на півдні – з Кам'янецьким повітом, на заході – рікою Збруч з Галичиною австрійської імперії. Повітове м. Проскурів лежить на р. Буг і на правій стороні устя р. Плоскої, а частина – на острові. По даних першого опису рахується будинків 487, з яких один кам'яний, а решта дерев'яні, лавок кам'яних 7, дерев'яних 68, млинів 2, греко-російська церква, католицька каплиця і дві дерев'яні єврейські школи [9, с. 86]. Жителів усіх станів чоловічої статі 992, жіночої – 1030 душ. Місто Проскурів на час складання Опису ще залишалось у старостинському володінні і належало Замойським. Місту надали герб: на голубому полі три стріли, на хрест складені, з яких середня вістрям вниз, а дві інші – вістрям вверх [14, с.86]. Герб був конфірмований 11 лютого 1796 р. її величністю імператрицею Катериною II з доповненням у верхній половині щита герб Кам'янець-Подільського на грудях двоголового Орла. Торги в Проскурові бувають по п'ятницях і неділях, крім того ярмарки 1 січня, 2 і 12 лютого, 25 березня на Благівіщення, 23 квітня на Святого Георгія, 9 травня на Миколая і 21 на Царя Константина, 1 і 29 червня, 11 вересня, 26 жовтня, 21 листопада і 4 і 21 грудня тривалістю по одному дню. Торгівля зарубіжними товарами зосереджена у руках євреїв. До проскурівського повіту належать містечка: Сатанів, Тарнору-

да, Миколаїв, Чорний острів, Фельштин, Кузьмин, Шарівка і Ярмолинці; всього 8 містечок і 182 поселень. Виробничою діяльністю жителів Проскурівського повіту та м. Проскурова є землеробство, тваринництво, садівництво, бджільництво та рибальство, виробництво білого вина (горілки). Міщани займались різного роду ремеслами і рукоділлям: пошиттям одягу, взуття, ковальською, слюсарною та ювелірною справою, вичинкою шкіри, кушнірством, столярними та іншими ремеслами. В містечку Ярмолинці Проскурівського повіту у поміщика Яна Орловського знаходилась суконна фабрика, на якій виготовляють прості сукна, фриз і байку; на кожевних заводах графа Пшездецького в містечку Чорний Острів та поміщика Яна Орловського у Ярмолинцях вироблялась шкіра для побутового вжитку. Проскурів мав поштовий зв'язок з Кам'янець-Подільським через с. Нігин, с. Тинна, м. Ярмолинці та Житомиром через с. Масівці, Меджибіж, Новий Константинів, Хмільник. Поштовий тракт з Проскурова на Меджибіж через Копистин – Масівці був обсаджений ясенями та липами, які місцями ще збереглися. Поштові станції забезпечувалися поштовими кінями в середньому по 20 коней; в Кам'янець-Подільському поштових коней було 36, а в Проскурові – 24. Недалеко від містечка Сатанів знаходиться заштатний Сатанівський Троїцький чоловічий кам'яний монастир, якому належать 40 селян чоловічої та 41 селян жіночої статі [14, с. 73].

В 1819 р. був складений статистичний і камеральний опис Подільської губернії Рудницьким, який є значнішим за обсягом та змістовнішим. Півною релігією Проскурівського повіту та м. Проскурова є православна, греко-російська. Незначна частина населення дотримується унії, шляхта польського походження – римо-католицького віросповідання. Усі євреї сповідують старий Мойсеєвий закон та равинські талмудські перекази. У Проскурівському повіті по даних Опису було: міст – 1; містечок – 8; сіл та сільців – 184. В них будинків: в містах – 507; містечках – 1776; селах та сільцях – 12808; в повіті проживало: чоловіків – 42054, жінок – 33254, дітей – 19513 [15, с. 44]. У виробничій та господарській діяльності населення м. Проскурова та повіту за період з 1800 по 1819 р. суттєвих змін не відбулося. В м. Проскурові та містечках повіту почав формуватись суспільний прошарок купців та міщан переважно із євреїв, в руках яких зосередилась вся торгівля закордонними товарами. Деякі євреї були ремісниками або утримували корчми, де торгували спиртними напоями. Хліборобством євреї взагалі не займаються, хоч серед них часто зустрічаються орендарі поміщицьких маєтків. Суконні фабрики в Проскурівському повіті були розміщені в містечках Ярмолинці (поміщик Ян Орловський) та Миколаєві. В Чорному Острові знаходились фабрика з виробництва капелюхів та поташня. У містечках Ярмолинці і Чорний Острів на заводах поміщика Яна Орловського та графа Пшездецького виготовляється шкіра для домашніх потреб.

Важливим джерелом для з'ясування передусім економічного розвитку Проскурова та повіту на середину ХІХ ст. слугує «Военно-статистическое обозрение Российской империи», частина якого по Подільській губернії була складена 1849 р. Із огляду зрозуміло, що із зростанням чисельності населення в м. Проскуріві та повіті зростали обсяги виробництва та торгівлі. Вся місцева торгівля знаходилась в руках євреїв. Предметами торгівлі по привозу: з Одеси та Новоросійського краю були сіль та солонина, риба, велика рогата худоба та коні; з Бердичева та інших міст імперії – сіль, залізо та вишукані товари; з царства Польського – різні мануфактури та галантерейні товари. В м. Ярмолинцях на Петропавлівський ярмарок в 1846 р. було привезено товарів на 567012 руб., а продано на 238908 руб. сріблом [16, с. 129]. Обороти на ярмарках в м. Проскуріві та в містах повіту складали: 1) Проскурів: число ярмарків – 11, привезено товарів на суму 1720 руб., продано – на 1310 руб.; 2) Чорний Острів – число ярмарків 2, привезено товарів на суму 21900 руб., продано – на 6575 руб.; 3) Фельштин – число ярмарків – 3, привезено товарів на суму – 56345 руб. продано – на 29335 руб. 4) Ярмолинці – число ярмарків – 2, привезено товарів на суму 595312 руб., продано – на 247668 руб. Найбільш відомими ярмарками були: в Ярмолинцях – Петропавлівський тривалістю три дні 27, 28, 29 червня, на який було привезено товарів на суму 567012 руб. та продано на 238908 руб. і ярмарок з 15 по 20 грудня без перерв; на останній було привезено товарів на 28300 руб. і продано на суму 8,760 руб.; в м. Фельштин – Троїцький 5-го червня. Було завезено товарів на суму 23300 руб. і продано – на 12,105 руб.; Рахманівський 22 квітня завезено товарів на 19000 руб., продано – на 10700 руб.; Іоанно-Богословський 26 вересня завезено товарів на 14045 руб. продано – на 3230 руб. [16, с. 130-131]. Торговий капітал був зосереджений виключно у руках євреїв.

Чимало інформації надають довідникові видання – Подільські адрескалендарі та Пам'ятні книжки Подільської губернії, які почали видаватись від 1859 р.

Є в них відомості, наприклад, про освіту і духовне життя повіту. В 1858 р. головний навчальний заклад Проскурівського повіту функціонував у містечку Чорний Острів – повітове дворянське училище, в штаті якого був смотритель, викладачі православного та католицького віросповідання, 6 вчителів та 219 учнів. В Чорному Острові також працювало приходське училище з вчителем Петром Поломаренком та числом учнів – 20 . У місті Проскуріві працювало казенне єврейське училище 1-го розряду, в училищі навчалось 36 учнів [17, с. 58, 63, 66]. Члени Проскурівського духовного правління: м. Проскурів, Соборної Богородичної церкви протоієрей , кандидат Дмитрій Козакевич; с. Іванківці священик Афанасій Левицький; с. Глезнева священик Григорій Пилип; столоначальник колезький секретар Харитон Поруби-

повський. Настоятелем Свято-Троїцького, що над Збручем, був будівельник монастиря, Інспектор Подільської Духовної Семінарії ієромонах Іануарій [17, с. 49,50]. Із військового відомства – повітова інвалідна команда, начальник – майор Антон Онуфрійович Зубков [17, с. 68].

Цінну інформацію про м. Проскурів та його околиці наводить один із фундаторів подільського краєзнавства священник Михайло Якимович Орловський (1807-1887) у своїй роботі «Историческое описание уездного города Проскурова Подольской губернии», яку опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» у 1863 р. [7, с. 28-34; 18, с. 183].

В середині XIX ст. Проскурів залишався невеличким містечком. В 1858 р. населення міста складало 7557 душ, в тому числі чоловічої статті – 4064 та жіночої – 3493душ. Місту належало 1900 дес. землі в тому числі в межах міста та 266 дес. та за містом 1634 дес. [19, с. 66,67].

Важливу описово-статистичну інформацію політичних, соціально-економічних та демографічних процесів містять звіти подільських губернаторів з кінця 1860-х середини 1880-х років [20]. Рівень освіченості населення краю ще залишається низьким. Кількість тих, що навчаються, відносяться до загального числа жителів як 1:47, зокрема, по Духовному відомстві як 1:15. В проскурівським повіті знаходилися такі учбові заклади: Повітове Дворянське училище у м. Чорному острові з кількістю учнів 137; приходське училище в Чорному острові, казенне єврейське училище 1-го розряду у м. Проскуріві, волосні школи та церковно-приходські училища [20, с.20,21]. В місті була об лаштована 1 лікарня на 15 ліжок. Станом на 6 квітня 1877 р. у Проскурівській тюрмі утримувалося 149 арештантів [20, с.64,65].

Історія м. Проскурова також знайшла своє відображення на сторінках енциклопедичних видань. В 1863-1885 рр. був виданий у п'яти томах «Географическо-статистический словарь Российской империи». Автором був відомий вчений та мандрівник, почесний член Петербургської АН, віцепрезидент Російського географічного товариства П.П.Семенов (Семенов-Тян-Шанский). Опис м. Проскурова вийшов у 1873 р. в IV томі й містить інформацію як про історію так й економічний стан міста на 1866 р.[21]:

«Місто розташоване в 88 верстах на північний схід від Кам'янця на поштовій дорозі на Житомир і Київ на низинній і болотистій рівнині, оточеній горбами при впадінні р. Плоскої в Південний Буг. Першою назвою поселення був Плоскирів від річки Плоскої. Відомий із XV ст. як королівська волость. В 1550 р. польський король Сигізмунд-Август за вірну службу передав місто кам'янецькому старості Мацею Влодку. В кінці XVI ст. Проскурів знову перейшов в королівські володіння, був укріплений замком і віддавався в оренду. В XVII ст. під час козацьких повстань місто і його околиці до того були спустошені, а населення знищене і розбіглося, що тодішній посесор Замойський був змушений визвати сюди для засе-

лення поляків із Мазовецького воєводства, нащадки яких і досі проживають в Проскуріві, Гречанах, Шаровечці і Мацьківці під іменем мазурів. За люстрацією 1789 р. в Проскуріві було 406 будинків, із яких 184 належали євреям. Місто приносило прибутку 24138 злотих. Села Гречани, Шаровечка, Мацьківці, Олешин, Іванківці, Лісне і Заріччя складали Проскурівське староство, належали Замоїським і давали 54023 злотих прибутку.

В 1795 р. Проскурів призначили повітовим центром Подільської губернії. В 1822 р. Проскурів знищив пожар. За даними 1866 р. населення міста становило 7172 душі обох статей. Більша половина – 3717 душ були чоловіки. Становий склад населення: 337 купців, 5351 міщан, громадян і цехових; решту становили дворяни, чиновники і духовенство. По віросповіданню: 1478 католиків, євреїв 4061, тобто не православні становили 77% населення міста.

В 1866 р. духовні потреби міщан задовольняли такі культові споруди: дві православні кам'яні церкви, із них собор в ім'я Різдва Богородиці, заснований у 1839 р. В ньому зберігалася ікона Божої Матері старовинної роботи. Вона дуже пошанувалася як православними, так і католиками. Католицький кам'яний костел стоїть на місці колишнього укріплення від якого не залишилося навіть сліду. Іудеї молилися в кам'яній синагозі і восьми молитовних школах. Інфраструктура міста представлена будинками, із них 97 кам'яних, 108 крамницями, із них 31 кам'яних, 13 трактирами, рестораціями і харчевнями. В Проскуріві діяли 12 постійних дворів, одна лікарня, двокласне казенне єврейське училище 1-го розряду, в якому навчалось 18 хлопчиків. Місто володіло 2022 дес. землі і двома водними млинами. В 1862 р. прибутки Проскурова становили 6352 руб. Міщани переважно займалися дрібною торгівлею, ремеслами і ізвозом, а землеробством і овочівництвом зовсім мало.

В 1866 р. промисловість міста становили 13 заводів: 1 свічковий, 4 маслобійних, 1 крупчатки, 2 пивоварних, 4 гончарних і цегельних, 1 мідний. На них вироблялось мало продукції, яка задовольняла тільки місцеві потреби. В Проскуріві випускали продукцію 358 ремісників, із них 159 майстрів. Миська торгівля була незначною і обмежена продажем необхідних споживчих товарів населенню. Значною була торгівля хлібом, який скуповували у поміщиків Проскурівського повіту. В 1866 р. видано лише 2 торгових свідоцтва купцям першої гільдії, 69 – другої гільдії і 34 – на дрібну торгівлю. Багато купців торгували поза межами міста. В Проскуріві базари відбувалися по п'ятницях і неділях, ярмарки – 25 березня і 29 червня» [21, с. 222-223].

У 1880-1904 рр. був виданий у 15-ти томах «Słownik geograficze Krolewstwa Polskiego i inych krajow slowianskich», який у 8-му томі містить багато інформації про м. Проскурів та його околиці [23, с. 53-57].

Католицька парафія у м. Проскурові існує з 1715 р. і в 1884 р. нараховувала 8684 прихожан. В 1881 р. місті нараховувалось 14554 жителів, 1884 р. – трохи більше 15,000. Отже населення міста зростає постійно. За релігійною приналежністю – 3472 католики, 7437 євреї, решта православні. Соціальний стан міста: 212 осіб шляхти, 19 духовних осіб та біля 10,000 міщан, решта селяни. У місті близько 800 будинків, в основному дерев'яних, до двох десятків великих магазинів та складів. Вулиці міста не забруковані. У місті працюють: 2 фабрики сальних свічок, миловарна фабрика, гуральня, великий круп'яний млин, дві броварні, 2 фабрики мінеральних вод, тютюнова фабрика, 3 цегельні, фабрика екіпажів Дорожинського. Разом 24 фабрики, на яких працює 131 робітник, ремісників – 508. У місті проводиться 2 ярмарки на рік. Медицина та освіта: у місті працює 7 лікарів, 2 аптеки, аптечний склад, міська лікарня на 25 ліжок, тюремна лікарня на 7 ліжок та двокласна міська школа. Проскурівський повіт займає 48,48 кв. миль, або 2345 верст кв. і є найменшим із всіх повітів Подільської губернії. У повіті проживало 170,065 жителів, з них 89,032 чоловіків та 81,033 жінок, по віросповіданню – 43,541 католиків (25%), 19 протестантів, 14,070 євреїв (8%), решта 66% - православні. На 1 кв. миль території повіту припадало 3,507 жителів і за густотою повіт займає друге місце після Кам'янецького. В повіті Жителі повіту в основному займаються сільським господарством. У 1880 р було вирощено 675,000 четв. різних сортів зерна, на місцеві потреби вживалось 460,000 четв., решта йшла на експорт через Одесу та Волочиськ. Великої рогатої худоби у повіті було 37,010 гол., коней – 56,043, овець – 54,909, свиней – 33,092 гол. Промислові підприємства повіту: 3 поташні у Чорному Острові, Зеленій, Медведівці; 2 фабрики газованих вод у Проскурові та Ярмолинцях, фабрика цукру-піску у Чорному Острові, 6 великих цегелень, 7 великих крупчастих млинів, 3 броварні з них 2 у Проскурові, 6 гуралень, фабрика тютюну у Проскурові, 5 фабрик сальних свічок (дві у Проскурові, в Ярмолинцях, Кузьмині і Фельштині), грабаря у Сатанові, дзвоноливарна фабрика у с. Захарівцях, фабрика екіпажів Дорожинського у Проскурові. У Проскурівському повіті крім м. Проскурова працювало 29 фабрик з чисельністю робітників 333 осіб. Кустарне виробництво: в Сатанові та Миколаєві жителі шиють кожухи, в Іванківцях – займаються ткацтвом, у Матвійківцях – плетінням виробів. Санітарія та освіта: одна лікарня (крім Проскурова) у Чорному Острові при цукровому заводі. Практикуючих лікарів у повіті: 3 урядових та 9 приватних, існує 6 аптек та склад аптечних матеріалів у Проскурові. Працює двокласна міська школа у Проскурові та невеликі школи у волостях. Комунікації: залізниця Жмеринка – Волчиськ зі станціями у Проскурові та Чорному Острові. Урядовий тракт Проскурів – Кам'янець не потужний, весною та осінню комунікація практично стає неможливою.

Чисельність, етнографічний склад, густота, рух населення, сільське господарство, промисли міського та сільського населення, фабрично-заводська промисловість, торгівля, шляхи сполучення, медицина та освіта, моральність населення та інші сторони життя губернії найшли відображені в роботах очільника губернського статистичного комітету В.К. Гульдмана [24-26]. З них дізнаємось, що чисельність населення у 1889 р. склала: у Проскурівському повіті 80005 душ чоловічої статі та 88663 душ жіночої статі; разом – 177668 душ; у місті Проскурові – 9740 душ чоловічої статі та 9037 душ жіночої статі, разом 18777 душ. По чисельності населення Проскурів знаходився на 4 місці після Кам'янець-Подільського, Вінниці та Могилева-Подільського [24, с. 79-81]. У 1893 р. чисельність жителів м. Проскурова була вже 20844 душ обох статей [25, с. 382]. Близькість державного кордону з Австрійською імперією змушує військове відомство Росії концентрувати значні військові сили у м. Проскурові та Проскурівському повіті. У 1895 р. В.К. Гульдман наводить наступний перелік військових частин, дислокованих у місті та повіті: 35-й драгунський Белгородський полк, 3-й Оренбурзький козачий полк (м. Чорний Острів), 12-та піхотна дивізія (штаб дивізії), 46-й піхотний Дніпровський полк, 12-та артилерійська бригада, 19-та кінно-артилерійська батарея, 3-тя Оренбурзька кінна батарея [26, с. 39-63].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово згадував в своїх роботах деякі моменти з минулого Проскурова найвидатніший дослідник історії Поділля Ю.Сіцінський [4, с.18; 5, с.703]. Зокрема, він наводить деякі факти з історії міста: про залишки укріплень та валів замку на території, що отримала назву Замчисько; на її місці був збудований костел (острів, утворений р. Плоскою та іншою безіменною річкою), знахідки скарбів польських та російських монет, скарб голландських червінців та золотих речей, грецьких срібних монет. Це свідчить про інтенсивну виробничу та комерційну діяльність у ті часи на теренах Проскурова. Щодо до найдавнішої згадки про місто, то Ю.Сіцінський називав 1493 р., зауваживши, що Плоскирів тоді існував як мале село, в якому було 7 дворів [5, с. 703]. Але, як відомо, на початку XXI ст. історикам вдалося віднайти документи, в яких перші згадки про існування Проскурова припадають на першу половину XV ст. У Варшавському архіві давніх актів зберігається збірка урядових документів Метрика Литовська з чисельними державними актами, рішеннями судів та привілеїв на володіння землями у Подільському воеводстві. Польський король Владислав II Ягайло в 1431 р. надає вірній польській шляхті привілеї на володіння населеними пунктами сільського типу, серед них – поселення Плоскирівці на річці Бог. Запис зроблено 10 лютого 1431 р. у м. Сопоті. [6, с.4; 7, с.5]. Отже, ця дата й є найдавнішою згадкою в історії міста Хмельницького.

Звертав увагу Ю. Сіцинський на релігійне життя міста. За його даними (з посиланням на Подільський Губернський Статистичний Комітет) на початку 1899 р. в місті числилось 22821 осіб, в тому числі православних 5571 обох статей, католиків 5676, лютеран 52, євреїв 11482 і магометан 30. Час утворення приходу у Проскурові встановити важко. В 1750 р. тут уже був самостійний приход із уніатів. В 1835 р. після пожегу старої дерев'яної церкви почалось будівництво кам'яного собору в честь Різдва Пресвятої Богородиці, який був освячений високо преосвященим Кирилом 15 травня 1837 р. при протоіереї Михневичі. Побудований собор на ВИСОЧАЙШЕ асигновану суму 60 тисяч рублів. У соборі знаходився вельмишановний образ Богоматері, який за переказами вцілів під час пожегу старої дерев'яної церкви. В церкві була частина омофора святителя Митрофана і рівно кінцевий невеликий срібно-позолочений хрест з мощами святих угодників та срібна дарохранительниця вагою в 2 фун. 15 лот., яку пожертвував тодішній намісник престолу Олександр III. Першим настоятелем собору був протоіерей Василь Рудницький. В склад приходу входить власне місто Проскурів та його околиці: Старе Місто, села Заріччя, Гречани, Мацьківці, Шаровечка, урочища Дубово і Раково та 8 хуторів. Прихожани міщани і селяни малороси та мазури частково орендують міські землі, багато з них займаються купівлею та продажем свиней, пошиттям кожухів, сажним ремеслом, бондарством, перевезенням вантажів, працюють на цукровому заводі, що був збудований у 1891 р. недалеко від міста, олійнях для приготування конопляної і лампадної олії, мукомельному млині, на декількох цегляних заводах. У Проскурові діяла церковно-приходська школа з двома відділеннями – чоловічим та жіночим і школа грамотності в с. Заріччя. Крім того, у місті було міське двохкласне училище Міністерства народної освіти, чоловіче та жіноче, відкрите 20 жовтня 1869 р. і однокласне єврейське училище Міністерства народної освіти. Римо-католицький костел в ім'я Св. Анни, кам'яний, побудований у 1801 р. на місці колишнього дерев'яного. Він знаходився на західній стороні міста, де в давні часи була фортеця; до нього належало 10063 прихожан [5, с. 704].

Цінним джерелом для простеження соціально-економічних та демографічних змін є енциклопедичні видання. У 1898 р. побачила світ 40-а книга «Энциклопедического словаря» Ф.А. Брокгауза і І.А. Єфрона. У ній зазначено, що за даними Першого загального перепису населення Російської імперії в 1897 р. у Проскурові проживало 22915 жителів. Переважали чоловіки – 13783, жінки складали 9132 особи. За конфесіями: православне населення складало 29,8%, католицьке 30,14%, євреї 39,5%. Другі віросповідання – 0,6% від загальної кількості мешканців. До послуг мирян в місті діяли дві православні церкви, костел, 8 синагог і єв-

рейських молитовних будинків. Заклади освіти представляли двокласне міське училище з підготовчим класом і жіночим відділенням, єврейське початкове, двокласне приходське і дві початкові школи. Населення обслуговувало чотири лікарні. В місті діяло благодійне товариство. В 1896 р. прибутки міської казни становили 34832 руб., видатки 31056 руб, в т.ч. на міське самоуправління. 6.466 руб. На фінансування учбових закладів 560 руб, на лікарні 271 руб., добродійні заклади 506 руб. В Проскуріві діяли 29 фабрик, заводів та інших промислових підприємств, на них виготовлялось продукції на 952153 руб. Найбільшим підприємством був цукровий завод, на якому працювало 399 робітників і вироблялось продукції на 49992 руб. Два парових млини приносили 160 тис. руб. прибутку, три водяних – 60880 руб., три олійні заводи – 14 тис. руб., тютюнова фабрика – 218181 тис. руб., два миловарних заводи – 5 тис. руб. Два свічкосальні, три цегельні заводи, чотири мінеральних вод, механічний завод, екіпажна фабрика давали незначний прибуток. Те ж відноситься до двох типографій, однієї літографії і трьох фотографій [27, с. 473].

Через шість років почала виходити 22-х томна «Большая энциклопедия» під редакцією відомого народовольця С.М. Южакова. В 15-му томі вміщена стаття про Проскурів, в якій повідомлялось, що у місті діяло 40 фабрик і заводів, на яких працювало 583 робітники. Найбільшим промисловим підприємством був цукровий завод, який виробляв продукції на 450 тис. руб. Всі інші 39 підприємств виробляли продукції на 532360 тис. руб. В місті було 2484 будинки. Православних храмів три, костел, 14 єврейських молитовних будинків, три лікарні на 45 ліжок. В 1900 р. зареєстровано 156 браків, народилося 740 дітей, померло 454 чол. Природній приріст населення становив 289 чол. на рік. Народна освіта представлена міським училищем, трьома початковими школами. Діяли дві типографії і добродійне товариство [28, с.694].

Цікаву інформацію про повсякденне життя Проскурів містять й інші видання початку ХХ ст., особливо оповідання відомого місцевого нотаріуса Костянтина Івановича Колоколова «Проскурів. 27 лет тому назад». Це оповідання було опрацьовано та перевидано у 2006 р. у збірнику документів та матеріалів сучасним дослідником С.М. Єсюніним [7, с. 57-72].

Отже, в статті розглянути різноманітні джерела ХVІ – ХІХ ст., які дозволяють доволі повно висвітлити майже 600-літню історію міста Хмельницького.

Література та джерела

1. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: 1971.
2. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф.Гуцал,

В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011 – 176 с.

3. Баженов Л.В., Єсюнін С.М. Бібліографія історії міста Хмельницького / Літопис Хмельниччини – 2001: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – 296 с.

4. Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л.Баженов – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.

5. Приходы и церкви Подольской епархии. / Под ред. священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. – 996 с.

6. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2004. – 112 с.

7. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М. – Хмельницький: 2006. – 80 с.

8. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.

9. Єсюнін С. Незнане Поділля. – Городок, «Бедрихів край», 2012. – 156 с.

10. Проскурів єврейський. Комплект з 17 поштівок / Хмельницький обласний благодійний фонд «Хесет Бешт».

11. Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева 1588-1594 / Мемуари до історії Південної Русі. Вип. I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віжер, Л.Горецький, Е.Ляссота / За ред. В.Антоновича / Перекл. з рос. Т.С.Завгородньої; Передмова В.С.Мороза. – Дніпропетровськ: «Січ», 2005. - 218 с.

12. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть – Київ: «Довіра», 1992. – 255 с.

13. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця // «Жовтень». – 1983. №9-10.

14. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. / Укладачі, автори вступної статті С.А.Копилов, А.Б.Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.

15. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

16. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X, часть 2. Подольская губерния. – Санкт-Петербург: В типографии Департамента Генерального штаба. 1849.

17. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольск: В типографии Губернского правления, 1859.

18. Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. // Подольские Епархиальные Ведомости (ПЕВ), 1863. – с. 183.

19. Городские поселения в Российской империи. – Т.4. – СПб., 1864.

20. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): Збірка документів / Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

21. Семенов П. Географически-статистический словарь Российской империи / П. Семенов. – СПб: тип. В. Безобразова и К^о, 1873. – Т. 4. – 650 с.
22. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольск: тип. губернского правления, 1885.
23. Słownik geograficze Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. Т. 8. – s. 53-57
24. Гульдман В.К. Подольская губерния. – Каменец-Подольский: тип. Подольского Губернского Правления, 1889.
25. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1893. – 636 с.
26. Подольский адрес-календарь. Составил В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1895.
27. Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб, типо-литография И.А.Ефрона, 1898. – т. XXV – кн. 40.
28. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний. Под ред. С.Н. Южакова. – СПб., типо-литография т-ва «Просвещение», 1904 – т. XV

*о. Пантелеймон
(Сварчевський А.В.)*

с. Лядава Могилів-Подільський р-н.

ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІД 21 БЕРЕЗНЯ 1654 Р., ЯК ОДИН З ПЕРШИХ КРОКІВ ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРЕТЕНЗІЙ РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ НА ДАВНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Богдан Хмельницький був великою та непересічною людиною своєї епохи. Десять років він як гетьман України стояв у центрі соціально-економічних процесів, які відбувалися в Україні, проводив цільову класову політику козацької старшини. Як видатний полководець він доклав багато зусиль, щоб створити збройні сили, які не раз завдавали відчутних ударів, арміям іноземних загарбників. Багато зробив Хмельницький для створення нової адміністрації, для налагодження дипломатичних зв'язків з сусідніми державами. Діяльність Богдана Хмельницького знайшла яскраве відображення в листах та універсалах того часу. Ось чому офіційні документи українського гетьмана завжди привертали увагу дослідників в до-революційній, радянській, та ще більший інтерес викликають у наш час.

Проте жодна з попередніх публікацій всіх відомих документів, поки що не носила об'єктивних трактувань територіальних претензії україно-російських відносин. Чимало листів та універсалів Богдана Хмельницького з цієї тематики ніде не публікувалось з відомих та зрозумілих політично-кон'юнктурних причин. Хоча при об'єктивному розгляді - всі офіційні документи тієї епохи містять у собі латентні політичні підтексти. Все це викликає своєчасну нагальну потребу підготувати нове видання документів часів Богдана Хмельницького але вже у відповідному історичному трактуванні.

Маючи можливість працювати у РГАДАі (Російський Державний Архів Давніх Актів), у центрі палеографії, кодикології та дипломатики, автору свого часу пощастило скопіювати чималу кількість мікрофільмів – документів тієї епохи, особливо тих, що стосуються історії Поділля.

Одним з таких документів (де до речі, згадуються **Плускирів** та **Полонне**) є лист до московського царя Олексія Михайловича від 21 березня 1654 р. що був написаний гетьманом у Чигирині [1]. Саме в ньому Хмельницький вперше звертається з проханням підтвердити права і привілеї українського народу, скоріше відпустити гетьманських послів, а також звертається з повідомленням про підбурювальні універсали польського короля Яна Казимира і литовського гетьмана Яна Радзівілла до українського населення

Після возз'єднання український гетьман, зміцнюючи позиції України союзними договорами з сусідами, спрямував свою дипломатичну діяльність не тільки на зміцнення союзу з Росією, а й посилення авторитету України на міжнародній арені, ослаблення потенціальних противників України. Лист від 21 березня 1654р., дає нам яскраву картину одного з перших кроків щодо територіальних претензій до Російської держави та прагнення визнання територіальних прав України на давні українські землі. Гетьман доповідаючи цареві про неспокійні події на граничних землях з Польщею та Литвою, та посилаючись на можливий територіальний конфлікт з останніми, між іншим у контексті листа, у замаскованій формі вимагає від московського царя : «...изволь нам права, привилея свободы и все добра отческие и праотческие, з веков от князей благочестивих и от королей наданне, утвердити и своими грамотами государскими укрепити на веки», негайно відіславши послів з отими затвердженими привілеями: «И послов наших и тех гонцов наших скоро к нам с тем всем, не задержав, отпустить». При цьому гетьман не просто натякає цареві що, це дуже необхідно для його ж не тільки місцевих чи міжнародних інтересів, але й для доказу «ствердження» царської влади для міжнародної спільноти: «... дабы ми, Богдан Хмельницкий, гетман Войска твоего царского величества Запорожского, тое неизреченную государскую милость твоего царского величества всему Войску Запорожскому и всему миру христианскому, російскому объявили и обвеселили их и утвердили и в вере, твоему царскому величеству учиненной, непоколебимых учинили». Далі, застерігаючи московського царя від випадку протилежного прийняття рішення, гетьман вказує на можливі трагічні наслідки для його влади над новими землями: «Аще бо их твоё царское величество не обвеселит и не пожалует тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радивиловой».

При об'єктивному розгляданні цього листа Богдана Хмельницького, необхідно враховувати, що гетьман змушений був зважати на тогочасний дипломатичний етикет, а тому вживав форми і вислови, прийняті тоді. Цей етикет і дипломатична ввічливість не завжди відбивали справжню суть справи. Справжньому історика це завжди необхідно мати на увазі, і тому для розкриття справжнього латентного стану речей він повинен використовувати не тільки інші подібні документи, але й мати та використовувати дедукцію прозорливця того часу.

Нижче поданий лист, є документом міжнародного дипломатичного порядку ще й з новим титулом гетьмана. Коли Україна перебувала під владою Польщі, Хмельницький підписувався: «гетман з Войском его к. м. Запорожким», після розриву з Польщею – «гетман з Войском Запорожким», після возз'єднання з Росією, як бачимо його титул вже значився як

« гетман Войска твоего царского величества Запорожскій, и все Войско твоего царского величества Запорожское».

Лист містить титульну сторінку з заголовком: *«Список с листа гетмана Богдана Хмельницкого, что прислал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русий, с посланцом своим Филоном Горкушею, в нынейшнем во 162-м году апреля в 7 день».* Автором цього запису був, напевно, Микола Бантиш-Каменський (1737-1814) – український і російський історик та археограф. Від 1762 р. і до кінця життя він працював у Московському архіві колегії закордонних справ, де розібрав, систематизував і описав дуже багато рукописів [2].

Лист підписаний гетьманом і скріплений його військовою печаткою. Текст листа автор подає в обробленому вигляді із збереженням орфографічних особливостей письма того часу.

«Список с листа гетмана Богдана Хмельницкого, что прислал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русий, с посланцом своим Филоном Горкушею, в нынейшнем во 162-м году апреля в 7 день».

«Божію милостію, великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всея Великія и Малия Росіи самодержцу [п. т.], твоєму царскому величеству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска твоего царского величества Запорожскій, и все Войско твоего царского величества Запорожское до лица земли твоєму царскому величеству челом бєм.

Приемше весть подлинную от ляхов о их лукавстве и неприязни к тебе великому государю нашему твоєму царскому величеству, с универсала князя Радивиля, гетмана польного Княжества Литовского, что они всю честь благодарную твоєму царскому величеству умаляют и безчестят и на твоє царское величество враждуют всеконечне. В тот час ми, Богдан Хмельницкий, гетман Войска твоего царского величества Запорожский, тот же универсал Радивилев з грамотою нашею войсковою отпускаем к тебе великому государю нашему, к твоєму царскому величеству, дабы твоє царское величество лучше уразумел и известился о таком безчестии великом и дурном деле их, что они твоєму царскому величеству безумне и враждебне, как врази лютне, наносят, покушающе и дострекающе не утверженьих в вере с Войска Запорожского изо всего народу российского, ищуще отвратити их от веры, которую по непорочной заповеди Христовой учинили тебе великому государю нашему, твоєму царскому величеству и польскому королю и Речи Посполитой служити подущают, что им Бог да не поможет в сем деле лестном и лукавом и неприязненном.

А нас Богдана Хмельницкого, гетмана твоего царского величества Запорожского, и все Войско Запорожское и весь народ православный россий-

ский да укрепит и утвердит неотступных в той же вере, которую твоему царскому величеству учинили есмя, И не буди нам что лукаво мыслити и ковати злобу каковую. Точию молим тебе, великого государя нашего, твоё царское величество, изволь нам права, привилея свободы и все добра отческие и праотческие, з веков от князей благочестивих и от королей наданне, утвердити и своими грамотами государскими укрепити на веки. И послов наших и тех гонцов наших скоро к нам с тем всем, не задержав, отпустить, дабы ми, Богдан Хмельницкий, гетман Войска твоего царского величества Запорожского, тое неизреченную государскую милость твоего царского величества всему Войску Запорожскому и всему миру христианскому, росийскому объявили и обвеселили их и утвердили и в вере, твоему царскому величеству учиненной, непоколебимих учинили. Аще бо их твоё царское величество не обвеселит и не пожалует тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радивиловой.

Но ми, Богдан Хмельницкий, гетман Войска твоего царского величества Запорожский, все Войско твоего царского величества Запорожское и весь мир христианский росийский утверждаем и укрепляем надеждою неизреченное милости государское твоего царского величества и никак усумневатися не велим. А что еще учнут тые врази наши неразумливие и ковати будут в тот час подлинно известим твоему царскому величеству. Нине они рать совокупают на три части: в **Плускиреве**, в **Полонном** и в Литовской земле. И ми о сем слишачи, готову бє їти всему войску велели есмя: а твоё царское величество повели Донскому Войску на море не їти и готову б бити, да егда отступят нас татаре и ляхом походят помогати, ино бы им с Дону из Днепра заметить. Аще ли татаре с нами пребудут в дружбе добро, ино би казакам донским в помощь нам бити; но по милости своей неисповедимой, бог милостивий да исправит, а мы на вышнего десницу и на крепкую руку твоего царского величества надеемся, и себе в обычнїе премногия щедроти твоего царского величества обычно вметаєм.

С Чигирина, 21 марта року Божийго 1654.

Тебе великому государю нашему, твоему царскому величеству, прямые и верные слуги и подданные, Богдан Хмельницкий, гетман с Войском вашего царского величества Запорожским.»

Джерела та література:

1. РГДА, ф. Посольський приказ, Малоросійські справи, 1654, спр. 37, арк. 5 – 11.
2. Русский биографический словарь. СПб., 1900. Т. II. с. 468-471.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ СТАРОКОСТЯНТИНОВІ

Описується процес зародження та формування системи місцевого самоврядування в місті Старокостянтиніві.

Ключові слова: *магдебурзьке право, привілеї, магістрат, лава, рада, місьцеве самоврядування, війт, радники, бурмистр.*

Історія міського самоврядування на Волині своїми коріннями іде вглиб XIV ст., а подальший розвиток набуває в XVI – XVII ст., де на той період органами місцевого та міського самоврядування були повітові та земські сеймики, які виконували всі адміністративні, судові та господарські функції. В цей же період відбувається зародження і розвиток системи міського самоврядування на Волині на основі Магдебурзького права. Магдебурзьке право у більшості досліджень визначається як середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) та створювали органи місцевого самоврядування. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа – власника міста. Водночас нерідко зазначається, що врядування середньовічних міст на підставі магдебурзького права – перша історична форма місцевого самоврядування. Суть магдебурзького права полягала у тому, що міське населення звільнялось від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників, ін.) й місту надавалась можливість самоврядування на корпоративній основі, запроваджувались власні органи міського самоврядування.

Питання розвитку міського самоврядування недостатньо висвітлені в історико-краєзнавчій літературі, хоча українські дослідники XIX – XX ст. О.Баранович [1], М.Теодорович [10], М.Зуц [4], письменник Ю.Крашевський [7], та інші висвітлили загальні напрями розвитку міст Волині. В той же час сучасні історики та краєзнавці М.Євтушок, В.Мех [3], О. Прищепа [8] та ін., у своїх працях лише фрагментарно приділяють увагу історичним аспектам розвитку міського самоврядування Волинської губернії і Старокостянтинова, зокрема.

Одними з перших міст в Україні, що отримали **магдебурзьке право**, були: Володимир Волинський (бл. 1324), Сянок (1339), Львів (бл. 1352), Кам'янець (1374), Луцьк (1432), Київ (1494), Дубно (1507), Острог (1528), Тернопіль (1548), Старокостянтинів (1561) та багато ін. Українські міста запозичили нові принципи життя та пристосовували їх до своїх умов і

особливостей. Через місцеві традиції структура і функції органів самоврядування в різних містах могли не збігатися, мати відмінності. Загалом організація адміністративної і судової влади за нормами магдебурзького права в містах ставила їх на один рівень з європейськими. Як відзначає білоруський дослідник Анатолій Грицкевич, його отримання українськими містами означало досягнення високого економічного і соціального розвитку, зрівняння з багатьма німецькими і польськими містами.

Як говорилося вище, Костянтинів отримав Магдебурзьке право у 1561 р., а саме 26 березня, польський король Сигізмунд Август пожалував князю Василю Костянтину Острозькому грамоту на заснування міста в його маєтку Колишенці, а також цим листом нашим даємо і зміцнюємо тому місту його Колишинці і всім підданим його, в ньому живущим, право німецьке Магдебурзьке, і хочемо мети, щоб через війта, бургомістрів, радників у всіх чинах та артикулах, тому праву належних, вживати, ним судити та радити в речах великих та малих самі між собою міщани і з гістьми приїжджаючими завжди і на майбутні часи ні перед ким іншим, тільки перед войтом або лантвойтом їхнім відчитуватися мають. Таке саме, як і в місті нашому Вільно. І даємо силу повну войтові їхньому та їх лантвойтові, сидячому в судах, ведучого судові справи між міщанами так і гостями приїжджаючими однакову справедливість в ділах міських та в інших кривавих речах (карних справах) цим правом німецьким Магдебурзьким судити та говорити, а винних карати по артикулам, в тому праві описаним, і на те є міщанам його милості Колишенським дали цей лист, до якого на твердість його і печатку повісили. Лист написаний у Вільно: Літа Божого народження 1561, 26 березня. Sigismundus – Augustus Rex». [6]

Завдяки запровадженню магдебурзького права, місто розросталося дуже швидкими темпами. Вже у 1570 р., були отримані побори від 188 міських будинків, господарі яких володіли полями, та від «халуп убогих» – 136, крім того, згадуються городники, коморники та ін. Через 9 років після заснування, Костянтинів був вже не тільки великим населеним пунктом, але й досить значним торговим і промисловим центром. Тоді ж був сплачений побор 105 ремісниками і 14 підмайстрами, а вже у 1577 р. – 20 торговцями. У 1583р., податок був отриманий від 413 будинків, з них, ринкових – 23, вуличних – 306, «убогих» – 84.

Суспільна структура міста була складною. Разом з великими групами людей, зайнятих в ремеслі та торгівлі, немало було городян, тісно пов'язаних з сільським господарством. Серед городян була група крупних землевласників. Такі власники експлуатували робочу силу, відомо, що на їх фільварках працювали коморники. Придивившись до землеволодінь міщан, до міської торгівлі, до оренди панських монополій, можна уявити, з кого складалася міська аристократія, міський патриціат. До його складу входили,

перш за все, власники великих фільварків, багаті купці, лихварі і відкупники панських монополій. Тут представлені й цехові майстри, підмайстри, коморники й підсусідки та інші. Розбудовували міські укріплення і захищали їх, перш за все міщани. Привілеї їм надавались з умовою виконання певних обов'язків, головним з яких було укріплювати місто. Відповідно до магдебурзького права, кожен міщанин Костянтинова, під загрозою штрафу, зобов'язаний був мати зброю, запас куль та пороху. Міщанські загани не були єдиною збройною силою міста. Основним було військо князя, яке складалося, перш за все з шляхтичів, а також була хоругва, набрана з татар, які постійно проживали в місті та відбували військові повинності.

Місцева громада Старокостянтинова характеризувалася багатоконфесійністю та полікультурністю: тут мешкали українці, поляки, литовці, євреї, татари та ін.

Згідно магдебурзького права у місті, влада належала виборному магістрату, який поділявся на дві колегії – Раду (адміністративний орган) і Лаву (судовий орган). В Старому Костянтинові магістрат майже не ділився на колегії, а правив у повному складі. Раду очолював бургмістр, а Лаву – війт. Одночасно з магдебурзьким правом місто одержує право на власний герб. Великий герб складається з чотиридільного щита ренесансової форми та позашитових елементів повного герба – шолома під шоломовою короною нашоломника у вигляді трьох страусових пер та намету. В самому щиті – в першій частині вміщено кінне зображення святого Юрія (покровитель волинських князів), який влучає списом змія, в другій частині – кінний рицар, що тримає в правиці меч, а на лівому плечі щит, що за своїм характером нагадує «Погоню» - знак литовських князів Гедемінів. В третій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, що лежить рогами догори, в четвертій частині – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом. Головною в гербі є права нижня частина, яка містить у собі композицію із двох гербових фігур – «Огоньчик» і «Леліва». Цей атрибут був присутній на документах міста, чим підкреслювалася його незалежність від королівської влади, економічний і культурний рівень.

У Старокостянтинові, розташованому на торгових шляхах, відбувалася велика торгівля, 8 разів в рік надавалося право проводити великі ярмарки. Для іноземних купців в місті був збудований «гостинний двір».

З опису Костянтинова в своїх щоденниках середньовічного мандрівника Мартина Груневега (1562-1615), який народився у Гданьську та відвідав багато міст України: Якщо Львів мандрівник називає «altana posrod gaju»(альтанкою серед раю), то Костянтинів він зрівнював з іншим прекрасним містом Європи. «Костянтинів – місто досить велике, оточене дерев'яним частоколом, перед яким є насип із зубчатих колод. ...подібно

тому, як Венеція лежить на морі, Костянтинів – на болоті, тому вулиці прокладені по мостам на палях, а від них до кожного будинку веде окремий міст. Будинки стоять вільно, далеко один від одного. На ринку, який має круглу форму, посередині знаходиться українська церква, навколо якої багато лавок. В місті велика кількість пива та меду, не лише місцевого, але й привізного. Багато різноманітних вин привозять з Молдовії, Угорщини та Греції. Деколи на ринку можна побачити гори бочок вина. В цьому місті, як і в Венеції, стало звичною справою зустрічати на ринку людей зі всіх країн світу в їх звичайному одязі: угорців в їх малих магерках, казаків в великих шапках-кучмах, росіян в білих шапках, турків в білих чалмах. Вони всі – в довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – в короткому. Коли побачиш, як на ринку біля бочок з мальвазією бурлить натовп критян, турків, греків, італійців, вдягнутих ще по-корабельному, то здається, буцім тут, одразу за брамою міста – порт. Хоча місто від моря відділяє більше ста миль. Об'їхав половину Європи, побував в самих відомих її містах, ніде не бачив такої кількості різноманітних хлібів, як в Костянтиніві: калачі, штруделя, печиво та багато інших. Любий іноземець може знайти тут випічку, до якої звук в своїй країні. На якій би мові людина не говорила, тут він завжди зустріне співрозмовника. Вся худоба, яку женуть в Італію, проходить через це місто. А місцеві шуки здобули собі особливу популярність у Відні, хоча там тече під сімома мостами багатий на рибу Дунай». [5]

Свої спогади про Старокостянтинів залишив польський письменник-історик Юзеф Ігнаці Крашевський (1812 – 1887), у 1843р.: «...Здалеку місто не одразу кидається в очі, тільки стара башта Домініканського монастирю виглядає з-за пагорбів, пануючи над ним. Зліва чорніє замок (князів Острозьких) з церквою. Річка Случ відділяє його від великих зелених луків... Важливою мені здалась роль містечка, так як в ньому розташовані самі великі склади солі на Волині. Тут можна побачити великі низки чумацьких возів (мажъ), які тягнуться в місто. В зворотному напрямку вози грузять пшеницею. Хаотична забудова всередині міста, злидні та бруд справляють негативне враження...»[7]

А так описує Старокостянтинів у кінці ХІХст. (1884р.) поручик Азовського полку М.І.Зуц: «Київо-Одеська и Київо-Брестська залізници сприяли не вигідному впливу на місто в торговому відношенні: велика оптова торгівля рибою и сілляю, яка мала тут місце до того часу, і які відвозились з міста в інші міста та містечка Волинської губернії, — зовсім прийшла у спадок. Риба та сіль доставлялись з Криму та Бесарабії на чумацьких підводах. Спад оптової торгівлі, безумовно, заставив багатьох підприємців залишити місто та переїхати, звичайно і забравши з собою значні капітали, які були в місті. А з припиненням капіталовкладення, зменшились торгові операції міста. Цим фактом може буде пояснено спадок міських

ярмарків, які, по спогадам старожилів, в даний час не мають ніякого відношення до тих ярмарків, які відбувалися тут в старі добрі часи» [4]

Після входження в склад Російської імперії земель Речі Посполитої (1793), Старокостянтинів увійшов до складу Волинської губернії та став повітовим містом, яка включала у себе 13 волостей (волосні центри: м-ко Авратин, м-ко Базалія, м-ко Волочиськ, с. Корчівка, м-ко Красилів, м-ко Кульчини, м-ко Купель, с. Маначин, с. Решнівка, с. Сквородки, м-ко Теофіполь, с. Чернелівка, м. Старокостянтинів). Указом Катерини II 21.01.1796 р, був затверджений герб міста, який дещо трансформувався з герба князів Острозьких, (півкільце зі стрілою замінено на лук зі стрілою), а зверху чорний двоголовий орел – символ Російської імперії. (герб російської імперії)

У XIX ст., завдяки, все ж таки, вигідному географічному розташуванню на перетині торгівельних шляхів, Старокостянтинів впевнено продовжував нарощувати свій економічний потенціал. Варто згадати, що в першій половині XIX ст. наше місто, поміж 12 волинських міст, мало одне з найвищих показників чисельності населення. За матеріалами перепису населення 1840 р. цей показник складав 11 тис. чол. Для порівняння, Житомир, як губернське місто, налічував 16700 чол., Рівне – 5600, Володимир-Волинський – 5300.

В економічній діяльності мешканців Старокостянтинова впродовж XIX ст. переважала торгівельна діяльність. В цей час, місто за товарообігом у південно-західному краї поступалося лише Бердичеву. Головними товарами тут виступали зерно, сіль, худоба, так, поставки зерна старокостянтиніськими купцями здійснювались до одного з найбільших центрів торгівлі царської Росії – Одеси, а також в Австрію, худобу – в Прусію та Польщу. Також місцеві купці, на той час вважались людьми досить кмітливими, і саме тому відгукувались на запровадження новацій у життєдіяльність міста та всієї губернії, саме тому вони зверталися до генерал-губернатора з проханням відкрити у місті телеграфну станцію, з метою подальшого процвітання міста. Були й негативні чинники економічного розвитку. Будівництво залізниць, які пролягали через Проскурів та Шепетівку негативно вплинули на розвиток торгових відносин. Спад оптової торгівлі, безумовно, заставив багатьох підприємців залишити місто та переїхати, звичайно, забравши з собою значні капітали. А з припиненням капіталовкладення, зменшились торгові операції міста. Цим фактом може бути пояснено занепад міських ярмарків, які, за спогадами старожилів, в даний час не мають ніякого відношення до тих ярмарків, які відбувалися тут в старі добрі часи... Але, незважаючи на це, торговий люд зумів переорієнтувати свою діяльність. На перевагу оптової торгівлі стала швидко розвиватись роздрібна торгівля.

Промисловому зростанню Старокостянтинова наприкінці XIX ст. сприяло відкриття у 1898 р. цукрового заводу, який став першим на Волині

міським цукровим заводом. З часу відкриття тут працювало 36 осіб, а вже з початку ХХ ст. – 380 чол. Ще одною характерною рисою економічного розвитку нашого міста поч. ХХ ст. була кредитно-фінансова діяльність. Відділення Об'єднаного акціонерного комерційного банку у Старокостянтиніві, правління якого знаходилось в Москві, займалося наданням усіх видів банківських послуг. Інтереси ці були пов'язані з хлібною торгівлею, яка на Волині зосереджувалась саме в Старокостянтиніві (будівництво у 1905р. млина, одного з більших та перспективніших в регіоні), що свідчило про вагомую роль міста в економічному житті Волині. Починаючи з 1913 р. економічний розвиток міста маловідомий. Після Жовтневої революції 1917 р, настав економічний спад. Часта зміна влади не давала можливості економічному розвитку. А вже з 20-х років ХХ ст. місцеве самоврядування міста пов'язане з його «радянською» моделлю. [11]

«Радянську» систему народовладдя склали ради – органи державної влади та ланки ієрархічної піраміди. Вищим організаційним принципом тут був демократичний централізм, що формально визнавав самостійність території, але супроводжувався жорсткою централізацією та концентрацією влади.

Зміни настали в новітні часи. Відповідно до Постанови Верховної ради України від 15 грудня 1999 р. № 1293-ХІV місто Старокостянтинів Старокостянтинівського району Хмельницької області віднесено до категорії міст обласного значення. Місто знову повернулося до своїх витоків, а саме повноважень магдебурзького права (самоврядування міста). Відтворюється сучасний герб, який затверджено рішенням ХІ сесії міської ради 28 лютого 2000 року №5. Герб міста являє собою гербовий щит іспанської закругленої форми з фігурою: половина летючої вверх стріли, ввіткнутої в половину кільця у вигляді веселки, під кільцями знаходиться шестипроменева зірка, а під нею срібний півмісяць, повернутий рогами вверх на пурпуровому тлі. Поєднання двох гербових знаків “Огоньчик” і “Леліва” – основа герба м. Старокостянтинова. Над щитом “вежа з трьома зубцями” корона - в минулому повітове місто і його оборонні мури. Щит обрамлений декоративним картушем і нижче нього стрічка з гаслом “Навіки в славі”. Під стрічкою загальноукраїнський герб «Тризуб» в обрамленні декоративного акантового листу.[9] Обабіч щита на стрічці стоять фігури щитотримачів, що уособлюють історію міста. В наш час місто Старокостянтинів живе прагненням розбудови незалежної міцної держави.. Саме задля цього здійснюється широка програма розвитку міста, вирішення питань соціально-економічного та культурного відродження. Протягом багатьох років Старокостянтинів займає перші місця серед міст обласного значення за рейтинговими показниками соціально-економічного розвитку. А його основою є промисловість, яка забезпечує робочими місцями, дає людям заробіток, наповнює бюджет. Значна увага влади міста направ-

ляється у розвиток підприємництва, надання всебічної допомоги людям, які виявили бажання започаткувати власну справу, створити робочі місця, дати роботу іншим людям та наповнити міську казну. Співпраця міської влади, депутатського корпусу з власниками та керівниками промислових підприємств, малим і середнім бізнесом дали результати, які знайшли відображення у надходженнях до бюджету міста. Якщо у 2002 році власні надходження складали 5 млн. грн., то у 2014 – 45 млн. грн.

Дійсно, місцеве самоврядування, надає Старокостянтиніву великі можливості. Саме громада міста вирішує всі економічні, політичні та соціально-культурні питання. Завдяки розширенню повноважень місцевого самоврядування, забезпечується стабільний соціально-економічний та духовний розвиток громади, яка впевнено крокує в європейське майбутнє.

Джерела та література

1. Баранович А.И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) // Учёные записки института славяноведения АН УССР. – Т. 111. – М., 1951.

2. Баранович О. І.Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1928. – Кн. XVII. – С. 63.

3. Євтушок М., Мех В. Старокостянтинів. Історико-краєзнавчий нарис. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1992. – 29 с.

4. Зуц Н. Описание города Староконстантинова от начала основания и до наших дней (1561-1884). – Староконстантинов: Типо-литография С. Аренберга, 1884.

5. Gilbert.Imperial Russian History Atlas. – Ln & Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978.

6. Кемпа Т. «Костянтин Василь Острозький. Воєвода Київський і маршалок землі Волинської» – Хмельницький, 2009.

7. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia I Litwy. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. – S.75-81

8. Прищепя О.П. Старокостянтинів в урбанізаційному процесі на Волині у XIX – на поч. XX ст. // http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1339:

9. Старий Костянтинів. Історичний нарис про Старокостянтинівський край. Старокостянтинів і край в просторі часу / Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя К.В.Острозького, 29-30 травня 1997.— Хмельницький—Старокостянтинів—Самчики, 1997.

10. Теодорович М.І. Історико-статистичний опис церковів та приходів Волинської єпархії. – Т.4: Старокостянтинівський повіт. – Почаїв, 1899.

11. Територіальна реформа: Вчора, сьогодні, завтра. інститут громадського суспільства, за ред.А.Ткачука – К: ІКЦ «Леста».

*Трембіцький А.М.
м.Хмельницький*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОСТЯ КРЖЕМІНСЬКОГО НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ

У статті розкрито життєві шляхи, мистецько-реставраційна та археологічна діяльність українського художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського, одного із представників мистецької плеяди українських мистців, які присвятили своє життя документальному відтворенню пам'яток старовини та створенню освітніх художніх осередків. Крім того охарактеризована його маловідома археологічна рекогносцировка здійснена ним у 1929 р. по берегах річки Жванчик на Кам'янеччині.

Ключові слова: архітектор, реставратор, музеєзнавець, археолог, Кость Кржемінський, річка Жванчик, 1929 р.

У відродженні української культурної спадщини особлива увага надається творчості мистців, які присвятили своє життя документальному відтворенню пам'яток старовини, ретельно зберігаючи для сучасного та майбутнього найкращі зразки минулих століть, а також створенню освітніх художніх осередків для ознайомлення з ними молодого покоління. Одним із представників цієї мистецької плеяди є художник, архітектор, реставратор, музеєзнавець та археолог Кость Кржемінський (*11.05.1893 – †28.10.1937), який залишив після себе значну кількість цінних художніх, краєзнавчих, археологічних

матеріалів. Проте в українській радянській історіографії ХХ ст. життєві шляхи непересічного українського мистця майже не знайшли свого відображення. Імена таких, як він, були вилучені з історії українського культурною процесу і приречені на забуття, як і їхні твори.

З надбанням Україною незалежності минули часи дискримінації вірних синів українського народу і Кость Кржемінський почав потрохи входити в наше національно-культурне життя. Його життєві шляхи, творчу діяль-

ність і мистецьку спадщину частково розкрили Л.Каменська (1993) [1], Т.Тимченко (2001) [2], Н.Геппенер (2003) [3], А.Трембіцький, Л.Іваневич (2014) [4]. Коротеньке гасло про його життя і діяльність подала «Енциклопедія українознавства-II» (1994) [5].

Костянтин Кржемінський.

1930-ті роки.

Кость Іполитович Кржемінський народився 11 травня (за даними його доньки Лариси він народився 17 серпня [1, с.13]) 1893 р. умісті Одесі, в сім'ї капітана далекого плавання [6, арк.7-7зв.; 7, арк.7, 34-35]. В 1912 р., будучи ще студентом, одружився із сільською вчителькою Олімпіадою Миколаївною Дяченко, а в 1917 р. у селі Сичівка (Київщина) в них народилася дочка Лариса. В 1917 р. Кость блискуче закінчив одночасно два факультети – живопису та архітектури Київського художнього училища. Навчаючись, він багато малював. «Відтоді, – згадує в 1993 р. його донька Лариса, – у нас збереглися скручені в рулони портрети, писані олією (цікаві, дуже різні обличчя, з яскравими ознаками особистості) та легкі, прозорі акварелі з наддніпрянських круч, з мандрів на плотах по Дніпру»[1, с.13].

В 1917 р. художник разом із сім'єю з Києва переїжджає до Умані, де «захопившись народною художньою творчістю, мандрував селами Уманщини – збирав експонати, робив замальовки, вишукував народні таланти»[1, с.13]. Як палкий шанувальник народного мистецтва, добрий організатор, Кость організував у 1920 р. і вів у селі Піковець керамічну майстерню, зумівши підібрати чудовий учнівський склад. Проживаючи в Умані, добився відкриття в місті школи народного мистецтва ім. Т. Г. Шевченка [6, арк.7-7зв.; 7, арк. 34-35]. З учнів цієї школи згодом вийшла ціла плеяда відомих мистців України: скульптор Г.Петрашевич, заслужений художник Казахської РСР М.Цівчинський. А також народний художник України, член Міжнародної академії кераміки в Женеві Д.Головка (*1905 – †1978), один із тих вихованців, що під час навчання в художній школі жив у родині Костя Іполитовича. Саме його перший учитель – Кость Кржемінський, прищепив хлопчику любов до малювання, адже часто «брав Дмитра з собою в подорожі по Уманщині, і вправний учень замальовував розписи хат, рушників, килимів». В Умані за проектом К.Кржемінського збудовано комплекс Першої сільськогосподарської виставки, де використано народні мотиви у будівництві та оздобленні фасадів [1, с.13].

У 1924 р. Кость Кржемінський поїхав до Ленінграда навчатися в художній академії, але сімейні обставини змусили його прийняти запрошення В.Гагенмейстера, оселитися в Кам'янці-Подільському та «узяти на утримання материну сестру з дітьми». Тут він викладає в Художньо-промисловій школі імені Г. Сковороди, де під впливом директора Володимира

Гагенмейстера та відомого поділлєзнавця Євфимія Сіцінського, і в зв'язку з профілюванням навчального процесу та виробничої практики КПХПШ на вивчення народних традицій культури, а також за завданням наукового при УАН товариства, проводив велику краєзнавчу, етнографічну та археологічну роботу щодо ґрунтового вивчення подільських народних промислів і ремесел, звичаїв та обрядів. Експерсії до визначних археологічних осередків Поділля стали невід'ємною частиною його фахової підготовки. В період літніх та зимових канікул КПХПШ організувала творчі групи, різні (етнографічні, краєзнавчі, археологічні) експедиції з викладачів та учнів й направляла їх у різні місця Поділля. К. Кржемінський багато малював і фотографував, а разом із учнями мандрував подільськими селами, вивчав місцеву народну творчість, виконував зарисовки селянських садиб, будинків, їх інтер'єру, збирав зразки подільських вишивок, народного одягу, виробів народних промислів, археологічні та етнографічні матеріали, передавав своїм учням конкретні навички, обробляв зібрані матеріали для потреб навчання, шкільного і міського музеїв. Донька Лариса згадує, що одна «з кімнат нашої квартири стала-своєрідним музеєм народного мистецтва: в шафах зберігалися колекції керамічних свистульок, писанок, пасок», скрізь «верети, доріжки, килими, український національний одяг». Учні КПХПШ зібравши під керівництвом Костя Іполитовича під час літніх мандрівок матеріали, вчилися зводити їх в альбом, готуючи їх для відповідних літографічних видань. Так, у видавництві, створеному при КПХПШ зусиллями її директора В.Гагенмейстера, надруковано декілька його мистецтвознавчих праць-альбомів: «Стінні розписи на Уманщині» (1927), «Хати села Ходоровець» (1927) [1, с.13]. Подвижницька співпраця директора Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи В.Гагенмейстера (*1887-†1938) та Костя Кржемінського, призвела до видання не тільки праць з українського народного мистецтва, алей праці К.Кржемінського «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині. Мацеви: єврейські надгробки» (1926), присвяченій пам'яткам єврейського мистецтва – єврейським надгробкам Кам'янець-Подільського регіону, та спільній праці «Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич» (1929), присвяченій архітектурі та розписах синагоги в містечку Смотрич [1, с.13; 8]. Наприкінці 1930-х років вони обидва були репресовані та розстріляні, а з їх раритетних видань з юдаїки поки що віднайдено лише частину матеріалів до книги по надгробкам[9]. Особливо цінною працею К.Кржемінського є «Стінні розписи на Уманщині» (1927), з цікавою передмовою та великим ілюстративним матеріалом, що складає 50 таблиць із 140 прикладами мотивів орнаментики розпису стін у кольорі. Ця праця не втратила своєї цінності й досі, нині її використовують мистецтвознавці, хоча в Україні залишилося лише декілька примірників [1,

с.13], один із них, що належав Є.Сіцінському, зберігається в бібліотеці Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

В 1927 р. К.Кржемінський на запрошення директора музейного містечка П.Курінного переїжджає до Києва, де отримує посаду художника-реставратора Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка [2, с.53; 6, арк.7-7зв.; 7, арк. 34-35], адже «добре знався на етнографії і народній творчості», «сам був майстром живопису й реставратором» [3, с.117] і тому швидко опанує всі основні реставраційні процеси. В 1929 р. значно збільшується обсяг робіт, які виконує Реставраційна майстерня, додаються нові напрями діяльності [2, с.53]. Зокрема в обов'язки Реставраційної майстерні «входить наукова експертиза, обслідування, провадження семінарів, опрацювання методів наукової реставрації, а також розкриття видатних пам'яток малювання для уможливлення їх всебічного вивчення» [10, арк.236зв.]. Поряд із реставратором К.Кржемінським вивченням і охороною архітектурних пам'яток Києво-Печерської лаври займався професор Кость Моценко, «скромний, непоказний чоловік, архітектор за фахом», що знався не тільки на міській, а й українській народній архітектурі, народному мистецтві. Відділ шитва й тканин очолювала, дуже «обдарована, непосидюща дослідниця», вельми привітна, миловидна жінка з «чарівними зеленими очима й пишним вузлом золотаво-рудого волосся», Марія Новицька. Костю Іполитовичу допомагав великий знавець давньої архітектури, «автор вартісних публікацій», але «дуже старий чоловік», що «уже зовсім одряхлів і ледве пересувався», священник Євфимій Сіцінський[3, с.117], з яким він був давно знайомий.Про це свідчить їхнє листування. Так, К.Кржемінський в своєму листі від 21 листопада 1928 р. пише: «Вибачте що так довго не давав про себе звісток. Все збирався у командіровку на Кам'янецьчину, а тому гадав, що от, от з Вами побачуся. І зараз не гублю надії на здійснення цієї командіровки. В мене є ще не закінчені праці чому необхідно побувати ще в Ка[м'я]нці... Тепер я працюю в Держмузеї над реставруванням картин та портретів, що мають бути виставленими. Перед цим їздив до Чернігова теж реставрувати картини. Чернігів та музей справили на мене велике враження. Там хороший музей та гарні умови для праці та розвитку музею. Дорогий Юхиме Йосиповичу, не гнівайтеся на мене. Я завжди добре згадую Вашу допомогу мені в моїх працях на Ка[м'я]нччині. А тому для мене дуже прикрим буде загубити зв'язок з Вами. Радий буду одержати од Вас звістку про Вашу працю та одержати Ваші видання. Ще досі в Києві я не влаштувався з квартирою... Сподіваюся, що за місяць вже влаштуюся. Як будете в Києві тоді неодмінно заїдьте до мене. Радий буду бачити дорогого гостя...» [11].

В 1933 р. Є.Сіцінського звільнили, його осадку отримав професор Іполит Моргилевський, дослідник архітектурних пам'яток XI–XV ст.[3,

с.117]. Вони досить швидко перетворили Києво-Печерську лавру на історичний заповідник-музейне містечко, припинились богослужіння в церквах, стихли чудові передзвони Лаврської дзвіниці. Більшовики визначивши Лавру осередком антирелігійної пропаганди, скидали дзвони додолу, закривали церкви, а на вхідних брамах до лаври стояла постійна варта, яка заборонила вхід священнослужителям та ченцям. Проте «потік вірних ще довго не вщухав, вони вливалися в музейні зали, ставали на коліна перед іконами та молилися». К.Кржемінський створив при музеї першу в Україні майстерню з реставрації станкового живопису, адже будучи добре знайомий з хімією, «винаходив методи та засоби реставрації, багато чого досяг, рятував роботи знаменитих стародавніх митців». Працював з великим натхненням і навіть підготував до друку брошуру з реставрації станкового живопису [1, с.13].

Дослідницька й експериментальна робота в Реставраційній майстерні провадилася постійно. Впродовж 1927-1930 рр. значно змінилося співвідношення консерваційних і реставраційних процесів у практиці майстерні. Зокрема, збільшується кількість робіт з розкриття, кількість дублювань, з'являються деякі нові процеси (регенерація лаку), зростає також обсяг робіт, що їх виконують працівники майстерні і в т. ч. значну кількість робіт виконує саме К.Кржемінський [2, с.54]. В 1929 р. у лабораторіях Політехнічного інституту та Інституту судової експертизи розпочато експерименти з мікрофотознімання руйнувань живопису. Навіть планувалося розгорнути рентгенознімання експонатів. Для ознайомлення з методикою цієї роботи М.Касперович і К.Кржемінський були відрядженні в Академію історії матеріальної культури (Ленінград, 28.12.1928 – 29.01.1929) і в ЦДРМ (Москва) [12, арк.15зв.]. 1 червня 1930 р. М.Касперович покинув працю в майстерні [12, арк.23] і К.Кржемінський залишається єдиним реставратором станкового малярства [12, арк.37], тому обсяги виконуваної майстернею роботи дуже скорочуються, вона зводиться головним чином до перевірки стану експонатів Всеукраїнського музейного містечка, їх інвентаризації та «охоронного заклеювання» [2, с.55].

Починаючи з 1930 р. К.Кржемінський демонструє так зване прилюдне оновлення ікон у робітничих клубах Києва, де збиралось до 500-700 осіб, а згодом і «на виїздах» в області. «Оновлення», тобто регенерація змутненого, побілілого лаку спиртовою парою за відомим з другої половини ХІХ ст. методом М.Петтенкофера, мало служити розвінчанням «церковних чудес» [12, арк.7-8]. У 1930 р. він провів три «прилюдні оновлення ікон», в 1931 р. – сім, планувалося провести 8 таких заходів у 1932 р. Одночасно він читав лекції і навіть «планував навчання музейних працівників» з цієї проблеми, адже «попит на такі заходи зростав, а потрібних експонатів не вистачало». В 1931 р. дослідник шукає способів «дегенерації лаку»

(тобто його штучного розкладу – помутніння), щоб виготовляти експонати для демонстрації «оновлення ікон» [12, арк.28]. У 1931 р. він дослідив і в 1931-1932 рр. майже на 40% «розкрив від пізніх нашарвань» пам'ятник К.Острозькому з Успенського собору Києво-Печерської лаври [12, арк.32]. Визначне наукове значення мала Реставрація пам'ятника К.Острозькому (XVI ст.) з Успенського собору Лаври, мала визначне наукове значення. М.Вайнштейн пише, що «пам'ятника було тричі пофарбовано олійними фарбами, коричневою, білою та сірою. В процесі реставрації зняті були пізні нашаровання фарби, що відкрило матеріал, з якого зроблено було цю унікальну пам'ятку – червоний мармур. Крім того виявилось, що пам'ятник був розбитий на шматки і його двічі... реставровано: першу реставрацію зроблено було досить уважно, з доробкою загублених і зламаних частин червоною офарбованою масою. Вдруге постать було зреставровано гірше, з доробкою частин, що бракували, вапном з алебастрою». Далі М.Вайнштейн зауважує, що припущення про час останньої реставрації – 1718 р. (після великої пожежі в Успенському соборі) – підтвердилось даними, здобутими під час розкриття скульптури, а виконання порівняльних хімічних аналізів матеріалів дало підстави залічувати до цього ж часу й ліплені оздоби навколо пам'ятника й на самому Успенському соборі» [13, арк.19]. На жаль, пам'ятник загинув під час вибуху в 1941 р., а його гіпсова копія зберігається в Києво-Печерському заповіднику в розібраному стані.

Наприкінці літа – восени 1931 р. [13, арк.16] на території Києво-Печерської лаври виникає Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня, що призвело до ліквідації Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка з усіма її відділами (станкового малярства, шиття, кераміки). Про це було офіційно оголошено 27 червня 1932 р., а приладдя й матеріали передано до новоутвореної установи [13, арк.56], з якою К.Кржемінський ще раніше розпочав працювати за трудовими угодами [14, арк.25]. Подібна «муляжна майстерня», що займалася репродукційними роботами, тобто робила гіпсові муляжі, копії (у фарбах і літографським способом), світлини [2, с.57], вже існувала, як зауважує П.Курінний, при відділі реставрації кераміки Всеукраїнського музейного містечка ще з кінця 1926 р. [15, с.214]. Виготовляв гіпсові муляжі Д.Трипільський, малярські копії – К.Кржемінський, плакати – К.Кржемінський і М.Вайнштейн. Основна частина цієї продукції призначалася для пересувних антирелігійних виставок, а також муляжами й копіями мали забезпечуватися провінційні музеї [2, с.57].

Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня мала намір продовжувати розпочате К.Кржемінським у 1930-1931 рр. «оновлення» ікон [2, с.58]. Він також реставрував і твори ужиткового мис-

тецтва, зокрема в звіті Реставраційної майстерні за перше півріччя 1931 р. вказано, що він «дезінфікував, закріпив і промив 10 предметів з фонду металу» Всеукраїнського музейного містечка [12, арк.32зв.]. В 1932 р. було складено проекти монументальних пам'яток архітектури та стінопису, зокрема, Юр'євої божниці в Острі (закріплення фресок), трапезної Військово-Микільського собору (К.Мощенком, ремонт будівлі; влітку-восени) і Володимирського собору в Києві (К.Кржемінським, закріплення олійного стінопису, березень), планувалось підготувати проекти реставрації Андріївської церкви, Софійського, Володимирського [14, арк.5-6, 9, 21, 25] та Успенського собору (стіни, іконостас), Троїцької надбрамної церкви, гауптвахти та інших споруд Києво-Печерської лаври [7, арк.1].

Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня мала в своєму розпорядженні фахових реставраторів станкового малярства (К.Кржемінський, М.Касперович), ужиткового мистецтва (О.Більська – шитво, тканини; Д.Трипільський – кераміка, метал, дерево, скло), архітектури (К.Мощенко) [2, с.58]. Впродовж 1932 р. К.Кржемінський відреставрував 29 малярських творів: дияконські двері XVIII ст. з Успенського собору; три портрети родини Стороженків із збірки П. Потоцького; три українських портрети XVIII ст.; п'ять картин для Київської картинної галереї (нині – Київський музей російського мистецтва) [7, арк.38зв.]. Досить цікавим є розв'язання проблеми зняття пізнього замальовання в портреті Андрія Боголюбського (XVIII ст.), що його реставрував К.Кржемінський. Зокрема, під час реставрації у 1932 р виявилось, що золотий німб був нанесений пізніше і перекривав зображення герба і літер навколо нього. Дослідник вважав за потрібне зняти замальовання, «щоб зберегти первісний вигляд старовинного портрета» [13, арк.35-35зв.].

К.Кржемінський також займався науковою роботою, вивчав вплив антисептиків на клеї, зокрема сулеми на крохмальний клей. Він працювали над науковою темою «Попередні заходи для охорони пам'яток станкового малярства», О.Більська над темою «Дезінсекція розкопочної тканини», Д.Трипільський – «Парафінування та дезінсекція гарячим повітрям» [2, с.59]. Крім того, в архівних записах Реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного містечка виявлено рукописні картки, що призначалися для внутрішнього вжитку. Записи на них зроблені рукою К.Кржемінського, вони являють собою конспективний виклад рецептів з реставрації і мистецьких технік, а також бібліографію, складену за багатьма розділами: «Клеї», «Література реставратора», «Матеріали техніки та реставрації фресок», «Питання реставрації», «Реставрація паперів», «Рецепти реставраційні», «Термінологія малярства та реставрації», «Техніки малярські», «Що пишуть про реставрацію» та інші. Зміст цієї картотеки засвідчує, що К.Кржемінський постійно збирав інформацію «про новітні

методи дослідження й реставрації різних груп пам'яток – станкового й настінного малярства, скла, кераміки, документів і графіки» [2, с.54; 16].

На початку 1930-х рр. читав лекції з музейної справи студентам III-V курсів Київського художнього інституту [6, арк.7-7зв.; 7, арк.7; 12, арк.31;], проводив заняття з аспірантами з музейної справи та основ реставрації, зокрема, практичні – з техніки малярства й реставрації, а теоретичні – з ознайомлення з реставраційними актами [12, арк.31]. Крім того, займався оформлювальними роботами, останнє місце його праці – артіль «Київський художник» [6, арк.201; 7, арк.34-35].

У середині 1930-х рр. настали скрутні часи, почалось цькування владою української інтелігенції, дедалі масштабнішими й жорстокішими стають репресії проти діячів української культури. Разом із тисячами інших у листопаді 1933 р. заарештовано К.Мощенко [17, арк.19-19зв.], того ж року «під час чистки апарату Музейного городка» був звільнений К.Кржемінський [6, арк.13]. Їх, як і багатьох інших реставраторів і музейних діячів оголошено «ворогами народу», значну кількість документів, що стосувалися їхньої професійної діяльності, – знищено. Їхні імена, викреслені з історії української реставрації, можна було згадувати лише у викривально-негативному контексті [2, с.59]. В 1934 р. відбулася звана «чистка радянського апарату (для його оздоровлення)». Донька К.Кржемінського Лариса пише: «Я пам'ятаю, у чому звинувачували батька: «дворянин, класово ворожа людина. Під час перебування в Умані переховував ватажка бандитів Дерещука». Постанова: «звільняється з роботи без права праці в держустановах» [1, с.13]. Хоча архівні відомості ДПУ згодом засвідчили, що К.Кржемінський і Дерещук «не могли зустрітися в Умані, адже були там у різний час», та це не змінило становища К.Кржемінського. Коли дослідника-реставратора в 1933 р. звільнили з роботи й переселили з трикімнатної квартири в одну кімнату, він «запросив із Кавказу знайомого реставратора, передав йому майстерню та свої знахідки у реставрації». Він не зломився від переслідувань, а «підготував до друку працю про ліпні орнаменти фасадів житла, з численними ілюстраціями». Ще певний «час викладав у художньому інституті й очолював літографічну майстерню». К.Кржемінський цілком поринув у живопис, за «контрактацією зі спілкою художників багато їздив – від Степу до Полісся, привозив краєвиди різних куточків України з великою кількістю етюдів до них». Він малював і портрети, вишукуючи цікаву натуру. Дуже плідно із захопленням працював, прискорював оформлення робіт для експозиції, готувався до першої своєї персональної виставки, відкриття якої передбачалось ближче до Жовтневих свят у музеї українського мистецтва. Але його плани перекреслила «гуманна влада», яка розпочала «тотальні арешти української еліти». 10 жовтня 1937 р. К.Кржемінський зранку відвіз

усі роботи в музей українського мистецтва. «А біля дому на нього вже чекали... Потім дві ночі поспіль – обшук, опис майна, підпис матері про невиїзд з Києва. Щоб і матір не забрали зненацька, ми ні на хвилину не розлучались. Але 5 листопада вночі маму також забрав «чорний ворон». Потім вивезли конфісковані речі, решту – покидали в підвал, заплombували квартиру. Мене, – пише його донька Лариса, – виключили з КСМ та з інституту». К.Кржемінському інкримінували український націоналізм та шпигунство на користь Польщі та засудили на десять років таборів без права листування, що означало розстріл. Його розстріляно 28 жовтня 1937 р., через вісімнадцять днів після арешту, в підвалі колишнього Жовтневого палацу в Києві. Його дружині Олімпаді Дяченко інкримінували зв'язок з ворогом народу, за що отримала п'ять років заслання до Казахстану, де й померла в 1942 р. Костя Кржемінського та його дружину реабілітували лише в 1976 р., посмертно. Досліднику було лише 44 роки, він міг би ще досить багато зробити. «Дуже прикро, – пише та ж донька Лариса, – що всі мої розшуки батькової спадщини, особливо живопису, марні. Його архів, усі художні роботи, що зберігалися вдома, у родичів та друзів, а також ті, що їх ми відвезли на виставку, зникли безслідно» [1, с.14].

Таким чином, К.Кржемінський досить знаний як художник, реставратор та архітектор, але майже не знаний як археолог. Хоча він разом із відомими українськими археологами М.Рудинським, Є.Сіцінським, В.Гагенмейстером та іншими зробив значний внесок у вивчення однієї з найрозвиненішої і життєво стійкої, трипільської спільноти Західного Поділля, так званої жванецької культури, значна кількість пам'яток якої зосереджена в районі сіл Оселівка, Жванець, Більче-Золоте на Середньому Дністрі, Гремячка на річці Ушиці та Хорів в басейні річки Горині. В Науковому архіві Інституту археології НАН України у Фонді ВУАК нами віднайдено звіт Костя Кржемінського про археологічну рекогносцировку «Річкою Жванчик на Кам'яниччині» в період з 30 вересня-5 жовтня 1929 р. У справі є лист К.Кржемінського про надсилання ним до Управління науки Відкритого листа № 282 від 16.05.1929 р., № ар/17 та звіту про археологічну рекогносцировку [18, арк.2], а також лист Вченого секретаря УОПК про надсилання до УАКу звіту К.Кржемінського про археологічну рекогносцировку на 4 арк. за виданим Відкритим листом №282 за 1929 р. [18, арк.1].

У своєму звіті про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик на Кам'яниччині К.Кржемінський пише, що основною метою «обсліду сточища річки Жванчик» було доповнити розшуки Є.Сіцінського за 1926 р., які він описав у праці «Нариси в історії Поділля. Ч.I» (Вінниця, 1927). Дослідник зауважує, що обмеженість часу і «раптова зміна погоди, різке похолодання з дощами, стали на перешкоді до викінчення завдання», як це було

«накреслено» щодо «детального обслідування». Проте, він все ж у період з 30 вересня по 5 жовтня 1929 р. обстежив такі села: Бережанка, Демківці, Драганівка, Закупна, Івахнівці, Кормильче, Кочубієв, Кугаївці, Кутківці, Почапинці, Свіршківці, Теремківці, Чемерівці, Юрківці [18, арк.3].

Зокрема, дослідник пише, що при в'їзді до села Кутківці на правому березі річки на високій горі під назвою «Замчисько» чи «Замок», на «плато зі слідами фундаменту колишніх будівель», селянин Павло Кушнір на глибині біля 1 м «знайшов камінну чорного кольору, шліфовану сокіру», а дослідник особисто знайшов «кілька уламків колишньої кераміки». На відстані 2,5 км від «Замчиська», «на полях поміж ярмом та дорогою, на поверхні землі знайдено малий шматок біло-кремінної шліфованої сокирки; шматків черепків якби білогрудівської кераміки та трипільської», а також «римської, сивого кольору, черепки точені на крузі» [18, арк.3].

В с.Закупне нагороді Івана Панасюка на правому березі річки «на глибині 2-х штиків видобуто шматки черепків сивого кольору, точені на крузі», можливо римської кераміки [18, арк.3].

В с.Івахнівці на лівому березі річки у фільварку Пильний, обабіч ярка, «на поверхні зібрано поторошені плугом шматки черепків цегляного кольору, трипільського типу кераміки, дрібні черепки відтинків сивого кольору, точені на крузі, не шліфовані, та шліфований типу» римської кераміки [18, арк.3], а також «шматок жорна та шматочки печини з досить добре спресованої глини» [18, арк.4].

В с.Свіршківці на лівому березі річки у куті «Повтораки» поміж «Патичком» і Товтрами на поверхні землі на полях Йосипа Бідонька та Василя Бортняка «знайдено шматки черепків цегляного кольору зі слідами розпису поліхромного», серед них фрагменти «біноклеподібного посуду: шматок печини з шаром обмазки біло-жовтої глини та червоно-цегляній». На лівому березі р.Жванчик на полях «Десятини /куповані/» трапилися «дрібні шматки черепків цеглястого кольору, перемиті дощем так і шматочки печини». На полі Черніговського «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», у якому на глибині 2-го штиха «здобуто черепки з наліпленою нижче вінця смугою-оздобою. Глина черепка з домішкою зерен кварцевого піску, у випал коричнево-сіро цеглястого кольору». З восьми частин черепків виклеєний фрагмент посуду типу білогрудівського. Крім того, «траплялись кістки не оброблені, шматок фарби чи недопаленої глини та шматочки вугілля». В своєму звіті Кость Кржемінський також відзначає, що вчитель трудшколи села А. Чернописький надіслав йому «мініатюрного кухлика типу білогрудівської кераміки». Черепок сіро-чорного кольору, вінця широкі, майже нарівні з вичеревком, який «від денця наблизно на 1/3 височини кухлика». Висота посудинки 0,075 м, діаметр денця 0,056, тобто майже нарівні із шийкою. Вушко масивне, підноситься над вінцем на 0,025 м,

висота цілої посудинки – 0,1 м. «Видобуто цього кухлика під час копання льоху на садибі Василя Головка на глибині біля 1 м» [18, арк.4].

На окраїні с.Юрківці на лівому березі річки, на садибах в напрямку містечка Чемерівці [18, арк.4] «на поверхні землі подибуються черепки та печина типу трипільської культури». Зокрема, на садибі Петра Улановського «зібрано черепки зі слідами монохромного розпису, два грузки та шматки печини з одбитками деревини». В середині городу було «закладено кесон площиною 1 кв. арш.», у якому на глибині 2-го штиха знайдено 24 черепки, що «утворювали частину розчавленої посудини, вінцем униз». Черепки були «цегляного кольору з досконало виготовленої глини», тонкі, доброго випалу». Ззовні вони мали сліди «офарбовки червоно-рудюю фарбою та орнаменту коричнево-чорного тону». Крім того, знайдено «черепки та дрібні шматки печини» [18, арк.5].

В урочищі за гуральнею поблизу с.Чемерівці на правому березі річки, «подибуються на поверхні черепки типу трипільської кераміки та шматки печини». Тут Кость Кржеміньський зібрав «черепки – з розписом монохромним та поліхромним» [18, арк.5].

У с.Почапінці на правому березі річки в урочищі «Ганчариха» на полях, край річки Хропотова, зібрано черепки посуду типу «римської культури, відтінків жовтого та жовто-сірого кольорів. Один глянцево-чорний, частини досконало поліровані, інші шоршаві з домішками зерен піску». Серед них «уламки верхньої частини посуду та інших частин посуду, вушка, ручки», а також «дрібні шматочки жорна». В куті «Бурта» на другому березі річки Хропотова на городах зібрано сірі «черепки неолітичної»– «римської кераміки» та «шматок точила». В куті «Беркове» у «вилах» / балці/ на південному схилі на полях, понад берегом річки Жванчик зібрано грубі черепки, неолітичної кераміки, «один з них уламок вінця з гребінчатим /ритмічне втиснення/ орнаментом, черепки відтінків сірого та жовто-сірого кольорів» «римської кераміки, з верхньої частини посудин; інших частин посуду та денця, з них малий черепок оздоблений втиснутим орнаментом», шматок жорна. В куті «Долишня гребля» селянин Іван Григораш знайшов «поміж камінів греблі люльку з виображенням голови чоловіка з вусами у чалмі» [18, арк.5].

У куті «за водою» с.Драганівка, на полях понад правим берегом річки, зібрано черепки «неолітичної кераміки» і «римської кераміки різних відтінків, від темно-сірого до рожевого; різного складу глини, так добре відмученої як і зі значною домішкою зерен кварцевого піску. Черепки верхньої частини посудин, тонко точені, інших частин посуду. Черепок орнаментований ритованим орнаментом, що подібний до гилочки, шматок вушка та ручки посуду; денця різних посудин, переважно грубого складу глини». В куті «Кут» у напрямку до с.Коромильче на городах понад

берегом р.Жванчик зібрано «черепки типу Білогрудівської кераміки, сіро-цеглястого кольору», один із них «оздоблено наліпленою смугою ритмічно притиснутою», а також черепки «римської кераміки, відтінків сірого кольору», шматок точила та уламок жорна [18, арк.5-6].

В с.Коромильче при в'їзді до урочища «за Гуральнею» на полях вздовж лівого берега річки зібрано черепки римської кераміки «відтінків сірого кольору досконало обробленої глини» [18, арк.6].

В 2 км від с.Кочубіїв у напрямку до с.Руді на лівому березі річки у балці «Біла криниця», «на полях зібрано черепки відтінків сірого кольору» римської кераміки, більшість яких «грубого складу глини, з домішкою кварцевого піску та шматок печини» [18, арк.6].

Крім того, дослідник зауважує, що археологічних артефактів під час археологічної рекогносцировки в селах Демківці, Свіршківці, Теремківці [18, арк.4], Бережанка та Кугаївці [18, арк.5], знайдено не було.

Зважаючи на цінність малознаної праці Костя Кржемінського «Річкою Жванчик на Кам'яниччині. Археологічна рекогносцировка» (1929) [18] і з метою надання можливості сучасним науковцям, археологам, історикам і краєзнавцям використовувати її в своїх дослідженнях, вона подається повністю із збереженням мови та стилю автора.

К. Кржемінський

Річкою Жванчик на Кам'яниччині.

Археологічна рекогносцировка.

Доповнити розшуки 1926 року /Є.Сіцинський. Нариси в історії Поділля. Частина I. У Вінниці 1927. ст. 52-53/ обсліду сточища річки Жванчик на Кам'яниччині, стало за завдання для рекогнастировки 1929 року.

Переведено рекогнастировку за час з 30.09.29 р. по 5.10.29 року. Обмеженість часу в моєму розпорядженні так і раптова зміна, різьке похолодання з дощами, стали на перешкоді до викінчення завдання. Як це було накреслено мною так щодо детального обслідування, як і методи переведення роботи.

Подорож охопила такі села: Кутківці, Закупна, Івахнівці, Демківці, Свіршківці, Теремківці, Юрківці, Чемерівці /Бережанка, Кугаївці/, Почапинці, Драганівка, Кормильче, Кочубієв.

I. Кутківці А. – Правий беріг річки Жванчик при в'їзді до села з О. На високій горі під назвою «Замчисько» чи «Замок» – плато зі слідами фундаменту колишніх будівель. Вся ця площа перекрита: відобувався камінь та робилися спроби знайти «клад». Тут селянин Кушнір Павло /за його словами/ під час добування каміння на глибині біля 1 метру знайшов ка-

мінну чорного кольору, шліфовану сокіру /ІА, № 1 (закреслено)/. Мною знайдено кремінний відщепок /ІА, № 1 (закреслено)/; шматки черепків, (нерозбірливо) кераміки /ІА, № 2, 3, 4 (закреслено); кілька уламків (нерозбірливо) оздоблених не полив'яні /ІА, № 7, 9, 10, 11 (закреслено)/(нерозбірливо) ...лено /ІА, № 8 (закреслено)/, крім того тонко точені чорно-сірого кольору мережані смугами втиснутого орнаменту, подібного до оздобилюльок XVIII ст.

Б. На віддаленні 2,5 кілометрів, в напрямку №0 від згаданого «Замчиська», на полях поміж яром та дорогою, на поверхні землі знайдено: малий шматок біло-кремінної шліфованої сокирки /?/. /ІБ, № 1 (закреслено)/; шматки черепків, якби білогрудівської кераміки /ІБ, № 2, 4 (закреслено)/ та трипільської /ІБ, № 5 (закреслено)/; а також т. зван. римської, сивого кольору, черепки точені на крузі /ІБ, № 10, 12, 13, 15 (закреслено)/.

ІІ. с.Закупно. – Правий беріг р.Жванчик. Садиба Панасюка Івана. На городі на глибині 2-х штиків видобуто шматки черепків сивого кольору, точені на крузі, можливо так зван. римської кераміки /ІІ, № 1-3 (закреслено)/. Інших знахідок не було.

ІІІ. с.Івахнівці. – Лівий беріг річки Жванчик. Фільварок Пильний. Обабіч ярка, починаючи від дороги в напрямку на «S» до лісу, на поверхні землі зібрано поторощені плугом: шматки черепків цегляного кольору, трипільського типу кераміки /ІІІ, № 2-5 та № 16 (закреслено)/; дрібні черепки відтинків сивого кольору, точені на крузі, не шліфовані; та шліфований /ІІІ, № 19 (закреслено)/ типу так зван. римської кераміки. Крім того: шматок жорна /ІІІ, № 1 (закреслено)/ та шматочки печини з досить добре спресованої глини.

ІV. с.Демківці. – Правий беріг р.Жванчик. По дорозі від с.Вербки, біля с.Демковець на скалі є грот. Знахідок не було.

V. с.Свіршківці. – А. Правий беріг р.Жванчик. При в'їзді до села, де перехрещуються шляхи Чемировецький та Вільховецький, в секторі №0 є дві могили, одна з них досить велика. Ці могили розорюються. На мапі 1922 року Генштабу її не зазначено.

Б. Лівий беріг р.Жванчик. Кут «Повтораки» в напрямку Е, поміж «Патичком» та Товтрами, на обох горбах /у мене на схематичній мапі а і б/ (мапа у звіті відсутня – авт.), що їх перетинає долина, на поверхні землі, на полях Бідонька Йосипа /на мапі: а/ та Бортняка Василя /на мапі: б/ знайдено: шматки черепків цегляного кольору /І-26 (закреслено)/ зі слідами розпису поліхромного /VБ, № 1 (закреслено)/, серед них є фрагменти так зван. біноклеподібного посуду /VБ, № 3, 4, 5 (закреслено)/; шматок печини з шаром обмазки біло-жовтої глини та червоно-цегляній /VБ, № 28 (закреслено)/. Щуп указував на залягання долівки на глибині 0,25-0,40 см, площиною біля 2 м x 1 м. В одному з таких місць переведено виїмку землі

площиною 1 кв. арш. Виявлено: поверхня печини зрушена плугом, ніяких знахідок крім одного черепка не було.

В. Лівий беріг р.Жванчик: на другому боці «Патичка», через дорогу поля «Десятини /куповані/». Трапляються дрібні шматки черепків цеглястого кольору, перебиті дощем, так і шматочки печини. Щуп подекуди на різній глибині давав офарбовку. На полі Чернігівського (нерозбірливо) помітні підвищення, якби горбки, що їх згладив плуг. В одному з них закладено кесон площиною біля 1 кв. арш. На глибині другого штиха здобуто черепки з наліпленою нижче вінця смугою-оздобою. Глина черепка з домішкою зерен кварцевого піску, у випал коричнево-сіро цеглястого кольору. З частини черепків 8 шт. виклеєно фрагмент посуду типу Білогрудівського /VB, № 1 (закреслено)/. Крім черепків траплялись кістки не оброблені /VB, №№... (закреслено)/, шматок фарби чи недопаленої глини /VB, №№... (закреслено)/ та шматочки вугілля.

Г. Учитель Трудшколи цього села А.Н.Чорнописький надіслав мені мініатюрного кухлика типу білогрудівської кераміки. Черепок сіро-чорного кольору. Вінця широке /Д = 0,085 м/, майже нарівні з вичеревком. Вичеревок від денця наблизно на 1/3 височини кухлика. Висота посудинки = 0,075 м. Денця д = 0,056 майже нарівні із шийкою. Видобуто цього кухлика під час копання льоху на садибі Василя Головка на глибині біля 1 м.

Вушко масивне, підноситься над вінцем на 0,025 м. Висота цілої посудинки = 0,1 /Виміри за звичайним метром/.

VI. с.Теремківці. – Знахідок не було.

VII. с.Юрківці. – Лівий (слово закреслено) беріг р.Жванчик. Край села в напрямку до м.Чемировець, на підвищенні, що має схил на 10 та межує долиною, розташовано садиби. Тут на поверхні землі подибуються черепки та печина типу трипільської культури. Власники цих садіб оповідали, що на протязі біля 30 років вони ведуть уперту боротьбу за очищенням землі від печини та череп'я.

На садибі Петра Улановського /під час копання картоплі/ на поверхні землі зібрано черепки зі слідами монохромного розпису /VII, № 1-23 (закреслено)/, два грузки /VII, № 25, 26 (закреслено)/ та шматки печини з одбитками деревини /№№ 27, 28, 29 (закреслено)/.

Щуп давав офарбовку на глибині біля 0,5 м до 0,7 м. Суцільної долівки не перешупано. В одному місці /середина городу/ закладено кесон площиною 1 кв. арш. На глибині другого штиха знайдено 24 черепки, що утворювали частину розчавленої посудини, вінцем униз. Виклеєно з них частину посудини з розгорнутими краями та круглим вичеревком. Черепок цегляного кольору з досконало виготовленої глини, тонкий, доброго випалу. Ззовні сліди офарбовки червоно-рудою фарбою та орнаменту коричнево-чорного тону. Крім того, знайдено черепки /№№... (закреслено)/

та дрібні шматки печини. /За несприятливої години детальніших розвидок тут не було змоги зробити/.

VIII. с. Чемерівці. – Правий беріг р. Жванчик. Урочище площиною більш за 10 десятин. За гуральною, на полях, починаючи від лісу до Товтрових підвищень подибуються на поверхні черепки типу трипільської кераміки та шматки печини. Зібрано черепки – з розписом монохромним та поліхромним /VIII, №№ 1-26 (закреслено)/.

IX. с. Бережанка. – Знахідок не було.

X. с. Кугаївці. – Знахідок не було.

XI. с. Почапінці. Правий беріг р. Жванчик. А. – Урочище «Ганчариха», по обидва боки дороги схил на захід, до річки Хропотова. На полях, край річки, зібрано черепки посуду типу т. зв. римської культури, відтінків жовтого та жовто-сірого кольорів. Один глянцево-чорний /XI, А № 3 (закреслено)/, частини досконало поліровані, інші шоршаві з домішками зерен піску. З них: уламки верхньої частини посуду /№№ 1-6 ? (закреслено)/ та інших частин посуду /№№ 7-12 (закреслено)/, вушка, ручки ... /№№ 14-16 (закреслено)/. Крім того, дрібні шматочки жорна /№№ 17 та 18 (закреслено)/.

Б. Кут «Бурта», другий беріг цієї річки Хропотова. Схил на захід. Зібрано на городах: черепки неолітичної кераміки /XI, А № 54, 55 (закреслено)/; т. зв. римської кераміки, сірі /XI, А № 56-60 (закреслено)/ та шматок точила /XI, А № 61 (закреслено)/.

В. Кут «Беркове». У «вилах» /у балці/ схил на південь, на полях, понад берегом р. Жванчик зібрано черепки. Грубі, неолітичної кераміки черепки /XI, В № 31-35 (закреслено)/, один з них уламок вінця з гребінчатим /ритмічне втиснення/ орнаментом /XI, В № 31 (закреслено)/; черепки відтінків сірого та жовто-сірого кольорів т. зв. римської кераміки: з верхньої частини посудин /XI, В № 36-39 (закреслено)/; інших частин посуду /XI, В № 40-48 (закреслено)/ та денця /XI, В № 49-52 (закреслено)/, з них /XI, В № 43 (закреслено)/ малий черепок оздоблений втиснутим орнаментом. Шматок жорна /XI, В № 53 (закреслено)/.

Г. «Долишня гребля» за словами Григораша Івана ним знайдено поміж камінів греблі люльку з виображенням голови чоловіка з вусами у чалмі /XI, № 68 (закреслено)/.

XII. с. Драганівка. Правий беріг р. Жванчик. А. – Кут «за водою». Понад берігом, на полях зібрано черепки: 1. неолітичної кераміки /XII, А № 1-2 (закреслено)/, 2. т. зв. римської кераміки різних відтінків, від темно-сірого до рожевого; різного складу глини, так добре відмученої як і зі значною домішкою зерен кварцевого піску. Черепки верхньої частини посудин, тонко точені /XII, А № 4-14 (закреслено)/; інших частин посуду /XII, А № 15-22 (закреслено)/ № XII, А. 19. Черепок орнаментований рито-

ваним орнаментом, що подібний до гилочки, шматок вушка та ручки посуду /XII, А № 23 (закреслено)/; денця різних посудин, переважно грубого складу глини /XII, А № 24-36 (закреслено)/.

Е. Кут під назвою «Кут», в напрямку до с. Коромильче. На городах понад берігом зібрано черепки типу Білогрудівської кераміки /XII, Е № 1-2 (закреслено)/, сіро-цеглястого кольору, № 2 оздоблено наліпленою смугою ритмічно притиснутою. Черепки т. зв. Римської кераміки, відтінків сірого кольору /XII, Е № 5 та 6 (закреслено)/. Шматок точила /XII, Е 14 (закреслено)/. Уламок жорна /XII, Е 15 (закреслено)/.

XIII. с. Коромильче. – Лівий беріг р. Жванчик при в'їзді до села урочище «за Гуральнею» на полях над берігом зібрано черепки відтінків сірого кольору досконало обробленої глини, т.зв. Римської кераміки /XIII, 1-5 (закреслено)/. Зустрічаються в малій кількості.

XIV. с. Кочубіїв. – Лівий беріг р. Жванчик. В напрямку до с. Рудої, від села 2 кілометри, балка під назвою «Біла Криниця», на полях зібрано черепки відтінків сірого кольору, т.зв. Римської кераміки /XIV, № 1-22 (закреслено)/. Більшість з них грубого складу глини, з домішкою кварцевого піску та /XIV, № 24 (закреслено)/ шматок печини [18, арк.3-6].

Джерела та література:

1. Каменська Л. «Дворянин, чужа, класово ворожа людина...» Хто він, Кость Кржемінський, насправді? / Лариса Каменська // Україна (Київ). – 1993. – № 18. – С. 13-14.

2. Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930 рр.) / Тетяна Тимченко // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2001. – № 4. – С. 48-63, дод. С. 64-71.

3. Геппенер Н. Всеукраїнське музейне містечко / Надія Геппенер // Пам'ятки України: історія та культура (Київ). – 2003. – № 1-2. – С. 113-145.

4. Трембіцький А.М. Археологічна рекогносцировка художника, архітектора, реставратора, музеєзнавця та археолога Костя Кржемінського «Річкою Жванчик на Кам'янеччині» / А.М.Трембіцький, Л.А.Іваневич // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник З'2014 / За ред. А.М.Трембіцького, О.Г.Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 138-156.

5. Кржемінський Кость // Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1994. – Т.3. – С.1170.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУкраїни). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 58152. – Арк. 7-201.

7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 528. – Арк. 1-51.

8. Кржемінський К. Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'янеччині. Мацеви: єврейські надгробки / К.Кржемінський. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди, 1926; Кржемінський К. Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]

ка Смотрич / К.Кржемінський, В.Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський: Видання Кам'янецької художньо-промисло-вої профшколи ім.Сковороди, 1929.

9. Котляр Е. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов-Санкт-Петербург-Одесса-Киев) / Евгений Котляр [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.migdal.org.ua/migdal/events/science-confs/6/17448/>

10. ЦДАГО України. Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих, 1918-1950, оп. 6, спр. 6132, арк. 236зв.

11. Лист Костя Кржемінського до Є.Й.Сіцінського від 21 листопада 1928 р. Родинний архів А.М. Трембіцького. Оригінал. – 1 арк.

12. ЦДАВО України. Ф. 166. Міністерствоосвіти України, 1917-2000, оп. 11, спр. 522, арк.7-37.

13. ЦДАВО України. – Ф. 166... оп. 11, спр. 527, арк. 16-56.

14. ЦДАВО України. – Ф. 166....оп. 11,спр. 526, арк. 5-25.

15. Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок» // Український музей: Зб. ст. / За ред. П.Курінного. – К., 1927. – Зб. 1. – С. 214.

16. ЦДАВО України. – Ф. 166...оп. 11, спр. 523, арк. 145-281.

17. ЦДАГО України. Ф. 263... оп. 1, спр. 61277, арк.19-19зв.

18. Кржемінський К. Річкою Жванчик на Кам'яначчині. Археологічна рекогносцировка. 1929 рік. Малюнок. Укр. мов. 1-6 арк. 21x29,5. 12.02.1988 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд ВУАК. № 327/17, 6 арк.

УКРАЇНСЬКА НАМІТКА ЯК СИМВОЛ ЗВ'ЯЗКУ ПОКОЛІНЬ

Розглядається історія елемента українського національного жіночого одягу – намітки, та її роль в житті жінки.

Ключові слова: *намітка, очіпок, орнамент, обряд, серпанок, символ.*

Український національний одяг має давні традиції, що сягають історією свого виникнення в глибину віків. Одним з найцікавіших елементів жіночого обрядового одягу є намітка, широко поширена на Волині та частково на Поліссі та Поділлі. Насамперед, намітка – це стародавнє вбрання заміжніх жінок, яке зав'язували навколо голови. Інша назва намітки – очіпок.

Цей жіночий головний убір широко відомий в Україні. В західних регіонах країни, зокрема на Поліссі, побутувала намітка, яка виконувала тільки обрядову роль. Обряд одягання намітки давній - його можна віднести до періоду дохристиянських часів.

Намітка схожа на довгий широкий рушник, оздоблена монохромною вишивкою, виключно в червоному кольорі. В основу візерунка покладено дві лінії, що символізують пару, які з'єднані між собою насиченим орнаментом. Слід зазначити, що візерунок витримувався в суворих канонах: дві паралельні лінії, по центру – широкий, багатий орнамент, але далі - знову дві паралельні лінії. Це символізувало життя людини: двоє людей поєднували свої долі у спільну...

Намітку для доньки готувала мати, але якщо в родині обрядова намітка вже була, то вона використовувалась з покоління в покоління. Отримати в день весілля намітку від матері означало «навіки стати дружиною чоловіку», якому донька «намічена» в дружини Богом (від цього слова і походить назва намітки).

Якщо ж донька намітки не приймала, то залишалась неодруженою, а пізніше, після запровадження обов'язкового вінчання у церкві, її незгода взяти намітку навіть ліквідувала церковний шлюб. Дійство «віддання намітки» розпочиналось увечері в день весілля. Мати з наміткою в руках підходила до столу, за яким сиділи молодята, і проголошувала: «*За першим разом, за людським наказом, чи підеш, доню, за дружину до (ім'я нареченого)*». Через стіл накидала їй намітку на потилицю і символічно витягувала доньку з-за столу. Дві групи жінок співали жалісні пісні. Одна група жінок заспівувала:

Пора тобі, доню. Другу хату мати. Пора тобі, доню, Другу матір знати...

Інша група жінок відспівувала: *Я не хочу, мамо, Знатися з журбою, А ще хочу бути Твоєю донькою...* Донька при цьому знімала намітку. Мати вдруге її накидала, примовляючи: *За другим разом, за батьківським наказом...* Знову лунали пісні... А *«за третім разом, за Божим наказом»* наступав вирішальний момент, і в піснях, що супроводили обряд, мало звучати слово «навіки»:

Ой, думай, донечко, думай, Чи перепливеши Дунай,

Чи перепливеши ріки До свекрухи навіки...

Дочка виходила з-за столу, і мати надягала намітку їй на голову, обернула навколо шиї, а краї навхрест накладала на руки дочці і, відтепер, не нареченому, а зятю. [1] Орнамент намітки, який прикрашав чоло молоді, символізував, що вона віднині заміння жінка, голова якої покрита «чесним шлюбом» по Божому велінню, а орнамент на шиї мав нагадувати, що вона - «чоловікова шия». *«Будь з Богом, і з чоловіком»* - благословляла мати, і донька йшла до хати нареченого.

Традиційно, рано вранці, перед вінчанням, молодій нареченій урочисто розплітали косу, а мати пов'язувала їй намітку білого кольору. Тому досить часто в етнографічних джерелах можна зустріти назву намітки, що використовувалась в день весілля – серпанок.

Досить цікавий опис одного із обрядів українського весілля, поширений на західній Волині, називається «намітка свекруси». На другий день після весілля молоду, саджаючи за стіл, покривали наміткою. Дружба, ніби прицілювався у молоду палицею, а далі тричі вдаряв нею по стіні, примовляючи при цьому: *«Поможи, Боже, лисицю застрелити.»* Потім парубок кінцем палиці знімав з молоді намітку, і тричі розмахував нею над головами наречених. Потім намітку передавали свекрусі, промовляючи при цьому наступні слова: *«На тобі від молоді невістки гостинець.»* Цей обряд ніби пов'язував молодих між собою та свекрухою. [3]

Також наміткою, рушником або червоною хусткою з'єднували руки молодих на знак побажання щасливого життя, щоб їхня совість була так само чиста як весільне полотно.

Фактично, намітка, як елемент одягу, в окремих регіонах України, супроводжував жінку на протязі всього її дорослого життя – від весілля до поховального обряду.

Певну роль відігравала намітка, коли в родині народжувались діти. На родині і хрестинах родичі обмінювалися подарунками. Породілля дарувала кумам по рушнику або намітці. Особливо щедро традиційно обдаровувалась бабка – повитуха.

Якщо жінка розлучалась, вона «втрачала намітку», по третє коліно її рід не шанували; забороняли будуватися в центрі села; забороняли

одружуватися на її дітях і внуках. Не вберегти сім'ю вважалося великою ганьбою, адже жінка зневажила шлюб, «намічений» Богом. Намітку розлученої жінки спалювали на вогнищі. Із опису українських поховальних звичаїв відомо, що розлучену жінку ховали, опускаючи в яму на шнурах, а не на рушниках; тоді, як домовину звичайної жінки обгортали із середини серпанком (наміткою), а старих жінок, кладучи в домовину, обмотували наміткою поверх свитки. [2]

Пройшли віки, але традиційні народні обряди супроводжують нас і сьогодні. Згадайте сучасний обряд зняття весільного серпанку з нареченої і покриття голови молодої дружини хусткою. Даний обряд символізує перехід дівчини до статусу заміжньої жінки. Він фактично повторює обряд, що дійшов до нас з глибини віків і ще раз підтверджує нерозривність зв'язків українців між поколіннями, збереження нашої етнографічної культури, традицій та звичаїв українського народу.

Джерела та література

1. Белова Е. Сучасні свята і обряди на Житомирщині // Народна творчість та етнографія, 1976. – №2.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь. 2002. – 664с.
3. Чубинський П. П. Мудрість віків. (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн.1 – 224с.

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТУ 1860-1917 рр.

У статті розглядається процес відкриття та розвиток церковнопарафіяльних шкіл Летичівського повіту Подільської губернії з середини ХІХ до початку ХХ ст. Наводяться дати відкриття шкіл та статистичні дані про кількість учнів за різні роки як по губернії загалом, так і в означеному повіті. З'ясовуються причини повільного розвитку початкової освіти на Поділлі.

Ключові слова: церковнопарафіяльна школа, училище, початкова освіта, Подільська губернія, Летичівський повіт, с.Божиківці, священики.

В контексті дослідження минувшини села Божиківці особливе місце посідає історія школи. Вивчення першоджерел виявило розбіжності дати заснування школи у архівному документі з наведеною у відомій праці Ю.Сіцінського «Приходи и церкви Подольської єпархии». Виникла необхідність детальніше дослідити початок шкільного руху на теренах Летичівського повіту, а виявлені матеріали Державного архіву Хмельницької області дозволили встановити дати відкриття шкіл повіту та уточнити загальний стан початкової освіти в регіоні означеного періоду.

Слід відзначити, що ряд дослідників, зокрема М.С.Поліщук, О.Б.Качковський, І.В.Сесак, М.Г.Вороліс, В.С.Перерва, Г.В. Степаненко та ін., зробили вагомий внесок у вивчення початкових шкіл та стану освіти на Поділлі у період з кінця ХVІІІ-го до початку ХХ-го ст. Разом з тим варто детальніше розглянути зазначену тему у контексті повітів, зокрема Летичівського. Зауважимо, що мова йде про школи чи училища для православної молоді. Навчання польських та єврейських дітей проводилося при відповідних релігійних структурах і не є предметом нашого дослідження.

Після входження Поділля до складу Російської імперії у 1793 р., навчання дітей ще довгий час перебувало під польським впливом. Цьому сприяли польська шляхта, католицька та уніатська церкви. Адже, як показують архіви, більшість священиків, які після останнього поділу Польщі ще тривалий час служили вже у православних храмах, були висвяченими ще в уніатській церкві. Це, зокрема, стосується пароха с. Божиківці Федора Станкевича, який був висвячений уніатським священиком Леоном Шептицьким у 1776 році і прослужив у селі до 1816 року¹. Повернення чи навернення у традиційне православ'я відбувалось кволо. Сільські діти здобували елементарну грамоту, навчаючись у дяків за власний кошт.

Ситуація частково змінилася після польського повстання 1830-1831 рр. Царський уряд зрозумів, що треба вживати рішучих заходів. Наступного року на подільську кафедру призначили відомого проповідника, архієпископа Кирила. Відразу було перетворено головний вінницький домініканський монастир під Спасо-Преображенський кафедральний собор, розпочато видання «Подільських єпархіальних відомостей», відновлення та забудову за державний кошт православних храмів. Російський уряд уніфікував структуру навчальних закладів, запровадив вивчення російської мови, почалося створення нових шкіл при православних церквах Подільської губернії. Зокрема, серед документів 1836 р., зберігся звіт благочинних округів про видалення з церков усього уніатського: книг, начиння, предметів культу тощо². У 1832 р. було створено Київський навчальний округ, до якого ввійшли Подільська, Київська, Волинська та Чернігівська губернії, що забезпечило належний контроль за навчальними закладами та послаблювало польський вплив.

Це принесло перші успіхи. А.М.Боднар у статті «Зміни в системі освіти подолян наприкінці XVIII – в середині XIX ст.» зазначає, що вже у 1840 р. на території губернії діяло 46 церковнопарафіяльних шкіл, де навчалося 246 учнів. При цьому автор, мабуть помилково, посилається на дослідження Г.В.Степаненко, бо у вказаній праці ці дані відсутні.

Тим не менше, проблема з освітою православних сільських дітей, як і з польським впливом, ще довгий час залишалася актуальною. Для ілюстрації наведемо фрагмент переписки Управління Київського військового Подільського і Волинського Генерал-губернатора з духовним очільником Подільської єпархії за 1860 рік: «Развитие грамотности в простом нашем народе есть одна из существенных потребностей настоящего времени. Первоначальное обучение православного сельского народа, направляемое в духе православной нашей Веры, очищая понятия и развивая начало нравственности между крестьянами, имело бы то особенное значение, что с ним народ будет научиться и утверждаться в истинах и правилах православной Веры, о которых, к сожалению, он имеет лишь неясные понятия, изучая теперь даже молитвы по устному наставлению от родителей детям...

Низволите ли благословить сельских священников на сие доброе начиние, пригласить их к ревностному и деятельному участию и непосредственному содействию в заведении при каждом приходе православного, русского обучения, которое должно быть сколь можно просто и несложно и состоять только в обучении крестьян правилам веры православной и молитвам с церковнославянским чтением, букварю, счету и письму, по сколь можно простому и наглядному способу, дабы дети, обучаясь сами, могли бы взаимно обучать других, меньших...

Руководимые и поощряемые особо за труды в этом деле сельские священники, при единодушных стремлениях и усердии, при общих трудных усилиях, как я вполне убежден, могут подвинуть народное здесь обучение и, во всяком случае, предохраняя народ от иноверческого на него влияния, положить прочные начала для будущего устройства и развития здесь народного обучения»³.

Як показують архіви, вже на 1860 рік на Поділлі була добре сформована мережа церковнопарафіяльних шкіл. Документи дають можливість з'ясувати не тільки загальні статистичні дані про кількість шкіл і учнів, але й засвідчити дати відкриття шкіл у кожному селі (церкві), поіменні списки учнів, зокрема у Брацлавському, Кам'янецькому, Ушицькому, Ямпольському та ін. повітах. На жаль, по Летичівському повіту поіменних списків бракує.

За виявленими матеріалами, у 13 повітах Подільської єпархії, у тому числі трьох Кавалерійських округів Подільського військового поселення, куди входило 49 населених пунктів, у зазначений період навчалось 19661 учень та 4432 учениці, а всього – 24093 особи⁴. Побіжно зауважимо й очевидні неточності в архівних документах того часу. Так у цій же справі, у повідомленні Консистоії в Дирекцію училищ Кам'янець-Подільської губернії йдеться про дещо інші цифри: 19209 хлопчиків та 4373 дівчат, що навчаються у «поселенських» училищах при 1153 церквах (арк.83,83зв.). Також якщо перерахувати всіх учнів згідно даних по повітах, то їх виявляється на 30 менше. Але ми наводимо дані із першоджерел. У селах та містечках Летичівського повіту того року навчалось 1042 хлопчики та 264 дівчат, зокрема у с.Божиківцях лише 14 хлопчиків (арк.101.). Крім цього, школи були відкриті ще у 16 селах Летичівського повіту, що значаться у звіті Подільського військового поселення, де навчалось 267 учнів (арк. 555зв, 556). Загалом по повіту до початкової освіти було залучено 1573 селянських дитини. Як правило, учителів при кожній школі значилося двоє – сільський священник і дяк. Зокрема, у нашому селі у того року парохом був Й.Крижанівський та дячком А.Левіцький. Навчалися по Букварю видання 1860 року, присланого із Консистоії, та слов'янському Букварю. Детальнішу інформацію про кількість учнів Подільської губернії, у розрізі по повітах та дати відкриття шкіл Летичівського повіту, приводимо у Додатках А та Б. Наведені у Додатку Б дати відкриття шкіл можна вважати найдавнішими.

Для забезпечення освітніх потреб Синодальною типографією було видрукувано 10 тис. букварів. Подільські дворяни і поміщики внесли кошти на їх придбання для навчання селянських дітей на загальну суму 502 крб. Зокрема, Летичівський предводитель дворянства Любомир Скібневський пожертвував для цього 15 крб, а Вінницький поміщик Генріх Грохольський не пошкодував 100 крб⁵ (Додаток В).

Закономірно, що відразу виявилися і прорахунки в організації цієї важливої справи. Так, благочинний Летичівського повіту священник Савицький рапортував у Консисторію, що дома церковнослужителів не зовсім придатні для училищ, дітям не вистачає лав та стільців і вони навчаються стоячи, тримаючи в руках книги. Також не вистачає букварів, а поміщики ухиляються від допомоги, не бажаючи надавати свої приміщення для навчання сільських дітей і навіть дров на опалення, мотивуючи, що їм з цих учнів «не будет никакой пользы»⁶.

За виявленими даними, станом на листопад 1865 р. у Подільській єпархії значилося 1227 училищ, де навчалася 26121 сільська дитина. Зокрема, у 5-ти благочинних округах Летичівського повіту було 94 училища та навчалось 1967 дітей. За даними по 5-му благочинному округу, деякі народні училища відкривалися Київським навчальним округом і відповідно розміщувалися у збудованих державою приміщеннях (с. Женишківці), інші – Палатою державного майна (с. Пирогівці та с. Петраші, Пирогівського приходу), Вінницьким окружним начальником (с. Слобідка Охримовецька). Основна ж маса шкіл була відкрита за рахунок місцевого духовенства і знаходилась у селянських та церковних хатах, за винятком села Пилипівські Кориченці, де школа розміщувалася у власному, збудованому за кошти парафіян приміщенні. У селі Божиківці школа містилася у селянській хаті і навчалось в ній 10 хлопців і 4 дівчини. Того року на розбудову шкільної освіти на Поділлі було виділено 4438 крб⁷.

Проте далі ця справа пішла на спад. Так вже через два роки у Летичівському повіті училищ значиться 76, а учнів – 1581 (1199 чоловічої та 382 – жіночої статі)⁸. На цей час у школах навчали російського і слов'янського читання, писання, співу, катехизису, священної історії, російської граматики та арифметики. Як свідчать документи наступних років, вже тоді дати відкриття шкіл різняться. Зокрема, у Відомостях про школи і кількість учнів в округах Летичівського повіту за 1873 р. відкриття школи у містечку Михалполі позначено 1870 роком, тоді як у наведеному Додатку Б вказано 1860-й. Відкриття церковнопарафіяльних шкіл супроводжується низкою труднощів, зокрема й внаслідок відсутності власних пристосованих приміщень, недостатньої кількості навчальних посібників та відповідно підготовлених учителів, спротиву місцевої влади та нестачі належного фінансування.

Варто згадати і той факт, що хоча влада Російської імперії розуміла важливість та необхідність розвитку системи початкової освіти, але ще не було єдиної стратегії розбудови цієї важливої справи. Традиційно школи належали до різних відомств, зокрема народної освіти, держмайна, фінансів, внутрішніх справ, а також до Церкви. Особливої гостроти набуло протистояння між Міністерством Народної Освіти та Церквою. Йшлося за першість в організації

і керівництві сільськими школами та визначення їх відомчої приналежності: тобто школа міністерська (народна), чи церковна (парафіяльна).

У цьому зв'язку заслуговує на увагу рапорт одного із спостерігачів сільських шкіл Балтського повіту священика Рунчевського. У 1867 р. він доповідав керівництву, що загалом у школах порядок і успіх грамотності більш-менш задовільний, цьому ревно сприяє місцеве духовенство та всіляко заохочує батьків, щоб вони віддавали дітей до школи. Але ці добрі починання паралізуються «нерадением и беззаботностью сельских властей и совершенным невниманием и несодействием к тому местного Гражданского Начальства... Учители по большей части из поселян-недоучек и военных низших чинов; уволенных из духовных училищ есть только три. Причетники нигде учительских должностей не занимают, исключая одного прихода, где дьячок временно занимается мальчиками. Во многих школах чувствуется недостаток способных учителей»⁹.

Зазначені труднощі уповільнили розвиток початкової освіти в регіоні, породжуючи то підйом, то спад відкриття навчальних закладів для сільських дітей. І перерва в діяльності окремої школи могла бути значною, тож потім її відкривали заново. Цим, можливо, і пояснюється той факт, що у згадуваній праці Ю.Сіцінського дати відкриття шкіл наводяться значно пізніше, зокрема, у с.Божиківцях – 1887 р.

Справа зрушилася з прийняттям нормативно-правових актів, що регламентували розвиток початкової освіти. Так у 1864 р. Св. Синодом було введено «Положення про початкові народні училища». Пізніше, у 1884 р. були розроблені і видані «Правила про церковнопарафіяльні школи». Такі школи поділялись на однокласні – з двома роками навчання та двокласні – з чотирирічним терміном. Посилювалися вимоги до шкільних учителів, запроваджувалося у навчальний процес вивчення християнської моралі, початкових корисних знань. У 1891 р. було розроблено «Правила про школи грамоти», а у 1896 р. – видано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного віросповідання». У 1902 р. видано «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання», яким передбачено збільшення терміну навчання: в однокласних школах – до трьох років, а в двокласних – до п'яти.

Все це принесло відповідні результати для дальшого підйому початкової освіти – відкриття нових шкіл і збільшення кількості учнів. Зокрема, Г.В.Степаненко зазначає, що на 1882 р. в Подільській єпархії налічувалося 756 церковнопарафіяльних шкіл з 16 374 учнями, а у 1900 р. – 2045 шкіл з 95 583 учнями¹⁰. Таким чином, Поділля вийшло на лідируючі позиції розвитку початкової освіти в Російській імперії.

На початку ХХ ст. поліпшилося фінансування шкільної справи. Так у матеріалах за 1902 р. йдеться про 110 325 крб на освітні потреби Подільської губернії, з них на Легичівський повіт припадає 6475 крб¹¹.

У Відомостях про церкви і духовенство Летичівського повіту за 1910 р. описується церковнопарафіяльна школа с.Божиківці, що розміщується у власному дерев'яному приміщенні, збудованому у 1891 р. на кошти жителів села. Воно не зовсім зручне: одна класна кімната і коридор, де стоїть шафа з книгами, окремо – кімната і кухня для учителя. Підручників – 495 і книг для позакласного читання – 150. Фінансується жителями села – 120 крб на рік. У цьому році у школі навчалося 42 хлопчики та 12 дівчаток. Учителька – 19-річна донька побілетного солдата, Ольга Євстафіївна Гульдинська, випускниця Летичівського двокласного міського училища з нагородою 1 ступеня, має звання учительки Міністерства Народної Освіти¹².

Цікавим є документ VII надзвичайного Летичівського повітового земського зібрання від 25.03.1915 р. про виділення у 1912 році фінансування у розмірі 14400 крб кредиту та 21000 крб допомоги від Міністерства Народної Освіти для побудови однокласних шкіл в селах Гоголі, Королівка, Ревуха, Шелехів, Яблунівка і Лисанівці, а також Криничанського однокласного та двокласного училищ в селах Шрубків, Богданівці і Михалполь. Заплановано побудову шкільних приміщень взамін непридатних у селах Давидківці, Бахматівці, Стуфченці, Волосівці, Митківці, Шпичинці, Колибані, Вербці Мурованій, Янівці і Слобідці Ходаківській¹³.

Завершимо дореволюційний період станом мережі шкільної освіти у Летичівському повіті. Так за даними відділу статистики народної освіти Подільської губернії за 1915 рік, у Летичеві значаться Вище чоловіче та Вище жіноче училища де по 3 комплекти учнів та 7 викладачів у кожному; однокласне чоловіче та жіноче училища з 1-им комплектом учнів та 2-ма наставниками, церковнопарафіяльне (Кирило-Мефодіївське) чоловіче та жіноче училища з одним комплектом та одним наставником¹⁴. За даними Подільської губернської земської управи за 1916-1917 рр., на території повіту було однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл – 27, народних земських училищ: двокласних – 3 (м.Волковинці, м.Зіньків, с.Женишківці), двокласних – 5, однокласних – 28¹⁵. В Божиківцях залишалась церковнопарафіяльна однокласна (до 40 учнів) школа з одним учителем і терміном навчання 3 роки.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф.315, оп.1, спр.7003, арк. 25.

2. Там само, ф.592, оп.2, спр.114, арк. 4.

3. ДАХМО, ф.315, оп.1, спр.4684, арк. 1, 13в, 33в.

4. Там само, спр. 4683, арк.108

5. Там само, спр. 4686, арк.65, 65зв

6. Там само, спр. 4684, арк. 103

7. Там само, спр.4951, арк. 154, 129, 27

8. Там само, спр. 4987, арк. 165, 165зв.

9. Там само, спр. 4987, арк. 82, 82зв.

10. Степаненко Г. Культурно-освітня діяльність православного духовенства Поділля (XIX - початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001. - №2. - с.217

11. ДАХМО, ф. 240, спр.1876, арк.16.

12. Там само, ф. 315, оп.1, спр.9281, арк.49-50.

13. Там само, ф.409, оп.1, спр.456, арк.31-33.

14. Там само, ф.233, оп.1, спр.544, арк. 128

15. Там само, спр.626, арк.5зв, 2зв.

Додатки Додаток А

*Кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл
Подільської губернії у розрізі по повітах за 1860 р*

№ п/п	Назва повіту	Кількість чоловіч.	Кількість жінок.
1	Вінницький	1249	301
2	Гайсинський	1576	323
3	Ушицький	1733	545
4	Проскурівський	1001	130
5	Літинський	1602	328
6	Кам'янецький	1094	223
7	Ольгопільський	2484	940
8	Брацлавський	1883	265
9	Летичівський	1042	264
10	Балтський	1838	292
11	Могилівський	1571	301
12	Ямпільський	1746	165
13	Військового поселення	812	355
Всього		19661	4432
Разом		24093	

Додаток Б

Мережа шкіл Летичівського повіту у Відомостях про стан сільських церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії за 1860 р.

№ п/п	Назва села/міста	При якій церкві школа	Дата відкриття школи	Кількість чоловіч.	Кількість жінок.
1.	м. Летичів	Михайлівський собор	20.12.1860	8	2
2.	м. Летичів	Успенська	20.12.1860	3	1
3.	Буцнева	Різдва Богородиці	20.12.1860	10	5
4.	Вербка	Покровська	20.12.1860	13	7

5.	Війтівці	Варваринська	20.12.1860	15	8
6.	Вовковинці	Троїцька	20.12.1860	15	0
7.	Голенищеве	Покровська	20.12.1860	14	4
8.	Гармаки	Богословська	20.12.1860	16	5
9.	Галузенці	Михайлівська	20.12.1860	15	5
10.	Іолтухи	Різдва Богородиці	20.12.1860	5	0
11.	Згарок	Покровська	20.12.1860	9	5
12.	Залетичівка	Предтечинська	20.12.1860	24	8
13.	Козачки	Різдва Богородиці	20.12.1860	16	4
14.	Каричинці Пилипівські	Покровська	20.12.1860	15	5
15.	Кариченці Домські	Параскевська	20.12.1860	18	10
16.	Кариченці Волоські	Богословська	20.12.1860	13	7
17.	Кальна Де- ражня	Успенська	20.12.1860	24	5
18.	Мордин	Димитрівська	20.12.1860	16	5
19.	Снитівка	Михайлівська	20.12.1860	16	8
20.	Слобідка Кальнянська	Різдва Богородиці	20.12.1860	14	0
21.	Ходаки	Покровська	20.12.1860	36	0
22.	Черешенька	Покровська	20.12.1860	4	1
23.	Шинці	Різдва Богородиці	20.12.1860	22	5
24.	Пирогівка	Богословська	15.12.1860	11	6
25.	Мазники	Предтеченська	20.11.1860	14	2
26.	Божиківці	Параскевська	05.12.1860	14	0
27.	Бєбєхи	Миколаївська	01.12.1860	15	5
28.	Загинці	Покровська	28.11.1860	17	0
29.	Новосілка	Покровська	15.11.1860	17	8
30.	Красносілка	Димитрівська	16.11.1860	18	8
31.	м. Михалпіль	Успенська	04.12.1860	29	0
32.	Крутибороди	Димитрівська	05.12.1860	8	5
33.	Зяньківці	Вознесенська	28.11.1860	12	0
34.	Янчинці	Михайлівська	28.11.1860	5	1
35.	Охримівці	Вознесенська	27.11.1860	23	11
36.	Лісівка	Михайлівська	07.12.1860	5	7
37.	Вербка Мурована	Миколаївська	13.12.1860	12	12
38.	Сутківці	Покровська	21.12.1860	6	4
39.	Грем'ячка	Преображенська	07.12.1857	36	8
40.	Женишківці	Вознесенська	30.11.1860	31	4

41.	Нетечинці Нові	Покровська	30.11.1860	20	4
42.	Нетечинці Старі	Михайлівська	30.11.1860	12	0
43.	Слобідка	Михайлівська	15.12.1860	2	0
44.	Яськівці	Миколаївська	15.11.1860	12	4
45.	м. Зіньків	Покровська	20.12.1860	20	0
46.	м.Зіньків	Михайлівська	20.12.1860	20	0
47.	м. Зіньків	Троїцька	26.12.1860	11	7
48.	Монастирок	Троїцька	21.12.1860	6	0
49.	Кудинка	Димитрівська	12.10.1860	16	8
50.	Рожни	Покровська	01.11.1860	2	10
51.	Юрченки	Михайлівська	25.10.1860	21	9
52.	Буглаї	Петропавлівська	21.12.1860	20	0
53.	Маниківці	Преображенська	10.11.1860	4	0
54.	Гредчинці	Васильєвська	15.11.1860	8	4
55.	Івонівці	Покровська	01.11.1860	9	4
56.	Марківці	Михайлівська	24.10.1860	10	6
57.	Горбасів	Богословська	12.11.1860	13	6
58.	Щедрова	Богословська	01.11.1860	8	0
59.	Чапля	Троїцька	28.10.1860	14	9
60.	Суслівці	Миколаївська	03.11.1860	20	0
61.	Копистин	Різдва Богородиці	04.11.1860	22	5
62.	Попівці	Михайлівська	24.10.1860	11	2
63.	Шпиченці Малі	Димитрівська	01.12.1860	17	5
64.	м. Деражня	Михайлівська	06.11.1860	12	0
65.	Літки	Різдва Богородиці	04.11.1860	13	0
66.	Янківці	Михайлівська	01.11.1860	8	0
67.	Свинна	Покровська	10.11.1860	15	0
68.	Шумівці	Різдва Богородиці	01.11.1860	24	0
69.	Книжківці	Параскевська	01.12.1860	6	0
70.	Богданівці	Миколаївська	20.10.1860	6	0
71.	Гатна Деражня	Не вказано	01.11.1860	10	0
Всього				1042	264
Разом				1306	

*Мережа шкіл Летичівського повіту
за даними Подільського військового поселення*

№ п/п	Місце знаходження школи	Дата відкриття	Кількість учнів	
			Чол.	Жін.
1	с. Требухівці	01.11.1860	20	6
2	с. Ставниця	01.11.1860	20	6
3	с. Шрубків	10.12.1860	5	2
4	с. Западинці	25.11.1860	12	7
5	с. Лисанівці	28.11.1860	12	
6	с. Волосівці	30.11.1860	6	5
7	с. Моломолинці	15.11.1860	12	10
8	с. Редвинці	25.11.1860	15	6
9	с. Ярославка	20.11.1860	12	7
10	с. Пархомівці	30.12.1860	15	10
11	с. Стувчинці	Школу не відкрито		
12	с. Шпичинці	10.12.1860	8	
14	с. Терешівці	15.12.1860	17	6
15	с. Давидківці	05.09.1858	20	15
16	с. Бахматівці	02.10.1858	15	18
Всього			169	98
Разом			267	

Додаток В

*Список дворян Подільської губернії, які пожертвували кошти
на придбання букварів для навчання селян*

№ п/п	Звання, ім'я, прізвище	сума пожертви крб
1	Поміщик Кам'янецького повіту Вацлав Раціборовський	50
2	Брацлавський Предводитель Дворянства Фелікс Собанський	50
3	Ушицький Предводитель Дворянства Ігнатій Хелминський	25
4	Ямпільський Предводитель Дворянства Валеріан Маньковський	25
5	Поміщик Вінницького повіту Грохольський	100
6	Поміщик Проскурівського повіту Микола Непорожний	10
7	Поміщик Літинського повіту Олександр Пятин	5
8	Могилівський Предводитель Дворянства Януарій Сулятицький	10
9	Поміщик Ушицького повіту Граф Владислав Стадницький	10

10	Поміщик Літинського повіту Карл Дорожинський	10
11	Поміщик Ушицького повіту Петро Крижанівський	10
12	Поміщик Балтського повіту Константин Куликовський	25
13	Поміщик Балтського повіту Князь Павло Абаменік	25
14	Вінницький Предводитель Дворянства Людвіг Пеньковський	5
15	Летичівський Предводитель Дворянства Любомир Скібневський	15
16	Гайсинський Предводитель Дворянства Генріх Липковський	25
17	Поміщик Ольгопольського повіту Щербаків	25
18	Керуючий помістям Ольгопольського Предводителя Дворянства Собанського Дворянин Лев Любинецький	15
19	Керуючий помістям Поміщика Ольгопольського повіту Графа Гудовича	25
20	Керуючий помістям Поміщика Ольгопольського повіту Юр'євича	25
21	Поміщик Ольгопольського повіту Косцельський	10
22	Поміщик того ж повіту Юшневський	2
Всього		502

PS. Вже після завершення цього дослідження, при звірці першоджерел за наступні роки, зокрема, у справі про стан народної освіти по повітам єпархії за 1862 рік, виявилось, що у наведених матеріалах не ввійшли школи відкриті ще у кількох селах. Подаємо їх у Додатку Г. Також знову виявилися неточності. Зокрема у селі Ставниця дата відкриття школи значиться набагато раніше. Стосовно Зінькова, то тут означено відкриття шкіл крім самого містечка, ще передмістях Сокол, Кривуля та Калинівка, без указання назви церкви.

Додаток Г

№ п/п	Назва села/містечка	При якій церкві школа	Дата відкриття школи	Кількість чолов.	Кількість жін.
1	Яськовецькі Хутори		01.07.1861	25	4
2	Фаціївка	Михайлівська	05.01.1860	15	
3	Шелехів	Богословська1861	8	
4	Яблунівка	Михайлівська1861	11	4
5	Русанівці		Лист.1859	12	6
6	Лисогірка		Жовт.1860	11	4
7	Ставниця		01.02.1848	8	12
8	Митківці		Жовт.1859	12	5
9	Гнатівці	Преображенська	01.12.1860	17	
10	Шарки, приход м.Деражні		04.12.1860	13	4

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

*Синиця Н.М.
м. Хмельницький*

2015 РІК: ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Краєзнавство є одним з провідних напрямків діяльності бібліотек, і це – характерна риса нашого часу, коли українське суспільство приділяє значну увагу вихованню патріотизму, знанню вітчизняної історії та літератури. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Миколи Островського в різні часи своєю різноплановою діяльністю вносила і вносить вагомий вклад в духовний розвиток краю.

Щороку бібліотека не тільки поповнюється різногалузевими надходженнями нової літератури, а й готує власні видання, які є результатом активної творчої праці колективу, високого фахового рівня працівників бібліотеки. Ці видання актуальні, професійні.

Пріоритетним напрямком у видавничій роботі бібліотеки є краєзнавча діяльність: видання, присвячені суспільно-політичним подіям, історії, культурі, видатним діячам регіону.

Жанрово-видова палітра краєзнавчих видань широка: бібліографічні, біобібліографічні покажчики, довідково-бібліографічні видання, матеріали з історії бібліотеки і бібліотечної справи в регіоні, інформаційні, комплексні посібники (матеріали науково-краєзнавчих конференцій), календарі знаменних і пам'ятних дат, інформаційні списки, буклети, бібліографічні огляди, інформаційні та оглядові довідки, методичні поради і рекомендації з різних галузей знань тощо.

Особлива увага приділяється підготовці довідково-інформаційного видання «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини», яке обласна універсальна наукова бібліотека готує вже майже 50 років.

Починався його випуск у 1966 р. із друкованого переліку подій на кілька сторінок. Сьогодні – це фундаментальне дослідження історії краю. «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік» [1] має майже 180 сторінок, і включає в себе інформацію про значимі події, ювілейні дати видатних особистостей Хмельниччини, відомих людей, які народилися, проживали або творили на Хмельниччині.

Видання складається з двох розділів: хронологічного «Знаменні і пам'ятні дати», де подається перелік ювілейних пам'ятних дат та довідково-інформаційного «Імена, події, факти», де подаються довідки та

рекомендаційні списки літератури про знаменні дати, визначні події, персоналії. Для зручності в кінці подається покажчик персоналій, відомості про авторів статей.

Хронологічна частина містить понад 400 ювілейних дат. Серед них багато історичних дат. Це 865 років з часу першої літописної згадки про Болохівську землю, 770 років з часу першої писемної згадки про Бакоту, яка була центром Подністровського Пониззя у 12-13 ст., 475 років з часу документальної згадки про Головчинецький Свято-Преображенський монастир – один з найстаріших на Правобережній Україні, який діє і сьогодні. 630 років тому Кам'янець було проголошено столицею Поділля (1385 р.). 220 років тому у складі Подільського намісництва було створено повіт із центром у місті Проскурів.

Великий вплив на дослідження Поділля мало заснування у 1865 році Подільського історико-статистичного комітету, який стояв біля витоків подільського краєзнавства. Важливим напрацюванням, яким і сьогодні користуються науковці, дослідники, краєзнавці, є випуски Трудов Подольского Епархиального Историко Статистического Комитета, створення покажчика 21866 географічних назв Поділля. Вершиною багаторічної роботи Комітету став ІХ випуск Праць «Приходы и Церкви Подольской епархии», відредагований Юхимом Сіцинським.

20 років з часу заснування відзначає Центр дослідження історії Поділля Інституту НАН України, беззмінним керівником якого є доктор історичних наук, професор, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України Лев Васильович Баженов.

Серед історичних постатей Хмельниччини ювілярами є Митрофан Сімашкевич – історик, етнограф, ректор Подільської духовної семінарії (170 років), Митрополит Володимир (в миру – Віктор Сабодан) (80 років), Йосип Ролле – письменник, лікар, історик (185 років).

У липні відзначатимемо 100-річчя з дня народження Петра Тимофійовича Тронька – Героя України, академіка НАН України, доктора історичних наук, професора, громадсько-політичного діяча, голови Національної спілки краєзнавців України (1990-2011), який багато уваги приділяв Хмельниччині у плані збереження її історико-культурної спадщини та розбудови краєзнавчого руху.

85 років з дня народження виповнюється Іону Ізраїлевичу Винокуру (1930-2006) – історика, археологу, поділлєзнавцю, доктору історичних наук, професору, академіку Української академії історичних наук, заслуженому працівнику вищої школи України, лауреату обласної премії імені Ю. Сіцинського; Анатолію Сваричевському, педагогу, літературознавцю, краєзнавцю Поділля, лауреату обласних премій імені Т.Шевченка, М. Смотрицького, Я. Гальчевського. 70 років виповнилось би Миколі Дар-

манському – освітянину, управлінцю, заслуженому працівнику освіти і науки України, ректору Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту (нині гуманітарно-педагогічна академія), який доклав багато зусиль для її становлення.

Крім особистостей минувшини значне місце відведено відомим людям сьогодення – сучасні науковці, дослідники краю Микола Кульбовський (80), Василь Якубовський (75), Микола Скиба (65), Леонід Місінкевич (65), Михайло Войнаренко (65), Анатолій Трембіцький (60), Олег Погорілець (55). Відзначатимемо ювілеї і великій когорті літераторів, членів НСПУ: Броніславу Грищуку (75), Миколі Сумишину (75), Афанасію Коляновському (90), Людмилі Савчук (80), Петру Савчуку (80), Тамарі Севернюк (75).

70 років з дня народження виповнюється Василю Івановичу Зінкевичу [6]– українському естрадному співаку, народному артисту України, Герою України, лауреату Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка, який народився у с. Васківці Ізяславського району.

2015 рік ювілейний для багатьох населених пунктів Хмельниччини – міст Ярмолинці (615 років), Чемерівці(450 років) та більше 50 сіл.

Особливо багатою на ювілеї буде Ярмолинеччина. Це 615-річчя з часу першої писемної згадки про Ярмолинці, 560 років з часу надання Ярмолинцям Магдебурзького права, 180 років тому у Ярмолинцях почав проходити один з найбільших подільських ярмарків – Петропавловський (червень), 125 років з часу відкриття міської лікарні, 80 років з часу відкриття бібліотеки у селі Сутківці, 45 років ансамблю «Кудрявчик» районного відділу культури.

Важливі дати відзначатимемо і про історію закладів культури, культурні події області. Це 125-річчя з часу заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, 85-річчя з часу реорганізації Кам'янець-Подільської профшколи у школу культурно-освітніх працівників (нині Кам'янець-Подільський коледж культури), 70-річчя створення циклової комісії бібліотечних дисциплін. 80 років відзначає і Хмельницька міська музична школа № 1; 70 років – кінотеатр імені Т.Г.Шевченка; 45 років тому (1970) було засновано обласний театр ляльок, який є учасником і неодноразовим лауреатом багатьох всеукраїнських та міжнародних конкурсів, засновником і організатором міжнародного фестивалю – лабораторії «Дивень».

Ювілеї відзначатимуть Старосинявська (90 років), Летичівська (90 років), Славутська (80 років), Новоушицька (80 років), Кам'янець-Подільська (75 років) районні бібліотеки, Хмельницька центральна міська бібліотека (65 років).

У 1910 році в Проскурівському повітовому центрі вийшла перша газета. Ювілеї з часу виходу першого номера відзначатимуть газети «Шепетівський вісник», «Край Кам'янецький», «Життя і слово» (Білогірський

район), «Зоря» (Волочиський район), «Дунаєвецький вісник», випуски яких є джерелом вивчення історії краю. 25 років тому вийшов перший номер газети «Проскурів» (попередні назва «Народна думка», «Вільне слово») – орган Хмельницької міської ради.

Боротьба наших людей за волю, свободу народжувала героїв, які йшли на подвиги, проявляли мужність і героїзм, не шкодуючи сил, здоров'я і навіть життя.

Небувалий героїзм проявили жителі нашого краю, визволяючи села і міста, захищаючи рідну батьківщину. У цьому році ми відзначатиме 70-річчя з часу Великої Перемоги. На жаль сьогодні на Хмельниччині вже немає жодного Героя радянського Союзу. Та ми пам'ятаємо їх. Ювілеї більше 20 Героїв Радянського Союзу будуть відзначати їх нащадки. Серед них – Захар Одуха, Сергій Горшков, Валентин Котик, Лев Шестаков, Микола Худяков, Микола Осліковський і багато інших.

З матеріалами про цих Героїв можна ознайомитись у виданні Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки «Герої Радянського Союзу: Хмельницька область» [2], яке вийшло у 2012 році у серії «Видатні особистості Хмельниччини».

Хмельницька область славиться працьовитими людьми – 115 чоловік удостоєні найвищої нагороди – звання «Героя Соціалістичної праці». Слід пам'ятати Героїв, які проявили трудовий героїзм, своєю особливо визначною трудовою діяльністю сприяли підйому народного господарства, науки, культури.

Багатьох з них відзначатимуться ювілеї – 100-річчя, 90-річчя, 80-річчя. Серед них Іван Масловський, Ніна Русіна, Параска Дзюбій і ще більше 20 видатних особистостей краю. На їх трудовому героїзмі ми маємо виховувати нашу молодь. Більше інформації про них, можна знайти довідковому виданні «Герої Соціалістичної праці: Хмельницька область» [3], яке вийшло в серії «Видатні особистості Хмельниччини» у 2012 році.

Їх наслідують сучасні трудівники, науковці, які відзначатимуть ювілеї – Сергій Шаповалов (65 років) – господарник заслужений працівник сільськогосподарства України, директор СТОВ «Агрофірма Копачівський (Деражнянський район), Валерій Смолій (65 років) Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, Анатолій Ігнатенко (85 років) – архітектор, лауреат Національної премії України імені Шевченка.

85 років відзначить сільськогосподарське підприємство ТОВ «Україна» с.Кустівці Полонського району, флагмани цукроваріння Хмельниччини – Наркевицький (60 років), Теофіпольський цукрові заводи (40 років); 45 років тому стала до ладу Перша лінія Кам'янець-Подільського цементного заводу (нині ВАТ «Подільський цемент»); у 1970 році у Хмельницькому на лінію вийшов перший тролейбус.

Сучасники пам'ятають, як 35 років тому дорогами області наші земляки пронесли факельну естафету Олімпійського вогню (8-9 липня 1980 року). Хмельниччина пишається своїми олімпійцями, котрі внесли значний внесок в розвиток спорту не тільки в області, й в Україні.

З призерами Олімпійських ігор – уродженцями краю можна ознайомитися у виданні «Олімпійські призери: Хмельницька область» [4], яке вийшло у 2012 році у серії «Видатні особистості Хмельниччини».

А у 2015 році відзначаємо 70-річчя з дня народження нашої землячки (уродж. села Бакота) олімпійської чемпіонки з метання списа Фаїни Мельник, чемпіона ХХ (1972) та бронзового призера ХХІ Олімпійських Ігор з метання молота Анатолія Бондарчука.

У розділі «Імена, події, факти» подаються 33 інформаційні довідки та рекомендаційні списки літератури про видатних подолян, організації та установи, які вносять свій вклад у розвиток Хмельниччини.

У підготовку Календаря, написання статей вагомий вклад внесли Хмельницька обласна та міська організації Національної спілки краєзнавців України. Авторами статей є відомі краєзнавці, бібліотекарі, члени НСКУ, які продовжують торувати шлях, розпочатий Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом, який стояв біля витоків Подільського краєзнавства.

При підготовці заходів, ювілеїв радимо користуватися серією видань Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Миколи Островського «Видатні особистості Хмельниччини», біобібліографічними покажчиками «Лауреати обласних премій Хмельниччини» [5], «Календарями...» попередніх років, де знайдете розширену інформацію про історичні події, факти, кращих людей Хмельниччини.

Література:

1. **Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік:** реком. бібліогр. довід. / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. орг. НСК України; Хмельниц. міськ. орг. НСК України; ХОУНБ ім. М. Островського; уклад. В.О.Мельник. – Хмельницький: ПП Заколотний М.І., 2014. – 176 с.

2. **Герої Радянського Союзу. Хмельницька область:** біобібліогр. покажч. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М.Островського. – Хмельницький, 2012. – 160 с.

3. **Герої Соціалістичної Праці:** Хмельницька область: 75-річчю області присвячується: біобібліогр. покажч. / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2012. – 136 с. – (Сер. “Видатні особистості Хмельниччини”).

4. **Олімпійські призери:** Хмельницька область: довід.-інформ. вид. / Хмельниц. обл. відділення НОК України; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2012. – 56 с.

5. **Лауреати обласних премій Хмельниччини (2005-2013 рр.):** біобібліогр. покажч. Вип. 2. / Упр. культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельницька ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2013. – 84 с.

6. **Лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка:** Хмельницька область: до 50-річчя з часу заснування премії: біобібліогр. вид. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2010. – 64 с. – (Сер. «Видатні особистості Хмельниччини»)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, академік УАІН, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Заслужений працівник освіти, директор Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету, член НСКУ

Діль Анна Володимирівна, керуюча готелем «Південна Брама» готельно-ресторанного комплексу «Південна Брама»

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Захар'єва Зоя Володимирівна, магістр географії, випускниця Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, член «Центру Мархоцькознавства»

Каленська Алла Вікторівна, кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Кохановський Олександр Борисович, директор Деражнянського районного історичного музею, член НКСУ

Кузіна Борис Станіславович, кандидат історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НКСУ

Кундельський Валерій Васильович, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, викладач Хмельницького Технологічного багатопрофільного ліцею

Кундельський Дмитро Валерійович, історик, вчитель Хмельницької СЗОШ №6

Маркова Світлана Василівна, кандидат історичних наук, докторант Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член НСКУ

Матвєєв Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчально-виховної роботи, завідувач кафедри гуманітарної підготовки та туризму ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

Мельничук Катерина Вікторівна, студентка 5 курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, перший проректор Хмельницького університету управління та права, член НСКУ

Михайловський Ярослав Анатолійович, магістр історії, завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член Спілки археологів України, голова Хмельницького обласного осередку ВГО «Закінчимо війну»

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, ст. викладач Дніпропетровського національного університету, Заслужений працівник культури, член НСКУ

Омельчук Олег Миколайович, доктор юридичних наук, ректор Хмельницького університету управління та права

Сварчевський Анатолій Вацлавович (о.Пантелеймон), церковнослужитель Лядавського скельного монастиря Вінницької Єпархії, Голова Вінницького Церковно-Історичного Комітету, головний редактор газети «Обитель»

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член НСКУ

Стрельбіцька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України, член НТШ і НСКУ

Халайцян Володимир Петрович, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Чайковський Михайло Євгенович, кандидат педагогічних наук, професор, ректор Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»

ЗМІСТ:

НАШІ ЮВІЛЯРИ:

<i>Блажевич Ю.І., Омельчук О.М.</i> ЖИТТЄВІ ТА ТВОРЧІ ШЛЯХИ ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА МІСІНКЕВИЧА	4
--	---

НАУКОВІ СТАТТІ:

<i>Баженов Л.В.</i> ПОДІЛЛЯ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.: ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД З ПОРОГУ 110-ЛІТТЯ З ЧАСУ ПОДІЙ	20
<i>Блажевич Ю.І.</i> ЧУДОДІЙНІ ІКОНИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР	26
<i>Галатир В.В.</i> ПОЧАТОК «НЕОГОЛОШЕНОЇ ВІЙНИ» РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР	46
<i>Григоренко О.П.</i> ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ ВИДАТНОГО ПРЕДСТАВНИКА НАУКОВОЇ ЕЛІТИ І ОРГАНІЗАТОРА ВИЩОЇ ОСВІТИ РЕКТОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДОКТОРА ТЕХНІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.Є. СКИБИ	56
<i>Григоренко О.П., Захар'єв В.А.</i> КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РЕФОРМАТОРА РУБЕЖУ ХІХ ст. ІГНАЦІЯ МАРХОЦЬКОГО	67
<i>Захар'єва З.В.</i> БАСЕЙНОВЕ КЕРУВАННЯ ПРИРОДНИМИ РЕСУРСАМИ (НА ПРИКЛАДІ РІЧКИ УШИЦЯ)	76
<i>Єсюнін С.М.</i> ХРАМИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПРОСКУРІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ВІЗИТАЦІЄЮ 1844 РОКУ	84
<i>Каленська А.В.</i> МАЛЬОВАНКА – ЛІСОВИЙ ХУТР	88
<i>Кохановський О.Б.</i> МИКОЛА КІНДРАТОВИЧ КОШЕЛЬНИК – СПОДВИЖНИК КРАЄЗНАВСТВА НА ДЕРАЖНЯНИЦІНІ	97
<i>Кузіна Б.С.</i> ІНТЕРВ'Ю ПІД ПЕКУЧИМ СОНЦЕМ КАМ'ЯНЦЯ (Світлій пам'яті І.І.Винокура)	101
<i>Кундельський В.В., Кундельський Д.В.</i> ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ МАКСИМА КРИВОНОСА ТА ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО В ЧЕРВНІ-СЕРПНІ 1648 РОКУ У СВІТЛІ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ	109

<i>Маркова С.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЕЮ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІ).....	115
<i>Матвеев А.Ю., Діль А.В.</i> ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАПОРУКА УСПІШНОГО ВЕДЕННЯ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ: НА ПРИКЛАДІ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО КОМПЛЕКСУ «ПІВДЕННА БРАМА»	125
<i>Мельничук К.В.</i> РОЛЬ ЖІНКИ-ТРУДІВНИЦІ У ВІДТОЧЕНІ МЕТОДИКИ ПРОПАГУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НА ПЕРИФЕРІЇ У 1920-1930-х. рр.	128
<i>Місінкевич Л. Л.</i> УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ХМЕЛЬНИЧАН ОБЛАСНИМ ВІДДІЛЕННЯМ ПОШУКОВО-ВИДАВНИЧОГО АГЕНТСТВА «КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ»	134
<i>Михайловський Я.А.</i> ПРОСКУРІВЧАНИН ДАВИД РАПОПОРТ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ФРАНЦУЗЬКОГО РУХУ ОПОРУ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	143
<i>Мороз Вік.С., Мороз Вол.С.</i> ПЛОСКИРІВ – ПРОСКУРІВ ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVI–XIX ст.	149
<i>о.Пантелеймон (Сварчевський А.В.)</i> ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІД 21 БЕРЕЗНЯ 1654 р., ЯК ОДИН З ПЕРШИХ КРОКІВ ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРЕТЕНЗІЙ РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ НА ДАВНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ	162
<i>Стрельбіцька Н.І.</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ СТАРОКОСТЯНТИНОВІ	166
<i>Трембіцький А.М.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОСТЯ КРЖЕМІНСЬКОГО НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ	173
<i>Халайцян В.П.</i> УКРАЇНСЬКА НАМІТКА ЯК СИМВОЛ ЗВ'ЯЗКУ ПОКОЛІНЬ	190
<i>Чайковський М.Є.</i> ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТУ 1860-1917 рр.	193
КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ:	
<i>Синиця Н.М.</i> 2015 РІК: ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ	204
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	210

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 3

Верстка та друк - ПП Мельник А.А.
Підписано до друку 24.03.2015 р.
Формат 60x84/16, Папір офсетний, Гарнітура Times,
Друк офсетний, Ум. друк. арк. - 12.4
Наклад. 100 прим. Зам. №13.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.